BAKI AVRASİYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

SİVİLİZASİYA

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

"Sivilizasiya" jurnalı Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısında Tarix; Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya; Filologiya elmləri; Pedaqogika sahəsi üzrə elm sahələrinə daxil edilib.

DRJI

Directory of Research Journals Indexing (DRJI) ilə indekslənmişdir.
Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir.

Cild 11 №3 2022 (52)
Vol. 11 №3 2022 (52)
Том 11 №3 2022 (52)

BAKI – 2022

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)
T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)
T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)
AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
T.e.ü.f.d. Rüstəmova Aybəniz Vilayət qızı
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
S.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Günsel Suat (KKTC)
Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlu
F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu
F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu
F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.e.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
F.e.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
Prof. Dr. Koraş Hikmət (Türkiyə)
AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasımov Cəlal Əbil oğlu
Fil.e.d.,prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d.,prof. Qasımov İkram Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.e.d., dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
Fil.ü.f.d., dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d., dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d., dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı
Fil.ü.f.d., dos. Hüseynova Nigar Nazim qızı
Fil.ü.f.d., dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Pedaqogika sahəsi üzrə:

P.e.d., prof. Hüseynzadə Rüfət Lətif oğlu
P.ü.f.d., dos. Səmədov Oqtay Əlipaşa oğlu
Ps.ü.f.d., dos. Cavadov Rövşən Əli oğlu (şöbə redaktoru)

İqtisad elmləri üzrə:

İ.e.d., prof. Veduta Yelena Nikolayevna (Rusiya)
Assoc. Prof. Dr. Jose R.Hernandez-Carrion (İspaniya)
Doç. Dr. Faruk Mike (Türkiyə)
Dr. German Martinez Prats (Meksika)
İ.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu
İ.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlu
İ.ü.f.d., dos. Ələsgərova Flora Qəməndər qızı (şöbə redaktoru)

© Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri, 2022

İ Ç İ N D Ə K İ L Ə R

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Mütəllim RƏHİMOV
Kiçik yaşlı uşaqlarda sosiallaşma və onun mahiyyəti 6

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

Elnur ƏLİYEV
Kamu Politikalarının ve Hizmetlerinin Yönetiminde Devletin Rolü 12

Rəhimə TALIBLI
Dövlət gənclər siyasətinin mahiyyəti: praktik siyasi və elmi-nəzəri yanaşmalar 20

Nərgiz CARÇIYEVA
İranın nüvə siyasəti: beynəlxalq amil və təsirlər.. 27

Tamerlan ƏHMƏDLİ
Suriya böhranında mövcud aktorlar və toqquşan siyasi maraqlar 37

Ülvi ƏHMƏDLİ
İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq imkanları.. 47

Elvin HƏSƏNOV
Türkiyə Cümhuriyyətinin Mərkəzi Asiya siyasəti və regional təhlükəsizlik məsələləri 54

Ramal İBRAHİMOV
Mobil jurnalistika meyillərinin rəqəmsal mediada əksi 65

Yusif MİKAYIL
Siyasi institutların dövlətin siyasi tədbirlərinin keyfiyyətində rolu.................... 73

Günel HÜSEYNOVA
XX əsrin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan mədəni münasibətləri: şərtləndirən səbəblər və inkişaf meyilləri... 78

Səbinə ƏLİYEVA
1950-ci illərdə Birləşmiş Krallığın Kipr siyasəti... 85

Günel İSMAYILZADƏ
Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlıq prioritetləri.. 93

Əfsanə QƏHRƏMANLI
Tərəfdar və tənqidçilərinin baxışlarında demokratiyanın təhlili........................ 101

Lamiyə AXUNDOVA
Koronavirus pandemiyası və enerji təhlükəsizliyi: Asiya dövlətləri timsalında təhlil.. 109

FİLOLOGİYA

Kəmalə NURİYEVA
"İdeal cəmiyyət" konsepsiyası kontekstində Əhməd bəy Ağaoğlunun "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri 117

Mehriban MURADOVA
Dil dəyişmələrinin yaranma səbəbləri və interferensiya hadisəsi 125

İlahə ASLANOVA
Azərbaycan dilçiliyində söyləmin öyrənilməsi 131

Şeyda EYVAZOVA
Bədən dili qeyri-ünsiyyət vasitəsi kimi 138

Aynur GÜNƏŞLİ
Azərbaycan nağıllarında təkrarların mətnyaradıcı xüsusiyyətləri və mürəkkəb sintaktik bütöv 144

İQTİSADİ ELMLƏR

Vilayət İSMAYILOV, Kərim KƏRİMOV
Aktiv turizm üzrə dünya ölkələrinin reytinqinin müəyyənləşdirilməsi 152

Esmira KAZIMOVA
Azərbaycanda innovativ ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə sisteminin konseptual əsasları 162

Bizim müəlliflər.. 170

Düzəlişlər... 172

Yazı qaydaları... 173

Правила написания... 175

Rules of writing.. 177

Yazı kuralları... 179

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 316

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARDA SOSİALLAŞMA VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Mütəllim RƏHİMOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 7 iyun 2022; çapa qəbul edilmişdir: 7 iyul 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022
Received: 7th of June, 2021; accepted: 7th of July, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *cəmiyyət, uşaqlar, sosiallaşma, ünsiyyət, informasiya*

Giriş

İnsanlar arasında qarşılıqlı ünsiyyət və təsir formaları fərd-fərd, fərd-sosial qrup, fərd-cəmiyyət arasında formalaşmış münasibətlər sistemi əsasında meydana çıxır. Yuxarıda qeyd edilən insan birlikləri insanların praktiki fəaliyyəti sayəsində yaranır. Onlar sosial birliklərin inkişafı üçün lazım olan davranışların formalaşmasını ortaya çıxarır. Göstərilən sosial subyektlər arasındakı sosial qarşılıqlı təsir insanlar arasında, onlarla xarici mühit arasında sosial əlaqələri müəyyən edir. Bütün bunlar isə cəmiyyətdə sosial münasibətləri ifadə edir. Tarixi inkişafın təkamülü nəticəsində sosial institutlar yaranmışdır ki, bunlar da cəmiyyətdə münasibətlər sistemini tənzimləyir. Əslində sosial institutlar müxtəlif əhali qruplarının ümumi mənafelərini ümumiləşdirməklə sabit və davamlı inkişafı təmin edir. Ancaq məsələ bundadır ki, sosial institutların fəaliyyətinin öyrənilməsindən əvvəl fərdin sosiallaşması məsələsinin araşdırılması daha aktual görünür.

Sosiallaşma problemləri virtual ünsiyyətin getdikcə çoxaldığı indiki zamanda daha tez-tez səsləndirilir. Xüsusilə, gənc nəslin asosiallığı barədə indi çox danışılır və yazılır. Nəinki cəmiyyətdə, hətta ailə üzvləri arasında ünsiyyətin zəiflədiyi, insanların vaxtının çoxunu informasiya texnologiyaları ilə keçirməsi haqqında narahatlıq doğuran çoxsaylı fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Bütün bunların cəmiyyətdə gələcəkdə çox ciddi problemlər yaradacağı barədə çoxsaylı faktlara da rast gəlmək mümkündür. Canlı varlıqlar arasında yalnız insana məxsus sosiallaşma indi çox sürətlə ondan uzaqlaşmaqdadır. Deməli, insan ona məxsus olan əsas keyfiyyətdən məhrum olmaqdadır. Bu isə həyəcan siqnalı çalmaq üçün yetərli səbəbdir.

Bəs əslində sosiallaşma nədir və onun üstünlükləri nədən ibarətdir ki, mütəxəssislər insanların bundan uzaqlaşmasını, valideynlər övladlarının mövcud durumundan narazıdır. Sosiallaşma insanın cəmiyyətə canlı uyğunlaşmasıdır.

Cəmiyyətə uyğunlaşma fərdin fəallığını artırır, aktivləşən insanın sosiallaşması, yəni, insanın özlüyündə fəal vətəndaşı da ehtiva edən şəxsiyyət kimi formalaşmaşı prosesi baş verir. Çünki şəxsiyyətin formalaşması bioloji və psixoloji faktorlarla yanaşı

* fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mutallimr@inbox.ru

ictimai-siyasi fəaliyyəti nəzərdə tutan sosial təsir faktoru olmadan mümkün deyildir. Sosial faktor fəal vətəndaşı yaradır.

Elmi ədəbiyyatlarda sosiallaşma ilə bağlı mütləq bu elementlərin olduğu bildirilir (1, 9):

1. Mühit-cəmiyyət
2. İnsanın buna psixoloji hazırlığı
3. Sosiallaşmaya olan ehtiyacı

Uşaqların inkişafı baxımından sosiallaşmalarının önəmli olduğunu vurğulayan mütəxəssis Nilçin Doyran Bengisu ailənin uşaqların sosiallaşması üçün nələr etməsinin lazım olduğunu izah etmişdir. "Uşaqların önəmli inkişaf mərhələlərindən olan sosiallaşma ən azı digər inkişaf sahələri qədər vacibdir. Uşağın doğulduğu gündən etibarən çevrəsindəki şəxslərlə münasibətə girmə cəhdi, sosiallaşmanın ilk addımları kimi qəbul edilir. Körpəlik və ilk uşaqlıq dövrlərində uşaq çevrəsindəki yetkin insanlarla ünsiyyətə girərək onların sosial dünyasını anlayır. Beləcə uşaq model aldığı yetkinlərin davranışlarını təqlid edərək öyrənməyə də başlayar". (2, s. 37) Uşağın bağçaya getməsi ilə onu əhatə edənlərin sayı da artır. Bağça illəri uşağın sosiallaşdığı dövrün kifayət qədər önəmli hissəsini təşkil edir. Çünki uşaq ilk dəfə olaraq daimi olaraq ünsiyyətdə olduğu valideynlərindən, yaxud ailəsindən fərqli mühit görür. O bu fərqli mühitə uyğunlaşmağa məcbur olur və könülsüz də olsa buna səy edir.

Kiçik yaşlı uşaqların xarakterik xüsusiyyətləri haqqında

Anadan olan uşağın öz ata-anası və digər çox yaxın adamlarla birlikdə yaşaması onun həyatının ilkin mərhələsini təşkil edir. Uşaq anadan olduğu vaxtdan onun sosiallaşması başlayır. Tədricən bu prosesin əhatə dairəsi genişlənir və əhatəsində yaşadığı digər insanlarla münasibətlər də formalaşmağa başlayır. Uşaqların fiziki inkişafı artdıqca onun ünsiyyət dairəsi də çoxalır. Hətta nitqin inkişaf müddətinə bağlı olaraq bu çevrənin genişliyini də qiymətləndirmək olar. Bununla da ailədən başlayan sosiallaşma prosesi təbii olaraq bağça, məktəb həyatına və ünsiyyət sferasında olan digər sosiumla davam edir.

Uşaq iki ayından başlayaraq anasını tanıyır. Altı ayından sonra isə adətən tanımadığı adamlardan qaçmağa çalışır, yalnız tanıdığı adamların üzünə gülümsəyir. Bu dövrdə bəzi uşaqlar ətraflarında baş verənlərə o qədər də əhəmiyyət vermir. Lakin diqqəti öz üzərlərinə çəkmək üçün mümkün olanları edirlər. 9-14 aylıq uşaqlar öz oyuncaqları ilə oynayırlar. Bu yaş dövrü üçün tək və paralel oyunlar xarakterikdir. Uşaqlar 2 yaşına çatmamış da özlərinə dost seçə bilərlər. Amma bu münasibətlər qısa müddətlidir.

"Uşaqlar 2-6 yaş dövründə bacardığı hər şeylə qürur duyur. "Mən" mərkəzçiliyi dövrüdür. Uşaq özünü dünyanın mərkəzində görür. Bu zaman intervalında ana-atası uşağa qazandığı vərdişləri ilə bağlı cəzalandırma və utandırıcı hərəkət edərsə, uşaqda qorxu və utancaqlıq yarana bilər. 3-4 yaşındakı uşaqlar adını və cinsiyyətini deyə bilir. Telefonda tanıdığı adamlarla danışır. 4 yaşında uşaq böyüklərdən çox öz dostları ilə maraqlanır, paylaşmağa başlayır. Oyun oynayarkən qaydaları başa düşür və tətbiq edir. 5 yaşında qrup oyunları oynamağı sevirlər, öz duyğularını və istəklərini kontrol edə bilirlər. 5-6 yaşda uşaqlarda dostluq, simpatiya, rəqabət, davalar görülür. Empatik anlayışlar – özünü başqa insanın və ya canlının yerində hiss etmə bacarığı, başqasının dərdinə şərik olma hissi, eyni zamanda başqa insanın emosional halını onun mimikasından və hərəkətlərindən duyma qabiliyyəti - inkişaf etməyə başlayır". (3)

Kiçik yaşlı uşaqların sosiallaşması

Mövcud vəziyyətdə sosiallaşma prosesindən ən çox geridə qalan gənclər və uşaqlardır, desək yanılmarıq. Əslində onların sosiallaşmasına təsir edən faktorları saysaq bunun getdikcə azaldığını söyləyə bilərik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz amillər nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq uşaqların sosiallaşmasına təsir edən ənənəvi mühitin getdikcə öz təsirini itirdiyini qeyd etmək olar. Belə ki, uşaqlar ilk sosiallaşma prosesini uşaq bağçalarında keçirirlər. Bu onların cəmiyyətə ilkin adaptasiya prosesidir. İndi bağçalara verilən tələblərin əvvəlkilərdən köklü şəkildə fərqləndiyini görməmək mümkün deyil. Daha çox rollu oyunları və xalq oyunlarını hazırda bilik vermək məqsədilə xarici dil, məntiq və şeirlərdən ibarət dərs proqramı əvəz etməkdədir. Bu isə o deməkdir ki, uşaqların səmimi ünsiyyətini, qarşılıqlı anlaşma, uyğunlaşma mühitini rəqabət müstəvisi əvəz etməkdədir. Üstəlik, hətta bağça yaşlı uşaqların informasiya texnologiyalarından istifadə etməsi, istər komputer, planşetlər, istərsə də telefonlardan müstəqil şəkildə istifadə etmək imkanları onların başqa birisi ilə, xüsusilə, öz həmyaşıdları ilə ünsiyyətə meyl göstərməsini əngəlləyir və buna mane olur. Kiçik yaşlı uşaqların müasir şəbəkə oyunlarından istifadə etmək bacarıqları onları böyük həcmdə oyun oynamağa cəlb edir və öz yaşıdları ilə ünsiyyəti yalnız virtual qaydada həyata keçirməyə sövq edir.

Beləliklə, həqiqi ünsiyyət virtual ünsiyyətlə əvəz olunur. Bu prosesin sürətliliyinə valideynlərin də böyük təsirinin olduğunu iddia edilə bilər. İndi valideynlər övladlarının durumuna əvvəlki vaxtlardan daha həssas yanaşırlar. Tərbiyəçi-müəllimin və ya hətta uşağın öz həmyaşıdının hərəkətləri valideynlərin diqqətində və aktiv müzakirəsindədir. İnkar etmək olmaz ki, uşaqların dialoqları, bir-birinə qarşı anlaşılmayan münasibətləri, müəllimlərin davranışları valideynlərin aktiv müdaxiləsi ilə baş verir. Bir növ valideynlər uşaqlar arasında gedən təbii prosesə sünilik gətirir. Onların qarşılıqlı dərk edilməyən münasibətlərdən anlaşmaya keçməsinə imkan vermir. Daimi olaraq həmyaşıdları ilə münasibətlərin problem yaratdığını görən kiçik yaşlı uşaq şüuraltı olaraq belə münasibətlərdən qaçmağa çalışır. Uşaq-uşaq, uşaq-müəllim arasındakı münasibətlər daimi olaraq valideyn-valideyn, valideyn-müəllim arasındakı münasibətlərə proyeksiya edir. Bu isə nəticədə uşağın özünə qapılmasına şərait yaradır. Çünki uşaqdakı hərəkətlilik gərginlik yaradır. Bu halda da o gərginlikdən qaçmaq üçün aktiv və praktiki ünsiyyətdən passiv və virtual ünsiyyətə keçir. Buna bir növ zorakı keçid də deyə bilərik.

Lakin uşağın ünsiyyət qurmaq ehtiyacı ödənilməlidir. Ona görə də o bu ehtiyacı başqa bir formada qarşılamağa çalışır. Bunun üçünsə ən yaxşı vasitə virtual mühitdir. Oyunlar uşaqların bu ünsiyyətini təmin edir. Digərləri ilə birlikdə canlı olaraq oyun oynamaq imkanlarının olması ünsiyyət tələbatını daha çox ödəyə bilir. Ona görə də indi cəmiyyətimizdə bu cür oyunlar geniş yayılmışdır.

Üstəlik, televiziyalar da uşaqların digərləri ilə ünsiyyətə can atmasına mane olur. Uşaqlar üçün ayırıca kanalların açılması və xüsusi proqramların hazırlanması sanki onları televiziya qarşısına cəlb etmək, real həyatdan uzaqlaşdırmaq üçün məqsədyönlü şəkildə edilib.

Beləliklə, uşaqların arzuolunan sosiallaşması üçün valideynlərin üzərinə xüsusi iş düşür. Bunun üçün valideynlər üzərlərinə düşən vəzifələri planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirməlidirlər. Belə ki, onlar övladlarının daha asan, effektli və faydalı sosiallaşması üçün oyuncaqlarını seçməli, öz həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmasına kömək etməlidirlər. Bundan başqa uşaq tədricən böyüdükcə onu teatra, restorana, kinoteatra digər ictimai məkanlara aparmalı və sosial inkişafını dəstəkləməlidir. Eyni zamanda uşağın bilik və bacarıqlarının inkişafına da şərait yaratmalıdır. Bunun üçün onun müvafiq dərnək, qrup

və birliklərdə təmsil olunmasına dəstək verməlidir. Uşaqla düzgün qurulmayan münasibətlər onun ya həddən artıq asılı, yaxud həddən çox özünə inamsız şəkildə formalaşmasına səbəb olur. Bu da uşağın sosiallaşmasına mane olur və onun özünə qapalı olaraq böyüməsinə gətirib çıxarır. Uşağın sosiallaşması prosesində onun intellektual və fiziki inkişafı dəstəklənməlidir. Onun asudə vaxtının təşkilində bütün bu nüanslar nəzərə alınmaqla yanaşı şəxsi maraq və bacarıqlarının da təmin olunması arxa plana keçirilməməlidir.

Elə burada haqlı sual meydana çıxır ki, kiçik yaşlı uşaqların sosiallaşma prosesinə ailədaxili münasibətlər sisteminin təsiri necədir. Əgər müasir ailə modelini nəzərə alsaq bunun uşaqların sosiallaşma prosesinə əvvəlki kimi dəstək vermədiyini görmüş olarıq. Valideynlərin özlərinin də informasiya texnologiyalarına maqraqları və sosial şəbəkələrə olan həvəsləri onları uşaqlarla tam (bütöv) ünsiyyətdən məhrum edir. Yarımçıq ünsiyyət və onu bütövləşdirmək istəyi uşaqları da informasiya texnologiylarına və televizora doğru itələyir. Bu arada qeyd etmək lazım gəlir ki, valideyn özü isə bu yarımçıqlığı başqaları ilə sosial şəbəkələr vasitəsilə, virtual qaydada ödəyir.

Deməli, bütün bunlardan belə çıxır ki, kiçik yaşlı uşaqların sosiallaşma prosesinə mühitin neqativ təsiri çoxdur. Hansı ki, bu mühitin yaradılmasında daha ümumi proseslərlə yanaşı, valideynlərin və idarəetmə sisteminin də təsiri vardır. Ümumi gedən prosesləri dəyişmək və ondan qorunmaq imkanlarımız olmadığına görə, biz son iki vəziyyəti dəyişdirə bilərik. Bunlar idarəetmə sistemi və valideynlərin münasibətidir.

Elmi ədəbiyyatda sosiallaşmanın iki növünün - uğurlu və uğursuz sosiallaşmanın olduğu qeyd edilir. "Uğurlu sosiallaşma - həm şəkilləndirici, həm də yaradıcı bir prosesdir.Yəni ilk əvvəl uğurlu sosiallaşma uşağı cəmiyyətin istədiyi yöndə şəkilləndirir, daha sonra isə ondan, cəmiyyətə xeyir verən, onun mənafeyini qoruyan bir şəxsiyyət yaradır.

Uğursuz sosiallaşma – mənfi davranışların qazanılmasına səbəb olur. Bəzən uşaqlar onları əhatə edən mikro mühitin mənfi təsirlərinə məruz qalır və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən davranışlara yiyələnir". (4, s. 3)

Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən baxsaq görərik ki, məhz ikinci qeyd edilənlər bu günün aynasına çevrilmişdir və baş verənləri olduğu kimi əks etdirir.

Müasir dövrün və gələcəyin sosiallaşma problemləri

Sosiallaşmanın mahiyyətinə fikir verdikdə fərdin cəmiyyətə inteqrasiyası və onun fəal bir üzvünə çevrilməsi başa düşülür. Lakin virtual məkanın inkişafı nəticəsində artıq demək mümkündür ki, yeni xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan fərdlər formalaşmışdır. İndiki insanın fərdi xüsusiyyətlərini əvvəlki dövrlərdəki ilə müqayisə etsək, onların məşğulluğu arasında böyük fərqlər olduğunu görmək mümkündür. Ənənəvi sosiallaşma mühitində sosiallaşa bilməyən insanları daha çox "dəli", "qüsurlu" və s. adlandırırdılarsa, indi yeni sosiallaşma mühitində əslində bütün fərdlər bu cür görünür. Çünki yeni nəsil artıq fərd-fərd arasında canlı ünsiyyətdən daha çox fərd-virtual fərd (fərdlər) arasındakı ünsiyyətə keçib. Sanki insanlar bir-biri ilə deyil, insanla maşın arasındakı əlaqə və münasibətlərə üstünlük verirlər. Bu isə əvvəlki prizmadan yanaşdıqda müəyyən qədər asosiallaşma anlamına gəlir. Lakin müasir texniki, texnoloji sistemlər aspektindən yanaşdıqda sosiallaşmanın yeni mühitinin yarandığını görürük. Bunu biz virtual sosiallaşma və ya yeni növ sosiallaşma da adlandıra bilərik. Burada uşaqlıqdan virtual aləmə marağın artması fərdləri canlı ünsiyyətdən uzaqlaşdırır. Fərd sosial keyfiyyətlərini gələcəkdə bütövlükdə ağıllı maşın və texnologiyalarla əlaqə yaratmaqla əldə edəcək.

Nəticə

Uşağın sosial inkişafı onun yaşına və inkişafına uyğun olaraq məsuliyyətləri yerinə yetirməsi, digər şəxslərlə münasibət qura bilməsi, ailə və cəmiyyətin qaydalarına uyğun davranmasıdır. Görünür, indinin kiçik yaşlı uşağı artıq elə bir mühitdə böyüyür ki, o sosiallaşmanın indiyə qədər olmayan yeni bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu bizim klassik anlamda dərk etdiyimiz sosiallaşma deyil. O, cəmiyyətə qovuşmaqda, özü kimilərlə ünsiyyətə can atmaqda yeni davranışlar məcmusu sərgiləyir. Bu bütün sistem üçün belədir. Deməli, sosiallaşma yeni sistem formalaşdırmışdır. Biz ya indi baş verən yeni və yaşlı nəsil tərəfindən qəbul edilməyən sosiallaşma prosesinin qarşısını almalıyıq. Etiraf edək ki, bu artıq mümkünsüdür. Ya da yeni sosiallaşma prosesinin idarə olunan və köhnənin bütövlükdə məhv edilməsinə, eləcə də yeni sistemin özü-özünün intiharına səbəb ola biləcək halların qarşısının kəsilməsinə çalışmalıyıq. İkinci variant daha məqbul görünür. İnsanların bir-birindən xəbərsiz, “ağıllı maşınlarla” ünsiyyətinə və yaxud insanlararası münasibəətlərdə bunlardan istifadəyə köklənən hərəkətlər sonda özünü məhv etməyə gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva G. Siyasi sosiallaşma və bu prosesə təsir edən amillər // Xalq qəzeti. 2 iyul 2013. s. 9.
2. Nilçin Doyran Bengis. Dil ve Konuşma Terapisti Kimdir, Ne iş yapar? (https://www.lingua.web.tr/tr/icerik/makaleler?p=&)
3. Şahmuradova A. Uşağın sosial inkişafı (https://narinc.az/2021/01/08/usagin-sosial-inkisafi-valideynl%C9%99r-ucun/)
4. Əfruz. Bir uşağın sosiallaşması üçün üç önəmli şərt (http://ideologiya.az/2014/04/%C9%99fruz-bir-usagin-sosiallasmasi-ucun-uc-on%C9%99mli-s%C9%99rt/)

Resume

Mutallim Rahimov

Socialization and Its Significance in Small Children

Problems of socialization in young children are more and more actual in today's world of virtual communication. There are a number of concerns about the weakening of communication in society and between family members, as well as the fact that people spend most of their time with information technology. The person is on the verge of losing his main quality - traditional social relations. Because now young children are growing up in an environment that has entered a new stage of socialization that has never been seen before. This is not the socialization we understand in the classical sense. He exhibits a new set of behaviors in his integration into society and in his desire to communicate with others like himself. This is true for the whole system. So, socialization has formed a new system. There are fundamental fears that people's actions based on communicating with "intelligent" technological means or using them in interpersonal relationships will eventually lead to self-destruction. Since it is not possible to change and protect the general processes, the last two situations can be changed. These are the management system and the attitude of the parents.

Keywords: *society, children, socialization, communication, information*

Резюме

Mütəllim Rəhimov

Социализация у детей младшего возраста и её сущность

В настоящее время, когда все большее распространение получает виртуальное общение, все чаще озвучиваются проблемы социализации у детей раннего возраста. Встречается множество тревожных высказываний об ослаблении коммуникации не только в обществе, но также среди членов семьи и о том, что люди большую часть своего времени проводят с информационными технологиями. Человек находится на грани утраты своего основного качества – традиционных социальных отношений. Потому что сейчас маленькие дети растут уже в среде, определяющей новый этап социализации, которого раньше не было. Это не социализация в нашем классическом понимании. Она демонстрирует новый набор моделей поведения в процессе адаптации в обществе и в стремлении общаться с себе подобными. Это касается всей системы. Таким образом, социализация сформировала новую систему. Существуют принципиальные опасения, что действия людей, основанные на общении с «интеллектуальными» технологическими средствами или использовании их в межличностных отношениях, в конечном итоге приведут к саморазрушению. В представленной статье основное внимание уделяется вопросам, связанным с ее будущим. В частности, сообщается о том, что наблюдается негативное влияние окружающей среды на процесс социализации детей раннего возраста. На создание этой среды наряду с более общими процессами, также имеют влияние родители и система управления. Поскольку нет возможности изменить общие запущенные процессы или защититься от них, последние две ситуации можно заменить. Это система управления и отношение родителей.

Ключевые слова: *общество, дети, социализация, общение, информация.*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 32

KAMU POLİTİKALARININ VE HİZMETLERİNİN YÖNETİMİNDE DEVLETİN ROLÜ

Elnur ƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 iyun 2022; çapa qəbul edilmişdir: 19 iyul 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 17th of June, 2021; accepted: 19th of July, 2022; published online: 30th of September, 2022

Anahtar sözler: *kamu yönetimi, kamu politikaları, örgütlenme, kamu hizmetleri*

Giriş

Devlet, toplumu yöneten ve kuralları yapma yetkisine sahip bir kurumlar grubudur. Belirli bir coğrafi bölgede yaşayan insan toplulukları üzerinde 'meşru şiddet ve cebir kullanma tekelini' – kamu gücünü – elinde bulunduran, kamu kaynaklarını toplama ve kullanma yetkisine sahip silahlı kuvvetler, kamu hizmeti veya devlet bürokrasisi, yargı ve seçilmiş temsilcilerin yer aldığı kurumları içeren, kamu politikasının yönlendirilmesi üzerindeki çeşitli çıkarlar arasındaki siyasi çatışmaların parametrelerini tanımlayan bir dizi kurumdur (9).

Bir toplumda devletin rol ve fonksiyonlarına ilişkin kabullere, sahip olunan mali imkanlara bağlı olarak devlet faaliyetlerinin, kamu hizmetlerinin kapsamı ve içeriği değişmektedir. Devlet tarafından kamu hizmeti olarak kabul edilen ve kamu kaynaklarından finanse edilen hizmetler, kamu sektörü tarafından sunulabileceği gibi özel sektör kuruluşları tarafından sunulabilmektedir.

İnsanların toplu yaşamasından kaynaklanan adalet, güvenlik, eğitim, sağlık gibi ortak ihtiyaçların karşılanması amacıyla kamu hizmeti sunmak üzere gönüllü veya zora dayalı bir toplumsal sözleşmenin ürünü olarak örgütlenen devletin ihtiyaçlarının sınırsız ve kaynakların kıt olduğu bir dünyada hangi ihtiyaçları ne ölçüde karşılayacağı sorusu öne çıkmaktadır. Devlet otoritesinin bizzat hayata geçirilmesini temsil eden kamu politikalarının kapsamı, içeriği, üretilecek kamusal hizmetlerinin neler olacağı, ne kadar üretileceği, nasıl finanse edileceği, devletin ekonomik, sosyal hayattaki değişen rolü ve toplum içerisinde devlete yüklenen fonksiyonlara bağlı olarak de değişmektedir (8).

1. Devlet, Devletin Rolü ve Fonksiyonları

Devletin kamu politikaları aracılığıyla ekonomik ve sosyal kalkınma için yapacağı müdahalelere ilişkin farklı kuramlar geliştirilmiştir. Bu kuramlar doğrudan doğruya piyasa mekanizmasının işleyişi ile kamu müdahalesi arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışmış ve bunların gerekçelendirilmesine odaklanmıştır (14, s. 43). Liberal devlet anlayışında, devlet piyasa mekanizmasının doğru bir şekilde işlemesine yönelik faaliyetlerde bulunurken, mü-

* Dr.Doç. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet İdarecilik Akademisi
e-mail: ealiyev7@gmail.com

dahaleci devlet anlayışında devlet, birtakım sosyal görevleri de yerine getirmektedir (17). 1980'li yıllara kadar dünyada genel kabul gören ekonomi kuramı eğilimi devletin ekonomik yaşamdaki rolünün giderek artması yönündeydi. Ancak bu tarihten sonra, Keynesyen ekonomi anlayışına dayanan devlete daha fazla işlev yükleyen müdahaleci devlet anlayışı önemli oranda terk edilerek; kaynağını büyük ölçüde klasik çizgiden alan neoklasik minimalist devlet yaklaşımı güç kazanmıştır (11). Günümüzde, serbest piyasa taraftarı olan kamusal tercih kuramı neo-klasik iktisat, piyasaların etkin çalışmadığı için kamu müdahalesini savunan "piyasa aksaklıkları" teorilerine karşı, "kolektif aksaklık" kuramını ve kamunun ekonomideki ihtiyari müdahalelerini sınırlandırmak amacıyla anayasalarda mali kurallar öngören "anayasal iktisat" yaklaşımı maliye yazınında başat durumdadır (13, s. 44).

Liberal Kapitalist (Klasik) Devlet

Liberal kapitalist (klasik) devlet bakış açısı içinde devlete, toplumu oluşturan kişilerin amaçlarından başka bir amaç atfedilmez. Devlet kesiminin ortaya çıkışına yol açan neden, kişilerin duydukları tüm ihtiyaçların piyasada serbest değişimler yoluyla karşılanmasındaki güçlükler ya da imkânsızlıklardır. Bu anlayış içinde, devletin temel görevi bir yandan piyasa mekanizmasının düzenli çalışmasını sağlamak, diğer yandan da piyasa mekanizması ile karşılanması imkânsız ya da sakıncalı olan üretimleri gerçekleştirmektir (15, s. 17). Klasik iktisat yaklaşımında kaynakların etkin dağılımı sağlayan temel mekanizma piyasadır. Piyasanın işleyişinde ortaya çıkan aksaklıklar ve niteliği gereği piyasa tarafından üretilemeyen hizmetler nedeniyle kamunun hizmet üretimine ihtiyaç bulunmaktadır. Anaakım ekonomi ve maliye teorisinde devletin rol ve fonksiyonları piyasa aksaklıklarına dayanmaktadır. Devletin mülkiyet ve sözleşme güvencesinin sağlanması, piyasada su, kanalizasyon, enerji temini doğal tekeller başta olmak üzere tekeller, oligopoller gibi rekabet başarısızlıklarının giderilmesi için piyasaya müdahale etmesi gerekmektedir. Bunun yanında, SK ile ilgili teorik arkaplanın verildiği kısımda ifade edildiği üzere kamusal mal ve hizmetlerin üretimi, dışsallıkların sözkonusu olduğu durumlarda gerekli teşvik veya caydırma mekanizmalarının ortaya konulması gibi birtakım fonksiyonların devlet tarafından icra edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, bankacılık ve sigortacılık veya sağlık sektörü gibi asimetrik bilgi nedeniyle ortaya çıkan eksik piyasalara kamunun müdahale etmesi gerekmektedir. Toplumsal refah ve kaynakların dağılımındaki etkinlik açısından optimum seviyede olunsa bile bu refahın piyasa mekanizması yoluyla toplumdaki kişiler arasındaki dağılımı toplumun belli kesimlerinde önemli mağduriyetlere ve bunların fırsatlara erişimini engelleyecek nitelikte olduğu durumlarda devletin bizzat devreye girerek sosyal adalet yaklaşımı çerçevesinde yoksul, dezavantajlı kesimlerin gözetilmesi için gelir dağılımını yeniden düzenlemesi gerekebilmektedir (8).

Müdahaleci Kapitalist Devlet

Müdahaleci kapitalist devlet anlayışı keynesci görüşlerin ağırlık kazanmasıyla ortaya çıkmış bir devlet anlayışıdır. Piyasa mekanizmasının işleyişi asıl olmakla beraber piyasa mekanizmasının eksikliklerinin giderilmesi ve piyasada üretilemeyen hizmetlerin devlet tarafından sağlanması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu noktada, sözkonusu devlet anlayışında iktisadî etkinlik, istikrar, büyüme, gelir dağılımı gibi sorunların devlet olmaksızın çözülmesinin mümkün olamayacağı, ekonominin tam istihdam düzeyinde dengeye gelebilmesi ve ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için devlet tarafından etkin para ve maliye politikaları uygulanarak piyasa mekanizmasına müdahale edilmesi gerektiği değerlendirilmektedir (15, s. 19).

Sınıflı bir üretim yapısına, sınıf çatışmasına bağlı olarak işleyen bir devlet aygıtı yaklaşımından hareketle oluşturulan marksist sosyalist devlet anlayışına göre ekonomik olarak egemen olan sınıf, devletin aracılığı ile siyasal olarak da egemen sınıf olur ve ezilen sınıfları sömürmek, baskı altında tutmak için yeni araçlar elde ederler. Dolayısıyla sınıf farkları ortadan kalktığı ve artı değere el koyacak hakim sınıf ortadan kalktığında ve üretim halkın birliğinin elinde toplandığında, devlet iktidarı siyasi niteliğini yitirecektir (15). Ancak bu yaklaşım, doğu blokunun yıkılmasıyla önemli ölçüde ortadan kalkmıştır.

2. Kamu Politikalarının Oluşturulması ve Yönetimi

Politika terimi, bir faaliyet alanındaki bir aktörün ya da resmi bir kişinin, resmi bir kuruluşun ya da bir meclisin, aktörlerin davranış biçimini belirtmektedir. Burada, politika kavramı, bir aktör veya aktör grubu tarafından bir sorunu çözmek için izlenen nispeten istikrarlı, amaçlı bir sevk ve idare şekli olarak nitelendirilmektedir. Kamu politikası ise devlet veya kamu görevlileri tarafından bir sorunu çözmek için izlenen nispeten istikrarlı, amaçlı bir sevk ve idare olarak tanımlanmaktadır (1, s. 2-3). Bu bağlamda, kamu politikası kısaca, yönetimi etkileyen veya yönetimde bir pozisyon sahibi olanlar tarafından alınan kararlar, yükümlülükler ve yapılan aktivitelerin bir bütünü olarak tanımlanmaktadır (7, s. 3).

Temsili demokrasilerde vatandaşlar asıl olup; kolektif çözümler gereken sorunları çözmek üzere örgütlenen devletin işleyişinde asil vekil ilişkisi çerçevesinde seçmen, politikacı ve bürokrasi arasında bir yetki devri bulunmaktadır. Kamu politikası oluşturma sürecinde vatandaşlar belirli kurallar altında kamu politikaları üretmek üzere oylama mekanizması yoluyla birbirleriyle rekabet eden politikacılara yetki verirler. Bu ilişkide siyasetçilerden beklenen, toplumdaki farklı grup ve bireylerin politika taleplerini bir biçimde bütünleştirerek vatandaşların beklentisine uyan kamu politikaları üretmesidir. Oluşturulan kamu politikası bürokrasi, yani idare tarafından hayata geçirilir. Dolayısıyla, ikinci vekâlet işlevinde politikacılar asil, idare ise vekil durumundadır (2, s. 6). Üç aktörün yer aldığı bu yetki devri zincirinde, ilk aşamada, yetki devri seçmenden, halkın temsilcilerinden oluşan yasama organına, yani seçmenin oyu ile seçilen vekillere, ikinci aşamada, vekillerden oluşan yasama organı tarafından yetkilendirilen yürütme organına (hükümet, bakanlar kurulu); üçüncü aşamada ise yürütmeden yürütme mekanizmasına bağlı kamu yönetimine yapılmaktadır. Söz aşamada yetki devri yürütmenin belirlediği kamu politikalarını yürüten uygulayıcı konumdaki kamu kurumlarının yöneticisi olan bürokratlar yer almaktadır.

Devlet aygıtı tarafından üretilecek kamu hizmetlerinin neler olduğu ve miktarı, liberal veya müdahaleci kapitalist devlet anlayışına göre demokratik bir sistemde oylama mekanizması çerçevesinde şekillenmektedir. Devlet gücünü kullanan yasama, yürütme ve yargı tarafından hizmet üretim sürecinde önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Üretilecek kamu himmetlerine halkın talebi ve isteği oylama mekanizması çerçevesinde ortaya konulacaktır. Toplumun seçeceği vekillerin yer aldığı yasama birimi tarafından belirlenecek kural, ilke ve standartlar çerçevesinde; yine toplumun yetkilendirdiği bir siyasal girişim olan hükümet, kamu hizmeti siparişini içeren halkın iradesini bir hükümet programı haline dönüştürerek oluşturacağı kamu politikalarını yürütmenin emri altında üretici bir örgüt olan kamu bürokrasisine uygulatmaktadır. Devletin yargı unsuru ve toplum tarafından bu süreç denetlenecektir (17, s. 33-68).

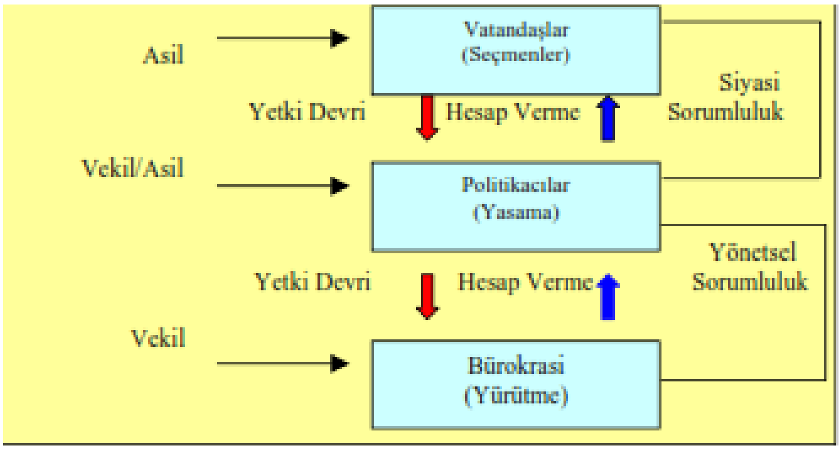

Kaynak: Yılmaz and Biçer, 2010: 41

Şekil 1. Temsili demokrasilerde asil-vekil ilişkisi

Şekil ’de görüldüğü gibi yetki devri neticesinde ortaya çıkan asil / vekil ilişkisi yetki devrine karşılıklı hesap verme sorumluluğuna yol açmaktadır.

Kamu politikası süreci, birbirinden ayrılabilecek nitelik taşıyan, müteselsil faaliyet ve fonksiyonları ihtiva etmektedir. Bunlar, birçok problem içerisinde öne çıkan ve çözülmesi gereken problemlerin tespiti, gündem oluşturulması, ilgili sorunun çözümüne yönelik kabul edilebilir bir hareket tarzının teklif edilmesi ve böylece, politikaların formüle edilmesi; politikanın yürürlüğe konulabilmesi için gerekli hukuki meşruiyetin sağlanması, yetki alınması için belirli bir teklifin kabul edilmesi, desteklenmesi suretiyle politikanın yürürlüğe konulması; devletin idari aygıtı, yani KY aracılığıyla politikanın uygulanması ve politikanın etkili olup olmadığının, bunların nedenlerinin ortaya konulmasına yönelik çabaları içeren değerlendirme aşamalarından oluşmaktadır (1, s. 27-28).

Bir siyasi sistemde gündem önemli ölçüde iki tür gündemden oluşmaktadır. Siyasal sistemin bütününü ilgilendiren politika gündemi ile kamu kurumlarının veya hükümetin gündemidir. Siyasal sistem içinde kamuoyunun dikkatini çeken, tartışılan konular, sorunlar ya da taleplerden oluşan ve siyasetin gündemine gelen hususlar ulusal düzeydeki gündem veya sistematik gündem olarak nitelendirilen politika gündemidir. Kurumsal gündem bu tartışılan konuların eyleme dönüştürülme sürecidir. Politika gündemi, toplum üyelerinin çoğu tarafından tartışılan, maddelerin çoğu belirli ve ayrıntılı olmaktan çok genel nitelikte olan gündemdir. Bu noktada, gündemdeki konunun ne olacağı hususu, problemin çözümünün aciliyeti - ki çoğunlukla kriz olarak nitelendirilir -, problemin ilgilendirdiği kesimin büyüklüğü, problemi dile getiren, tartışanların gücü gibi gündem belirleme imkana sahip kişi ve gruplarca gerçekleştirilmektedir. Kurumsal gündem ise, bir faaliyet gündemidir ve politika gündeminden daha somut bir içeriktedir (1, s. 88-93).

Kamu yönetimi; kamu politikası sürecinde hem şekillendirme aşamasında hem de uygulama aşamasında asli fonksiyonları yerine getirmektedir. Modern toplumdaki bürokratik örgütlenme, politika kararlarının alınması noktasında yasal mevzuatın hazırlanmasında teknik destek sağlamaktadır. Aynı zaman da kamu politikalarının hemen hemen tamamı bürokrasi tarafından yürütülmektedir (3, s. 146).

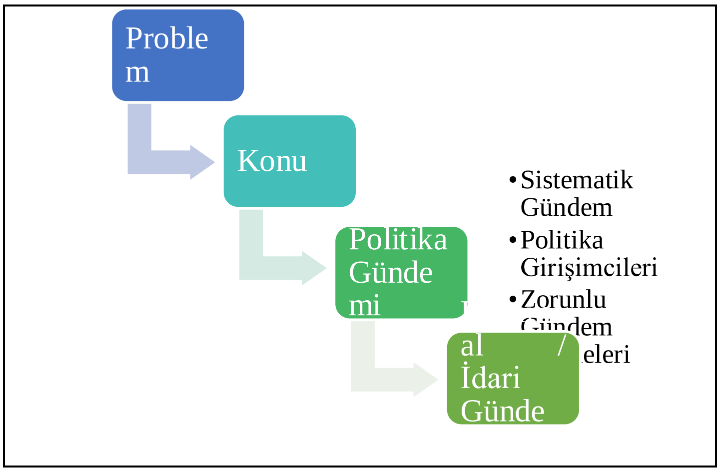

Kaynak: Anderson, 2003:86'dan uyarlanmıştır.

Gündem Oluşturma süreci

3. Kamu Hizmetlerinin Yönetiminde Devletin Rolü

Örgütlenme temel ve evrensel bir yönetim sürecidir. Örgütlenme, belirli bir amaç doğrultusunda, mal, hizmet üretimi gibi fiziki etkinliklerle, işin kısımlara bölünmesiyle, fert ve küme ilişkileriyle ilgili olup, otorite ve kişiler arasında hiyerarşik bir yapının kurulması, iş bölümü örgütlenmenin temelidir. İşin kısımlara ayrılması, iş bölümü ve uzmanlaşma aynı zamanda bölümler arasında bir eşgüdüm ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, aynı zamanda merkezi otoritenin yetkilerinin almaktadır, seviyelere devrini gerektirmektedir. Öte yandan, yönetim biliminin temelini örgüt kuramı oluşturmaktadır. Taylor tarafından genel amaçlı insanların özel bir amaç çerçevesinde örgütlenmesini öngören bilimsel yöntem, iş incelemesi, araç-gereçlerin standartlaştırılması, işçilerin seçimi, eğitimi ve üretim çıktısına göre ödeme yapılması ile denetim ve planlama aşamalarına dayanmaktadır. Alt seviyeden yukarıya doğru bir bakışı içeren bilimsel yönteme Fuyol yukarıdan aşağıya bakışla örgütleri inceleyerek yönetimin planlama, örgütlenme, komut verme, koordinasyon sağlama ve denetleme fonksiyonları üzerinde durmuştur. Gulick ve Urwick tarafından bu bakış açısı geliştirilerek yönetimin görevleri planlama, örgütleme, personel yönetimi, yönlendirme, koordinasyon, iletişim ve malî yönetim olarak tespit edilmiştir. Sözkonusu yazarlara göre örgütsel ilkeler insanların örgüt yapısına uydurulması; tek bir üst yönetici bulunması ve bir komuta birliğinin olması; kişi, süreç, yer ve amaca göre bir alt bölünme esasının bulunması; yetki devrine önem verilmesi; yetki ve sorumluluğun dengelendirilmesi; her üstün 5-6 kişiyi geçmeyecek biçimde kısıtlı bir denetim alanına sahip olması şeklinde değerlendirilmiştir. İnsan ilişkileri okulu ve çağdaş örgüt kuramı, temel yaklaşımlarda esaslı değişiklikler öngörmeksizin bilimsel yöntem şeklinde ifade edilen örgüt kuramının eksik olduğu değerlendirilen farklı noktalarına vurgu yapmak suretiyle örgüt kuramına katkı yapmışlardır (4, s. 126-129).

Bu noktada, kamu hizmetlerinin sunumu suretiyle toplumsal fayda ve kamu yararı üretmek amacıyla kamu gücünü kullanma yetkisine sahip devlet tarafından kamu hizmetlerinin sunumunun etkin bir şekilde yürütülebilmesi için bir gerçekleştirilen bir organizasyon yapısı olarak kamu yönetimi karşımıza çıkmaktadır.

Kamu yönetimi (public administration), işlevsel anlamda kamu politikaları belirleme ve uygulama, yapısal anlamda ise devletin örgütsel yapısını ifade etmektedir. Kamu, bir

ülkedeki halkın bütünü, halk, amme anlamlarına gelirken; KY bu bütünün sevk ve idaresi anlamına gelmektedir (5, s. 3-9).[1] Bu bağlamda, KY kavramı hükümete hizmet eden, politikalarını uygulayan bürokratik sistem ve prosedürler ifade etmektedir (9). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programına (UNDP) göre ise, kamu yönetimi; (a) Devlet bütçesinden finanse edilen ve Devlet, toplum ve dış çevredeki diğer paydaşlarla etkileşim içerisinde yürütme hükümetinin işlerinin yönetimi ve yönlendirilmesinden sorumlu olan (politikalar, kurallar, usuller, sistemler, örgütsel yapılar, personel vb.) genel mekanizma; (b) Hükümet faaliyetlerinin yönetimi ve kanun, yönetmelik ve kararların uygulanması; ve kamu hizmetlerinin sunumunun yönetimi ile ilgili faaliyetler şeklinde tanımlanmaktadır (16).

Kamu yönetimi alanındaki faaliyetler, kamu yönetiminin örgütlenme biçimi ve fonksiyonel işleyişi toplumsal ve siyasal düzlemdeki talep ve ihtiyaçların gerekleriyle beraber akademik düzlemde bu talep ve ihtiyaçların daha iyi nasıl karşılanabileceğine yönelik yaklaşımlardan da önemli ölçüde etkilenerek şekillenmiştir (12, s. 1-20).

Sonuç

Sivil toplum kuruluşları, iyi yönetişim gibi kavramlar doğrultusunda kamu politikaları oluşturma sürecinde doğrudan politika yapma yetkisi olan yasama, yürütme ve düzenleme idari kurumların, yargı organlarının politika yapımında veya politikanın ortadan kaldırılmasında etkisi olduğu gibi devlet gücünü kullanan aktörlerin dışında kalan araştırma örgütlerinin, medyanın, çıkar gruplarının temsilcilerinin ve siyasi partilerin de politika yapım sürecinde giderek artan bir öneme sahip oldukları görülmektedir. Ülkenin rejimine ve gelişmişlik düzeyine bağlı olarak bu önem değiştiği gibi bunların etkisi, üye sayısına, dayanışma ve önderlik yapabilme yeteneğine ve mali kaynaklarına göre de farklılık göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Anderson J.E. Public Policymaking. Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 2003, s. 47-90.
2. Atiyas İ. & Sayın, Ş. Siyasi Sorumluluk, Yönetsel Sorumluluk ve Bütçe Sistemi, Bir Yeniden Yapılanma Önerisine Doğru. TESEV Yayınları, 1997. 6 s.
3. Çevik, H.H. Modern Devlette Kamu Politikası Oluşturma: Kavramlar, Aktörler, Karar Verme Kamu Politikası Süreci ve Türkiye Analizi. In A. Balcı (Ed.), Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar. Ankara: Seçkin Yayınları. 2003. 146 s.
4. Ergun T. & Polatoğlu, A. Kamu yönetimine giriş. TODAİE Yayını: 222 (3th Editio). Ankara: Olgaç Matbaası. 1988, s. 126-129.
5. Eryılmaz B. Kamu Yönetimi. İstanbul, Turkey: Erkam Matbaacılık. 1999. 5-9 s.
6. European Commission. Manual on sources and methods for the compilation of COFOG statistics - Classification of the Functions of Government (COFOG). Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011. (https://doi.org/10.2785/16355)
7. Gerston L.N. Public Policymaking in a Democratic Society: A Guide to Civic Engagement. New York. 2002, pp. 3-5.
8. Kirmanoğlu H. Kamu Ekonomisi Analizi. 5. Baskı. İstanbul, Türkiyə, Beta Basım, 2014.
9. Marshall G.A Dictionary of Sociology (’nd Editio). Oxford: Oxford University Press.Uluatam, 2003.

[1] Kamu yönetimi, politika geliştirme ve politika uygulama süreçlerini tanımlayan ve analiz eden çalışma alanı olarak da kullanılmaktadır. Çalışmada, KY kavramının akademik bir disiplin ve profesyonel bir meslek alanı olması gibi diğer anlamları kastedilmemektedir.

10. Osborne S.P. The New Public Governance? Public Management Review, pp. 377–387 (https://doi.org/10.1080/14719030600853022 2006).
11. Pınar A. Maliye Politikası: Teori ve Uygulama (2. Baskı). Naturel Yayınevi. 2006.
12. Robinson, M. From Old Public Administration to the New Public Service Implications for Public Sector Reform in Developing Countries. UNDP Global Centre for Public Service Excellence, 2015. pp. 1-20.
13. Savaşan F. Kamu Ekonomisi (7. Baskı). Bursa, Turkey: Dora. 2017. 44 s.
14. Tülay Arın. Anayasal İktisat ve Refah Devleti: TİSK ve TÜSİAD'ın Asgari Devlet Raporlarının Eleştirisi. Ekonomide Durum, Bahar-Yaz, 1997. 43 s.
15. Uluatam Ö. Kamu Maliyesi (5th Editio). Ankara: İmaj Yayıncılık. 1997. 17 s.
16. UN-CEPA. Definition of Basic Concepts and Terminologies in Governance and Public Administration-Note by the Secretariat, 2006 (No. E/C.16/2006/4) (https://doi.org/EB.AIR/WG.5/2001/7)
17. Yılmaz H.H. & Biçer M. Türkiye'de Mali Reformlar Sonrası Değişen Politika Oluşturma, Planlama, Bütçeleme Süreci ve Orta Vadeli Harcama Sisteminin Uygulanabilirliği. İktisat İşletme ve Finans, 25(287), 2010, s. 33-68.

Summary

Elnur Aliyev

The Role of the State in the Administration of Public Policies and Services

In the last quarter of the 20th century, together with the collapse of the eastern bloc, globalization, developments in information and communication technologies, and changes in the understanding of CG, an important role in the determination of needs and priority policies, the formation of public policies, the determination of their framework and means of implementation, and the forms of organization and decision-making. change and transformation took place. Depending on the roles and functions undertaken by the public in the economic, financial and social fields, it will be offered to the society in a way where the reasons and areas of intervention such as rapid urbanization, poverty and migration, interregional development differences, economic instability and social problems have increased, but in a much different form and intensity than in the past, for the delivery of public services. public policies need to be formed and implemented. At this point, public administration is important as a mechanism that ensures the implementation of public policies.

As an organized structure, the state also creates policies in order to achieve its goals, and, unlike the policies of non-state organized structures, it takes various policy decisions in order to realize public services to be provided by using public power and resources as a result of public decision-making processes. The policy decisions in question and their implementation are the functional aspects of the services undertaken by the state and reveal which public services will be given priority, their scope and content.

The question of how the state, which is organized as a product of a voluntary or forced social contract to provide public services in order to meet common needs such as justice, security, education and health arising from the collective life of people, will meet which needs and to what extent in a world where needs are unlimited and resources are scarce comes to the fore. The scope and content of public policies, which represent the realization of the state authority itself, what will be the public services to be produced, how much will be produced and how they will be financed, vary depending on the changing role of the state in economic and social life and the functions assigned to the state in society. In this article, the role of the state in the Formation and implementation of Public Policies and the Organization and Management of Public Services has been investigated.

***Key words**: public administration, public policies, organizing, public services*

Xülasə

Elnur Əliyev

Dövlət siyasətinin və xidmətlərinin idarə edilməsində dövlətin rolu

XX əsrin son rübündə Şərq blokunun dağılması, qloballaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında baş verən inkişaflar, dövlət idarəçiliyi anlayışının dəyişməsi ilə birlikdə ehtiyacların və prioritet siyasətlərin müəyyən edilməsində, formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Dövlət siyasətlərinin formalaşdırılması, onların çərçivəsinin və həyata keçirilməsi vasitələrinin müəyyən edilməsi, təşkilatlanması, qərarların qəbulu formalarında dəyişiklik və transformasiyası baş vermişdir. İqtisadi, maliyyə, sosial sahələrdə dövlətin üzərinə götürdüyü rol və funksiyalardan asılı olaraq, sürətli urbanizasiya, yoxsulluq və miqrasiya, regionlararası inkişaf fərqləri, iqtisadi problemlər və sosial problemlərin qarşısını almaq üçün müdaxilənin artdığı bir zamanda cəmiyyətə təqdim olunacaq dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün keçmişdən xeyli fərqli formada və intensivlikdə dövlət siyasəti formalaşdırılmalı, həyata keçirilməlidir. Bu məqamda dövlət idarəçiliyi dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edən mexanizm kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mütəşəkkil bir struktur olaraq dövlət də öz məqsədlərinə çatmaq üçün siyasətlər formalaşdırır və qeyri-dövlət strukturlarının siyasətlərindən fərqli olaraq, dövlətin güc və resurslarından istifadə etməklə, göstəriləcək dövlət xidmətlərini reallaşdırmaq üçün müxtəlif siyasi qərarlar qəbul edir. Sözügedən siyasi qərarları, onların həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilən xidmətlərin funksional tərəfləridir və hansı dövlət xidmətlərinə üstünlük veriləcəyini, onların əhatə dairəsini və məzmununu ortaya qoyur. Bu məqalədə dövlət siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində, habelə dövlət xidmətlərinin təşkili və idarə olunmasında dövlətin rolu araşdırılmışdır.

İnsanların birgə yaşayışından irəli gələn ədalət, təhlükəsizlik, təhsil və sağlamlıq kimi ümumi ehtiyacların ödənilməsi üçün dövlət xidmətlərinin göstərilməsi, ehtiyacların qeyri-məhdud olduğu və resursların qıt olduğu dünyada dövlətin ehtiyacları hansı ölçüdə qarşılayacağı sualını meydana çıxardır. Dövlət hakimiyyətinin özünün həyata keçirilməsini təmsil edən dövlət siyasətinin əhatə dairəsi və məzmunu, reallaşdırılacaq dövlət xidmətlərinin nə olacağı, nə qədər göstəriləcəyi, necə maliyyələşdiriləcəyi dövlətin dəyişən rolundan, iqtisadi və sosial həyatda dövlətə həvalə edilmiş funksiyalardan asılı olaraq dəyişir. Bu məqalədə dövlət siyasətinin formalaşmasında, həyata keçirilməsində, eləcə də dövlət xidmətlərinin təşkili və idarə olunmasında dövlətin rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, dövlət siyasəti, təşkilatlanma, dövlət xidmətləri*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 323.3

DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN MAHİYYƏTİ: PRAKTİK SİYASİ VƏ ELMİ-NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Rəhimə TALIBLI[*]

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 9 iyun 2022; çapa qəbul edilmişdir: 29 iyul 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 9th of June, 2021; accepted: 29th of Jule, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *gənclər siyasəti, gənclik, dövlət idarəçiliyi, Azərbaycan Respublikası*

Giriş

Tarix boyunca dövlətlərin və cəmiyyətlərin inkişafında gənclər hərəkətverici qüvvə rolunu oynamışlar. Onlar yeni çağırışlara ən tez reaksiya verən, böyük enerji potensialına malik olan sosial qrup hesab edilirlər. Gənclər ordunun, idarəçilik aparatının böyük hissəsinin təşkil edir, əsas istehsal qüvvəsi hesab edilirdilər. Eyni zamanda ayrı-ayrı dövrlərdə meydana çıxan daxili sosial, iqtisadi problemlərə ən sərt reaksiyaları da gənclər verirdilər. Bütün bunlar dövlətlərin siyasi taleyinin gənclərdən asılılığını şərtləndirir, onlara münasibətdə xüsusi siyasətin müəyyənləşdirilməsini zəruri edirdi. Məhz bu məqamlar dövlətlərin gənclər siyasətinin formalaşmasını şərtləndirən başlıca amillər olmuşdur. Hələ orta əsr Azərbaycan dövlətlərində idarəçiliyinin fəlsəfəsinə və nəzəri məsələlərinə dair əsərlər yazmış mütəfəkkir və filosoflar hökmdarlara gənclərlə bağlı məsələlərdə diqqətli olmağın vacibliyini çatdırmağa çalışmışlar. Uzun müddət Şirvanşahlar sarayında yaşamış Xaqani Şirvaninin "Gənclərə nəsihət" adlı əsəri o dövrdə gənclərin cəmiyyətdəki rolunun necə müəyyənləşməsinə dair idarəedici təbəqəyə yaxın olan mütəfəkkirin fikirlərini əks etdirir. Xaqani Şirvaninin həmin əsərdəki "Bir kiçik adama nəvaziş etsən, sənin böyüklüyün getməz əlindən", "Razılıq etsə də təriflərindən, naəhlin başını havalatma sən" kimi fikirləri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Ən müxtəlif əsərlərində gəncliklə bağlı məsələlərdən bəhs edən Xaqani Şirvanı "Gənclik bir qızıldır" ifadəsini işlətmişdir [5, s. 504]. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-nasiri" əsərində təlim alan gənclərə, onların xarakterlərinə və xasiyyətlərinə xüsusi diqqətin yetirilməsi, bilik və bacarıqlarını artırmaları üçün şəraitin yaradılması, edilən köməkliklər üçün minnətin qoyulmaması, çətinliyə rast gəldikləri zaman onlara yardım əlinin uzadılması vacib məsələlər kimi vurğulanmışdır [4, s. 257]. Dünyada, o cümlədən Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlət və imperiyaların tarixinə dair onlarla bu cür faktlar sadalamaq mümkündür. Başqa sözlə desək, klassik anlamda gənclər siyasəti dövlət institutunun oturuşması ilə bərabər meydana çıxmışdır.

1. Müasir anlamda gənclər siyasəti anlayışının praktik siyasi izahı

Müasir anlamda isə gənclər siyasəti daha mürəkkəb struktura malikdir və daha dərin məna kəsb edir. Aydındır ki, ölkələrin perspektiv inkişafı dövlətlər tərəfindən əhalinin daha

[*] dissertant, AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu; Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: trehime@mail.ru

mütəhərrik, daha enerjili hissəsi olan gənclərin doğru şəkildə formalaşdırılmasından, onların sosial-iqtisadi həyatın müvafiq istiqamətləri üzrə düzgün şəkildə yönəldirilməsindən asılıdır. Gənclərin fəal həyat mövqeyi, sosial vəziyyəti ölkələrdə siyasi şəraiti xeyli dərəcədə müəyyən edir [7, s. 53]. Bu baxımdan bir çox tədqiqatçıların fikrincə dövlət gənclər siyasətinin başlıca istiqamətlərinin, bu istiqamətlərdə inkişafın təmin olunması üçün qarşıda duran vəzifələrin düzgün şəkildə müəyyənləşməsi dövlətlərin milli təhlükəsizlik strategiyalarının hazırlanması qədər mühüm vəzifələrdən biridir. Əhalinin strukturunda gənclərin çoxluğu dövlətlər üçün bəşəri sərmayə hesab edilir [9, s. 74]. Məhz bunu nəzərə alan dünyanın əsas güc mərkəzləri əhalinin tərkibində gənclərin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsindən ötrü xüsusi proqramlar həyata keçirirlər. Məsələn, sürətlə azalan əhalisini ixtisaslı immiqrantların hesabına artırmağa çalışan Avropa İttifaqı orta yaşlı və yaşlı nəsillə müqayisədə gənclərin miqrasiyasına şərait yaradır. Eyni zamanda Avropa kimliyinin qorunmasından və yayılmasından ötrü gənclər proqramlarından istifadə edir [11, s. 157].

Dövlət gənclər siyasətinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması üçün ona verilən həm praktik siyasi, həm də elmi politoloji təriflərə diqqət yetirmək zəruridir. Praktik siyasi anlamda gənclər siyasətinə verilən təriflərə diqqət yetirək.

Avropa Şurasının sənədlərində gənclər siyasəti dedikdə gənclərin cəmiyyətə uğurla inteqrasiyasını, onların öz cəmiyyətlərinin aktiv, məsuliyyətli üzvlərinə və dəyişiklik agentlərinə çevrilməsini təmin edən siyasət nəzərdə tutulur. Bu elə bir siyasətdir ki, gənclərin fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri imkanları təqdim edir [23]. Bu siyasət mahiyyətcə gənclərin həyatının bütün aspektlərinə aid olan dörd meyardan ibarətdir:

a) yaxşı formada olmaq (fiziki və əqli cəhətdən);
b) öyrənmə (qeyri-rəsmi, qeyri-formal və formal);
c) iştirakçılıq;
d) proseslərə daxiletmə.

Hesab edilir ki, gənclər siyasəti müxtəlif müdaxilə vasitələrini (qanunvericilik, xüsusi proqramlar və s.) və uzunmüddətli təhsil perspektivini birləşdirə bilər. Gənclər siyasətinin hədəf kütləsi bütün gənclər olsa da, burada sosial, iqtisadi və ya mədəni cəhətdən həssas olanlara xüsusi diqqət yetirilməlidir [14, s. 25].

Amerika Birləşmiş Ştatlarında gənclər siyasəti dedikdə gənclərlə bağlı müxtəlif proqramların, təşəbbüslərin dəstəklənməsi nəzərdə tutulur. Birləşmiş Ştatlarda gənclər proqramlarının əksəriyyəti ştat və yerli səviyyədə idarə olunur.

Rusiya Federasiyasında dövlət gənclər siyasəti dedikdə gənclərlə iş sahəsində vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqə əsasında həyata keçirilən tənzimləyici, maliyyə, iqtisadi, təşkilati və idarəetmə, informasiya-analitik, kadr və elmi xarakterli tədbirlər sistemindən ibarət olan fəaliyyət nəzərdə tutulur. Bu elə bir siyasətdir ki, o ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafına, qlobal rəqabətədavamlılığına, milli təhlükəsizliyinə töhfə verməli, onun dünya miqyasında liderlik mövqelərini möhkəmləndirilməsinə faydalı olmalıdır [22]. Rusiya Federasiyasında dövlət gənclər siyasətinin məqsədi gənclərin uğurlu sosiallaşması və səmərəli özünüdərkinə şərait yaratmaq, gənclərin potensialını inkişaf etdirmək və onlardan ölkənin innovativ inkişafı maraqlarında istifadə etməkdir.

Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət gənclər siyasətini rəsmi şəkildə xarakterizə edə biləcək tərif yoxdur. Doğrudur, dövlətin gənclər siyasətinin zəruriliyi məsələsi Türkiyə Cümhuriyyəti Konstitusiyasının 58-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddədən aydın olur ki, Türkiyə dövləti müstəqilliyin və respublikaçılığın əmanəti hesab edilən gənclərin Atatürk dəyərlərinə sədaqətlə yetişdirilməsini önəmli hesab edir. Əsas Qanun

dövlətin üzərinə ölkənin, millətin bölünməz bütövlüyünə uyğun şəkildə təhsil və inkişafı təşviq etmək üçün tədbirlər görmək vəzifəsini qoyur [12, s. 18].

Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasəti sahəsində qəbul edilmiş ən müxtəlif sənədlərin və proqramların kontent təhlili bu anlayışla bağlı bir neçə məqamın aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Bu sənədlərdə dövlət gənclər siyasəti dedikdə elə bir siyasət nəzərdə tutulur ki, o, gənclərin öz bilik və bacarıqlarını, təbii potensialını effektli şəkildə reallaşdırılmasını təmin etsin, bu kateqoriyadan olan şəxslərin cəmiyyətdə layiqli yer tutmasına şərait yaratsın. Bu siyasət dövlət tərəfindən müəyyən edilməli, ölkənin inkişaf prioritetlərinə uyğun olmalı, sistematik xarakter daşımalıdır. Bu sistematiklik özünü gənclər siyasətinin reallaşdırılmasında, bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərdə göstərməlidir.

2. Gənclər siyasəti anlayışına elmi-nəzəri yanaşmalar

Dövlət gənclər siyasətinin elmi politoloji mahiyyətinə gəldikdə isə dünya siyasətşünaslığında məsələyə ən müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar mövcuddur. Melburn Universitetinin professorları Den Vudman və Yohanna Vinin tədqiqatlarında dövlət gənclər siyasəti gənclərin daim dəyişən və zənginləşən təcrübəsinin formalaşdırılmasına kömək edən, onların xüsusən həssas bir qrup kimi sosial inklüzivliyini artırmaq məqsədi daşıyan siyasət kimi təsvir olunur [19, s. 265-275]. Belçikalı tədqiqatçı Finn Yrjar Denstad isə yazır ki, dövlət gənclər siyasəti bir ölkənin gənc əhalisi üçün yaxşı yaşayış şəraiti və imkanlarının təmin edilməsi istiqamətində hökumətin üzərində götürdüyü öhdəliklər və bu istiqamətdə qazandığı təcrübələrin məcmusudur. Bu siyasət həyata keçirilmə müddəti, hədəf kütləsi və miqyası baxımından dar və ya geniş diapazonlu ola bilər. O həmçinin qeyd edir ki, heç də bütün dövlətlərdə gənclər siyasəti mütləq konkret strategiya sənədində ifadə olunmur [17, s. 14]. F.J.Denstad yazır ki, gənclər siyasətinin (və ya hər hansı digər siyasətin) qanunvericiliyə əsaslanması ilkin şərt deyil.

Britaniyalı tədqiqatçılar J.C.Koleman, C.Varren Adamson "gənclər siyasəti"ni yalnız hökumət təşəbbüsləri və qanunvericilik aktları ilə məhdudlaşdırmırlar, qeyd edirlər ki, bu həm də yaşlılar və gənclərin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən xüsusi bir yanaşmadır [15]. Murad Xaşimova görə, gənclər siyasəti bu kateqoriyadan olan şəxslərin cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyası, eyni zamanda onların fəal və məsuliyyətli şəxsiyyət kimi formalaşmasına yönəlmiş siyasəti ifadə edir. Bu mənada, dövlət orqanları gənclərin özlərini reallaşdırmalarından ötrü lazımi imkanları yaradır və ehtiyac olduqda praktikada bu imkanlarla onları təmin edir. Adı çəkilən müəllif hesab edir ki, ümumiyyətlə, gənclər siyasəti gənc nəslin həyatının rifah, təhsil, demokratik proseslərdə iştirak və inklüzivlik kimi ən müxtəlif, lakin bir-biri ilə əlaqəli aspektlərini əhatə edir [10, s. 109]. Türkiyəli tədqiqatçı Ahmet Yaman gəncləri bütün ölkələrdə dəyişikliklərin, iqtisadi inkişafın, texnoloji tərəqqinin həyata keçirilməsində ən vacib təbəqə hesab edir. Onun tədqiqatlarında gənclər siyasəti gəncliyin gələcəyə hazırlanma vasitəsi kimi xarakterizə olunur [13, s. 47]. Azərbaycanlı müəlliflər Flora Ələsgərova və Cavadxan Qasımov dövlətin gənclik siyasətinə iqtisadi baxımdan yanaşırlar. Bu müəlliflər uğurlu həyata keçirilən gənclər siyasətini makrosəviyyədə sosial dayanıqlığın mühüm elementi kimi qiymətləndirirlər [2, s. 444].

3. Dövlət gənclər siyasəti anlayışının elmi-politoloji mahiyyəti və məzmunu

Gənclər siyasətinin mahiyyətini izah etmək üçün bir neçə elementin təhlili və zəruridir. İlk növbədə burada siyasət anlayışına diqqət yetirmək lazımdır. Bəllidir ki, ümumi

anlamda siyasət cəmiyyətdəki çeşidli sosial qrupları və təbəqələrin ümumi məqsədlərə yönəldilməsi, bu məqsədlər naminə həmin qrupların hərəkətə gətirilməsi, onların münasibətlərinin nizamlanması, ictimai razılaşmanın təmin olunmasını nəzərdə tutan fəaliyyət növüdür [6, s. 6]. Ümumi siyasət anlayışından fərqli olaraq, "sahəvi siyasəti" deyərkən nəzərdə tutulan "siyasət" anlayışı dar məna kəsb edir, ayrıca götürülmüş hər hansı bir sahənin tənzimlənməsinə yönəlmiş fəaliyyətlər məcmusu nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinin məqsədi müəyyən sosial məqsədlərə nail olmaq, maraqların bölgüsünü əlaqələndirmək, ziddiyyətləri və problemləri həll etməklə ictimai harmoniyanı qorumaqdan ibarətdir və ya ibarət olmalıdır. Məsələn, sosial siyasət dedikdə əhalinin və onun müxtəlif qruplarının sosial vəziyyətinin tənzimlənməsi və dəyişdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətlər nəzərdə tutulur. Burada siyasətin əsas məqsədi sosial vəziyyətə təsir göstərilməsidir [8, s. 70]. İqtisadi siyasət dedikdə hökumətlərin idarə etdikləri ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək və mövcud şərtləri nəzərə alaraq onu tənzimləmək üçün istifadə etdiyi geniş tədbirləri əhatə edir. Bunlara pul siyasəti (pul tələbi və təklifi), vergi, büdcə, iş yerlərinin yaradılması və s. fəaliyyətlər daxildir [18]. Bu mənada dövlət gənclər siyasəti gənc kateqoriyasına daxil olan vətəndaşlarının inkişafının təmin edilməsinə, onların potensiallarının reallaşdırılmasına, eyni zamanda gəncliyin enerjisindən və qüvvəsindən dar çərçivədə millətin və dövlətin, geniş mənada isə dünyanın inkişafı naminə düzgün istifadəsinə yönəlmiş siyasətdir. Burada isə "siyasət" anlayışı ilə yanaşı "gənc" və "gənclik" anlayışlarının izahına ehtiyac yaranır. Gənclik anlayışına yanaşma və onun mənalandırması müxtəlif cəmiyyətlərində fərqlidir və gəncliyin tərifi adətən siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni mühitin dəyişməsi ilə dəyişir. Bir çox ölkələrdə gənclər üçün yaş sərhədləri müəyyən edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının "Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun birinci maddəsinin ikinci bəndinə əsasən Azərbaycanda 14-29 yaş arası olan şəxslər gənc hesab edilir [3]. Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları da statistik hesablamalar apararkən məhz bu göstəriciləri əsas götürürlər [1, s. 3]. Lakin həmin qanunun digər bir yerində isə "gənc ailə" anlayışı yaşı 35-dən çox olmayan şəxslərin nikahı əsasında yaranan birlik kimi izah olunur [3]. Bu baxımdan bir çox hallarda gəncliyin üst yaş həddi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik yaranır. Qonşu Rusiya Federasiyasında əvvəllər gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında fərmana uyğun olaraq 14 yaşdan 30 yaşa qədər olan vətəndaşlar gənc kateqoriyasına aid edilir. 2020-ci ilin noyabr ayının 11-də Rusiya Dövlət Dumasının qəbul etdiyi Rusiya Federasiyasında gənclər siyasəti haqqında Qanuna əsasən gənclərin yuxarı yaş həddi 30-dan 35-ə qaldırılmışdır [21]. Bu dəyişiklik sayəsində Bu sənəd sayəsində Rusiya Federasiyasında gənclərin sayı 12,7 milyon nəfər artaraq 41 milyon nəfərə çatmışdır [20]. Bir çox ölkələrdə gəncliyin aşağı yaş həddi kimi, 18 yaş götürülür.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı statistik məqsədlər üçün üzv dövlətlərin digər təriflərinə xələl gətirmədən 15-24 yaş arasında olan şəxsləri gənclər kimi müəyyən edir. BMT Baş katibi ilk dəfə 1981-ci ildə Baş Assambleyaya Beynəlxalq Gənclər İli ilə bağlı məruzəsində gənclərin yaş həddi məsələsini nitqində bu şəkildə ifadə etmişdir [16].

Təhlillərdən də aydındır ki, ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericilik sisteminə əsasən gənclik anlayışının izah edilməsi obyektiv və subyektiv səbəblərdən çətinliklər törədir. Bu baxımdan bu anlayışın izah edilməsi üçün hüquqi deyil, nəzəri politoloji yanaşma daha əlverişlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda gəncliyin aşağı həddi insanın qanuni olaraq bərabər rəftar hüququna və vəzifələrə malik olduğu dövrün başlanğıc dövrü götürülür.

Nəticə

Beləliklə, aydın olur ki, gənclik ölkənin gələcəyi, millətin ümididir. Aparılan təhlillər nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkələrin perspektiv inkişafı dövlətlər tərəfindən əhalinin daha mütəhərrik, daha enerjili hissəsi olan gənclərin doğru şəkildə formalaşdırılmasından, onların sosial-iqtisadi həyatın müvafiq istiqamətləri üzrə düzgün şəkildə yönəldirilməsindən birbaşa olaraq asılıdır. Qəbul edilmiş prinsip ondan ibarətdir ki, millətlərin və dövlətlərin firavanlığı gənclik kateqoriyasına daxil olan əhalinin gücü ilə birbaşa olaraq bağlıdır. Bu baxımdan dövlət gənclər siyasəti bu kateqoriyaya daxil olan insanların daha yaxşı formalaşmalarına və daha sürətli inkişafına kömək etmək məqsədi güdən fundamental və strateji siyasi fəaliyyət sferasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan gəncləri. Statistik məcmuə. Bakı: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2021. 170 s.
2. Ələsgərova F., Qasımov C. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Dövlət Gənclik Siyasətinin Əsasları // OPUS International Journal of Society Researches, Youth Researches Special Issue, 2018. s. 441-452.
3. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (https://www.mys.gov.az/qanunvericilik/qanunlar/5/gnclr-siyasti-haqqinda-azrbaycan-respublikasinin-qanunu)
4. Xacə Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi-nasiri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005. 280 s.
5. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004. 672 s.
6. İbrahimli X. Politologiya: interaktiv dərs materialları: Bakı: Qanun, 2008. 228 s.
7. Məmmədcanoğlu H. Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında gənclərin iştirakı (XX əsrin 80-ci illərinin sonu-90-cı illər). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2008. 160 s.
8. Musayev A., Qarayev İ. Sosial siyasət və iqtisadi inkişaf // Azərbaycanın vergi jurnalı, 2013. №1, s. 67-86.
9. Aslan-Altun E. Gençlik Politikaları: Türkiye // Dünyadan Farklı Ülke Örnekleriyle Gençlik Politikaları. Ankara: Bizim AŞ, 2020, s. 73-107.
10. Khashimov M. Rusya Federasyonunun Gençlik Politikası // Dünyadan Farklı Ülke Örnekleriyle Gençlik Politikaları. Ankara: Bizim AŞ, 2020, s. 109-141.
11. Tosun S.B. Avrupa Birliği Gençik Politikaları //Gençlik ve Gönüllülük Bağlamında. Ankara: Nobel, 2020, s. 141-158.
12. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: Mevzuat.gov.tr, -09 Kasım 1982 (https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf)
13. Yaman A. Kamu Politikası Analizi Bağlamında Türkiye'nin Gençlik Politikası // IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, 2021. №10, s. 45-71.
14. Access of Young People from Disadvantaged Neighbourhoods to Social Rights. Recommendation CM/Rec(2015)3 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe. Strasburg: Council of Europe, 2015, 30 p.
15. Coleman J.C., Adamson C.W. Youth Policy in the 1990s: The Way Forward / U.S. Department of Justice Office of Justice Programm, 2021. (https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/youth-policy-1990s-way-forward)
16. Definition of Youth / The Offical Site of UN, 2021. (https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf)

17. Denstad F.Y. Youth Policy Manual. How to Develop a National Youth Strategy / F.Y.Denstad. Strasbourg: Council of Europe, 2009, 43 p.
18. Economic Policy / Eur-lex, 2022. (https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/economic-policy.html)
19. Woodman D., Wyn, J. Youth Policy and Generations: Why Youth Policy Needs to 'Rethink Youth' // Social Policy and Society, 2013. № 12 (2), pp. 265-275.
20. Замахина Т. Госдума повысила возраст молодежи до 35 лет / RG.ru, 23 декабр, 2020. (https://rg.ru/2020/12/23/vozrast-molodezhi-povysili-do-35-let-vkliuchitelno.html)
21. О молодежной политике в Российской Федерации / Система обеспечения законодательной деятельности РФ, 2020 (https://sozd.duma.gov.ru/bill/993419-7)
22. Основы государственной молодежной политики РФ на период до 2025 года / Российская газета, 2014 (https://rg.ru/documents/2014/12/08/molodej-site-dok.html)
23. Рекомендация CM / Rec (2017) 4 / COE (https://rm.coe.int/recommendation-cmrec-2017-4-rus/16808d4377)

Резюме

Рахима Талыблы

Сущность государственной молодежной политики: практические политические и научно-теоретические подходы

Хотя понятие молодежной политики в современном понимании является продуктом XX-XXI вв., история определения политики государств по отношению к группам, входящим в категорию молодежи, восходит к древнейшим временам. В настоящее время государственная молодежная политика является одним из основных направлений в сфере государственного управления в мире. Эффективность государственной молодежной политики специально анализируется при оценке показателей развития государств. Правильное определение этой политики считается одним из важных элементов национальной, региональной и даже глобальной безопасности. За более чем 30 лет с момента восстановления государственной независимости в Азербайджанской Республике сформировалась уникальная молодежная политика.

Этот процесс формирования прошел несколько этапов. Надлежащая организация работы с молодежью в настоящее время является одним из приоритетов государственной политики Азербайджанской Республики. Анализ показывает, что само общество и молодое поколение постоянно развиваются, поэтому молодежная политика должна быть постоянно совершенствуемой и динамичной. С этой точки зрения уточнение сущности и содержания понятия государственной молодежной политики имеет большое значение как с научно-теоретической, так и с практической политической точки зрения. Это главная цель статьи.

Для достижения поставленной цели использовались методы синтеза, сравнительного анализа и контент-анализа. Отдельно были классифицированы и проанализированы практико-политический и научно-теоретический подходы к понятию государственной молодежной политики, на основе сравнительного анализа выявлены сходные и различные моменты в этих подходах.

В статье делается вывод о том, что перспективное развитие стран напрямую зависит от правильного формирования молодежи, которая является наиболее активной и энергичной частью населения, и правильной ее ориентации в соответствующих направлениях социально-экономической жизни. Общепринятым принципом является то, что процветание наций и государств напрямую связано с силой молодого населения. С этой точки зрения государственная молодежная политика является основополагающей и стратегической сферой политической деятельности, направленной на то, чтобы помочь людям данной категории лучше и быстрее развиваться.

***Ключевые слова**: молодежная политика, молодежь, государственное управление, Азербайджанская Республика*

Summary

Rahima Talibli

The Essence of State Youth Policy:
Practical Political and Scientific-Theoretical Approaches

Although the concept of youth policy in the modern sense is a product of the 20th-21st centuries, the history of determining the policies of states in relation to the groups included in the youth category goes back to the most ancient times. Currently, the state youth policy is one of the main trends in the field of public administration in the world. The effectiveness of the state youth policy is specially analyzed when evaluating the development indicators of the states. The correct definition of this policy is considered one of the important elements of national, regional and even global security. In more than 30 years since the restoration of state independence, a unique youth policy has been formed in the Republic of Azerbaijan. This formation process has gone through various stages. Proper organization of work with young people is currently one of the priorities of state policy in the Republic of Azerbaijan. The analysis shows that the society itself and the young generation are constantly developing, so the youth policy should be constantly improved and dynamic. From this point of view, clarifying the essence and content of the concept of state youth policy is of great importance both from a scientific theoretical and practical political point of view. This is the main goal of the article.

The methods of synthesis, comparative analysis and content analysis were used to achieve the set goal. Practical-political and scientific-theoretical approaches to the concept of state youth policy were classified and analyzed separately, similar and different points were identified in these approaches based on comparative analysis.

The article comes to the conclusion that the prospective development of the countries directly depends on the correct formation of the youth, who are the most active and energetic part of the population, and their correct orientation in the relevant directions of socio-economic life. The accepted principle is that the prosperity of nations and states is directly related to the power of the youth population. From this point of view, the state youth policy is a fundamental and strategic sphere of political activity aimed at helping people in this category to develop better and develop faster.

***Key words**: youth policy, youth, public administration, Republic of Azerbaijan*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

İRANIN NÜVƏ SİYASƏTİ: BEYNƏLXALQ AMİL VƏ TƏSİRLƏR

Nərgiz CARÇIYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 19 iyun 2022; çapa qəbul edilmişdir: 28 iyul2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 19 th of June, 2021; accepted: 28 th of Jule , 2022; published online: 30 th of september, 2022

Açar sözlər: *ABŞ, İran, nüvə proqramı, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik, Birgə Fəaliyyət Planı*

Giriş

İranın nüvə proqramı, nüvə silahı əldə etmək məqsədi daşıması ilə bağlı geniş narahatlıq yaradıb. Tehranın uranı zənginləşdirmə qurğularının tikintisi nüvə silahının yayılması ilə bağlı narahatlığın əsas mənbəyi olub. Qaz sentrifuqaları uran 235 izotopunun konsentrasiyasını artırmaq üçün uran heksaflorid qazını yüksək sürətlə istifadə etməklə uranı zənginləşdirir. Bu cür sentrifuqalar həm nüvə enerjisi reaktorlarında istifadə oluna bilən aşağı zənginləşdirilmiş uranı, həm də nüvə silahlarında istifadə olunan iki parçalanan materialdan biri olan yüksək zənginləşdirilmiş uranı istehsal edə bilir. Yüksək zənginləşdirilmiş uran həmçinin müəyyən növ nüvə reaktorlarında yanacaq kimi istifadə edilə bilər. İranda həmçinin uran filizi konsentratını uran heksaflorid də daxil olmaqla bir neçə birləşməyə çevirən uranın çevrilməsi zavodu var. Tehran hazırkı və gələcək enerji reaktorları üçün aşağı zənginləşdirilmiş uran istehsal etmək istədiyini iddia edir. İranın ağır su ilə idarə olunan reaktor tikməsi də narahatlıq mənbəyi olub. Tehran İranın Arakda inşa etdiyi reaktorun tibbi izotopların istehsalı üçün nəzərdə tutulduğunu desə də, bu, yayılma ilə bağlı narahatlıq doğururdu, çünki reaktorun işlənmiş yanacağının tərkibində nüvə silahlarında istifadə üçün çox uyğun olan plutonium var. Bununla belə, nüvə silahlarında istifadə etmək üçün plutonium işlənmiş yanacaqdan "yenidən emal" adlanan prosedurdan ayrılmalıdır. İran təkrar emalla məşğul olmayacağını bildirib. İranın 2015-ci ilin iyul ayında Çin, Fransa, Almaniya, Rusiya, Böyük Britaniya və ABŞ (birlikdə "P5+1" kimi tanınır) ilə bağladığı Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planına (BHFP) uyğun olaraq, Tehran Arak reaktorunun orijinal nüvəsi işlək vəziyyətdə deyil. İran həmçinin P5+1 tərəfindən razılaşdırılmış dizayn əsasında Arak reaktorunun silah dərəcəli plutonium istehsal etməməsi üçün yenidən dizayn və yenidən qurulması üzrə Birgə Fəaliyyət Planının tələbini yerinə yetirməyə başlayıb. Razılaşma həmçinin İrandan bu reaktordan və bütün digər nüvə reaktorlarından istifadə olunan yanacağı ixrac etməyi tələb edir. İran və Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (AEBA) 2007-ci ilin avqustunda Tehranın nüvə proqramı ilə bağlı həll edilməmiş suallara aydınlıq gətirmək üçün iş planı haqqında razılığa gəliblər. 3. İran və agentlik daha sonra bu sualların əksəriyyətini həll etmiş və bu, İranın nüvə silahı proqramı həyata keçirdiyinə dair şübhələrə səbəb olmuşdu. 4. AEBA-nın o zamankı Baş direktoru Məhəmməd əl-Baradei 2008-ci il iyunun 2-də AEBA-nın idarə heyətinə demişdi ki, "İranın nüvə proqramının

* doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: *ncarchiyeva@mail.ru*

mümkün hərbi ölçüləri" ilə bağlı suallara aid olan "bir əsas (həll edilməmiş) məsələ" qalır. 5. AEBA agentliyi bir müddətdir ki, bu məsələlərdə heç bir əsaslı irəliləyiş əldə etməyib. Tehran agentliyin narahatlığının əsasını təşkil edən bəzi sübutların həqiqiliyini şübhə altına alır və nüvə silahı ilə bağlı heç bir iş görmədiyini iddia edir. 6. İran həmçinin AEBA-ya narahatlığını ifadə edib ki, bu məsələlərin bəzilərinin həlli agentlik müfəttişlərindən onun adi hərbi və raketlə bağlı fəaliyyətləri ilə bağlı həssas məlumatlara çıxışı tələb edə bilər.

İranın Nüvə Proqramının mahiyyəti

İranın nüvə proqramı onun xarici siyasət və milli təhlükəsizlik strategiyasına necə uyğun gəlir? Bu suala cavab vermək üçün əvvəlcə proqramın əslində nədən ibarət olduğunu düşünmək vacibdir. Reaktor infrastrukturu baxımından İran hal-hazırda Tehran Tədqiqat Reaktorunu (TRR) idarə edir ki, bu da başqa məsələlərlə yanaşı, beynəlxalq təminat altında xərçəng xəstələri üçün tibbi izotoplar istehsal edir (8, 252).

Bundan əlavə, İran hazırda Fars körfəzindəki Buşehrdə Rusiya istehsalı olan enerji reaktorunu da təminat altında idarə edir və Arakda ağır su reaktoru inşa edir. İran reaktorlarla yanaşı, yerli yanacaq dövriyyəsi imkanlarını da inkişaf etdirir. İran İsfahandakı əsas zənginləşdirmə zavodunda və Fordodakı yeni sahədə uranı yenidən mühafizə tədbirləri altında reaktorları yanacaqla təmin etmək üçün lazım olan 3-4 faiz səviyyəsinə və TRR-nin tələb etdiyi təxminən 20 faiz səviyyəsinə qədər zənginləşdirir (8, 253).

1990-cı illərin əvvəlindən Amerika və İsrail kəşfiyyat xidmətləri İranın nüvə silahı əldə etməsinə 3-5 il qaldığı barədə xəbərdarlıq etmişdi. Hələ iyirmi ildir ki, bu daim sıfırlanan proqnoza baxmayaraq, heç bir kəşfiyyat agentliyi İranın nüvə silahı yaratmağa çalışdığına dair ciddi sübutlar ortaya qoya bilməmişdir. Hətta 20 faizə yaxın səviyyədə olsa belə, İran həm Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin (AEBA) yüksək zənginləşdirilmiş uran üçün 20 faizlik həddən, həm də nüvə silahı materialı üçün 90 faizdən aşağıdır. AEBA illərdir ki, İranın nüvə obyektlərindən nüvə materialının təxribatının baş vermədiyini ardıcıl olaraq təsdiqləyir və heç vaxt İranın silah səviyyəsinə yaxın yerdə zənginləşməsinə dair sübut tapa bilməmişdir. Həqiqətən də, Amerika və İsrail kəşfiyyat xidmətləri hazırda İranın nüvə silahı hazırlamağa çalışmadığını bilir. İslam Respublikasının bu cür silahlar istehsal etməməsinin iki güclü səbəbi vardır: (13)

Birincisi, İranın siyasi elitaları arasında kifayət qədər kiçik nüvə arsenalının əldə edilməsinin İslam Respublikasının təhlükəsizliyini gücləndirəcək deyil, azaldacağına dair güclü konsensus mövcuddur. İkincisi, bu strateji məntiqdən kənarda İslam Respublikasının "qurucusu" və onun ilk Ali Rəhbəri İmam Xomeyni və hazırkı Rəhbər Ayətullah Xamenei nüvə silahlarının İslam qanunlarını pozduğunu, onların haram olduğunu, Allah tərəfindən qadağan edildiyini bəyan etmişlər.

Bunu sadəcə fikir kimi qiymətləndirmək olar, amma İslam Respublikasının da bu məsələdə addım atdığı mühüm bir presedent var. 1980-ci illərdə İran-İraq müharibəsi zamanı İran illərlə mülki və hərbi hədəflərə qarşı kimyəvi hücuma məruz qalmış, Birləşmiş Ştatlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qarşısını kəsmişdir. Təhlükəsizlik Şurası məsələ ilə bağlı hər hansı bir tədbir görməmişdir. Hücumlar davam etdikcə, İran hərbi komandirləri Xomeynidən İraqın kimyəvi hücumlarına eyni şəkildə cavab verə bilmək üçün kimyəvi silah agentlərinin kütləvi istehsalı və kimyəvi silahların istehsalı üçün Şahdan miras qalmış infrastrukturdan istifadə etmək icazəsini istəmişdi. Xomeyni kimyəvi silahların haram olduğunu və mütəmadi olaraq kimyəvi hücuma məruz qalmasına baxmayaraq, İslam Respublikasının onlardan istifadə etməyəcəyini əsas gətirərək, "yox" cavabı vermişdir. Xomeyni və Xamenei nüvə silahlarının kimyəvi silahlar kimi Allahın qanunlarını pozduğunu bildi-

riblər. İslam şəriətinə qavranılan bağlılıq əsasında özünü az da olsa, qanuniləşdirən bir sistemdə bu, əhəmiyyətsiz bir şey deyil. Əgər İranın nüvə proqramı silah proqramı deyilsə, onun məqsədləri nədir? Üç məsələni qeyd etmək yerinə düşər (8, 259).

Birincisi, bir çox Qərb şərhləri proqramın iqtisadi məntiqə malik olması təklifini istehza ilə qarşılasa da, əslində İranın nüvə fəaliyyətindən əldə etdiyi real iqtisadi və texnoloji faydalar var. Onlar iranlı alimlərə, mühəndislərə və texniklərə nüvə arenasından kənarda tətbiq oluna bilən təcrübə (məsələn, sentrifuqa texnologiyası üzrə) inkişaf etdirməyə və İran iqtisadiyyatı üçün yeni sektorlar (məsələn, tibbi izotopların istehsalı) yaratmağa imkan verir. İran artıq Əfqanıstan, İraq, Pakistan və Türkiyəyə elektrik enerjisi ixrac edir və gələcəkdə bu ixracı genişləndirmək istəyir. Enerji istehsalı məqsədilə nüvə enerjisinin inkişafı bu ambisiyanı birbaşa dəstəkləyir.

O həmçinin perspektiv olaraq İslam Respublikasına neftinin daha çoxunu ixraca və ya neft əsaslı neft-kimya məhsulları kimi əlavə dəyər yaradan proseslərə sərf etməyə imkan verir.

İkincisi, təhlükəsizlik nöqteyi-nəzərindən, proqramın inkişaf etdirilməsi onu göstərir ki, o, qismən İran alim və mühəndislərinə ən azı bəzi əsas səlahiyyətləri inkişaf etdirməyə imkan verməklə, İslam Respublikasına çox vaxt nüvə silahı düzəltmək məqsədli variantlar vermiş olur. İranın siyasi spektri üzrə siyasət elitaları etiraf edirlər ki, İslam Respublikasının belə bir nüvə variantı hazırlaması barədə təsəvvürlər hətta açıq silahlanma olmadan belə çəkindirici xüsusiyyətə malikdir. Bundan əlavə, nüvə proqramı Tehrana Vaşinqtonu onunla barışmağa məcbur etmək rıçaqları verir və bu, nüvə məsələsini ABŞ və digər böyük dövlətlərlə daha böyük strateji məsələlərdə həll etmək üçün cəlbedici giriş nöqtəsinə çevirir (29).

Üçüncüsü, ən əsası – proqramın əsas strateji məqsədləri hərbi deyil, siyasidir. İslam Respublikası Amerika və İsrailə zidd olaraq öz nüvə hüquqlarını həyata keçirir və bu, təkcə ölkə daxilində deyil, bütün regionda güclü rezonans doğurur. Bəzi ərəb liderləri İranın proqramını bəyənməyə bilər, lakin əhalinin əksəriyyətini təşkil edən sünni ərəblər arasında aparılan sorğular göstərir ki, böyük əksəriyyət İranın nüvə səylərini güclü şəkildə dəstəkləyib. Bəziləri hətta ərəblərin böyük əksəriyyətinin İranın nüvə silahı əldə etməsinin yaxşı bir üstünlük olacağını düşündüyünü göstərir.

İslam Respublikası Yaxın Şərq ictimaiyyətinin siyasi oyanışından regiondakı güc siyasətinin mahiyyətini dəyişdirmək üçün istifadə edir. Yaxın Şərqin güc balansı getdikcə daha çox təsir balansına çevrilir. İslam Respublikası özünün regional mövqeyini yüksəltmək üçün bu məsələdə həm diqqət çəkir, həm də ondan faydalanır.

ABŞ-İran kontekstində beynəlxalq nizam

Yaxın Şərqin güc balansında nəticələnən dəyişiklik ABŞ xarici siyasəti üçün yüksək riskli problem yaradır. Amerikanın öz maraqları üçün və klassik güc balansı əsasında İslam Respublikası ilə strateji yaxınlaşmaya ehtiyacı vardır. Lakin Vaşinqtonun Yaxın Şərqdə müstəqil güc mərkəzlərinin yaranmasının qarşısını almaqda uzun müddətdir davam edən qətiyyəti ABŞ-ın İslam Respublikasına və ümumilikdə regiona dair siyasət seçimlərini dəyişməyə davam edir. Bu, həmçinin ABŞ-ın qlobal idarəçiliyə münasibətini pozur. İslam Respublikasının nüvə fəaliyyətləri ilə bağlı ABŞ-İran gərginliyi beynəlxalq nizam haqqında iki fərqli düşüncə tərzini əks etdirir. Birini positivist yanaşma kimi təsvir etmək olar. Bu yanaşmada müstəqil, suveren dövlətlərin razılığı ilə beynəlxalq davranış üçün maddi və prosessual normalar yaradılır. Beləliklə, beynəlxalq nizam daha çox "lex ferenda" (mövcud olmayan qanun) deyil "lex lata" (mövcud olduğu qanun) üzərində qurulur. Pozitivist nöqteyi-nəzərdən, bir dəfə yaradılan qaydalar və normalar həm onların necə şərh

olunduğu, həm də kimin şərh etdiyi baxımından çox dar mənada şərh edilməlidir. Alternativ yanaşma daha çox siyasət yönümlü, yəni nəticə yönümlü yanaşmadır. Bu nöqteyi-nəzərdən, xüsusi qayda və normaların yaradılmasına təkan verən qayda və normaların özləri deyil, onların əsasında duran siyasət məqsədləri və dəyərləri vacibdir. Pozitivist yanaşmadan daha fərqli olaraq, siyasət yönümlü yanaşma qayda və normaların şərhində sistemin ən güclü dövlətlərinə – qaydaların tətbiqi üçün resursları və hərəkətə keçməyə hazır olan dövlətlərə xüsusi rol verir (2, 31; 4; 14).

Kimin bu yanaşmalardan birini digərindən daha çox dəstəklədiyinə baxsaq, pozitivist yanaşma Qərbdən kənar dövlətlər tərəfindən çox bəyənilir. Əvvəllər "Üçüncü Dünya" adlandırdığımız ölkələr "müstəmləkəçi" beynəlxalq hüququ beynəlxalq hüquq qaydalarının və öhdəliklərinin əsası kimi pozitivist razılıq prinsipini pozduğuna görə kəskin tənqid etmişdilər. Lakin milli öz müqəddəratını təyinetmə məsələsinə universal hörmətlə yanaşı, onlar həm də suveren bərabərlik və dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq kimi əsas hüquqi prinsiplərin qloballaşması üçün əvəzedilməz təməl kimi beynəlxalq hüquqa pozitivist oriyentasiyanı mənimsəmişlər. Qeyri-Qərb nöqteyi-nəzərindən, yalnız bu cür pozitivizm vasitəsilə beynəlxalq hüquq, qaydalar və normalar həqiqətən qurulmuş gücləri, eləcə də artan gücləri və daha az güclüləri məhdudlaşdıra bilər. Müvafiq olaraq, siyasət yönümlü yanaşma Qərb dövlətləri tərəfindən, hər şeydən əvvəl ABŞ tərəfindən bəyənilir. Onun müasir intellektual kökləri 1950 və 1960-cı illərə və əsas fiqurları Myres McDougal və Harold Lasswell olan Yale Hüquq Məktəbində əsaslanan alimlər şəbəkəsi tərəfindən yaradılmış New Haven beynəlxalq hüquq məktəbinə gedib çıxır. Beynəlxalq hüquqi metodologiyanın yenidən qurulmasına dair elmi ambisiyaları nə olursa olsun, MakDuqal, Lassvel və onların himayədarlarının əsas siyasət yönümlü məqsədləri (bəziləri çox fərqli siyasi mövqelər tutmuş sadəcə tələbələrdən fərqli olaraq) xüsusilə nüvə silahları, Üçüncü Dünya müdaxiləsi və gücdən istifadə sualları ilə bağlı Soyuq Müharibə dövründə ABŞ-ın xarici siyasətinə haqq qazandırmaq idi (1). Şübhəsiz ki, son yarım əsrdə bu məntiq ABŞ administrasiyalarının, Demokrat və Respublikaçıların xarici siyasət məsələlərinin hüquqi təhlilində gətirdiyi perspektivlərdə öz əksini tapmışdır.

İran və nüvə yayılmaması rejimi

Dünya nizamının bu fərqli konsepsiyaları arasındakı gərginlik Nüvə Silahlarının Yayılmaması Müqaviləsi (NSYM) əsasında dayanan beynəlxalq nüvə silahının yayılmaması rejimi altında İslam Respublikasının nüvə fəaliyyətinin statusu ilə bağlı ABŞ-İran fikir ayrılıqlarını şərtləndirir. 1968-ci ildə qəbul edilmiş (12, 167) və 1970-ci ildə qüvvəyə minmiş NSYM həm mülki, həm də hərbi tətbiqlərdə nüvə enerjisi ilə əlaqəli texnologiyaların tənzimlənməsi üçün beynəlxalq ictimaiyyətin əsas vasitəsidir. 36. Bu, müvafiq olaraq iki kateqoriyaya, nüvə silahına malik dövlətlər və qeyri-nüvə silahı olan dövlətlər kimi iki kateqoriyaya bölünən tərəflər tərəfindən bir-biri ilə əlaqəli üç öhdəliyin məcmusu kimi başa düşülür:

• Maddə II və III Maddələrdə nüvə olmayan dövlətlər - İran kimi - nüvə silahı yaratmamaq və ya əldə etməmək barədə öhdəlik götürürlər.

• VI maddədə nüvə dövlətləri - ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Fransa və Çin nüvə tərksilahına dair xoşməramlı danışıqlar aparmağı öhdələrinə götürürlər.

• IV və V maddələrdə hamı razılaşır ki, tərəflər nüvə texnologiyasından dinc məqsədlər üçün "ayrı-seçkilik olmadan" istifadə etmək üçün "təcrübəsiz hüquqa" malikdirlər və bu hüququn, xüsusən də silahı olmayan dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsini asanlaşdırmağa borcludurlar (12; 16).

Bu baxımdan, Metyu Kroeniq-in ABŞ-ın İranın nüvə infrastrukturuna zərbələri ilə bağlı geniş qeyd olunan brifinqinə nəzər salmaq olar. Kroeniq qısa xülasəsinə "nüvə silahı olan İranın ABŞ-ın Yaxın Şərqdə və onun hüdudlarından kənarda maraqları üçün yaratdığı əsl təhlükənin" o qədər böyük olduğunu iddia etməklə başlayır ki, ən azı Kroeniq və digər həmfikir analitiklər üçün daha yüksək öhdəlik tələb edir. Proporsionallığa gəlincə, Kroeniqə görə, "İranın nüvə proqramını məhv etmək məqsədi daşıyan hərbi hücum, əgər ehtiyatla idarə olunarsa, regionu və dünyanı çox real təhlükədən xilas edə və Birləşmiş Ştatların uzunmüddətli milli təhlükəsizliyini dramatik şəkildə yaxşılaşdıra bilər" (11, 61). Buna baxmayaraq, "ABŞ Yaxın Şərqdə və onun hüdudlarından kənarda maraqlar" və "ABŞ-ın uzunmüddətli milli təhlükəsizliyi" təkcə fiziki təhlükəsizliyi deyil, daha doğrusu hegemon üstünlüyü əhatə etməlidir. Kroeniqin özünün ABŞ-ın İrana qarşı perspektivli hücumunun əsl motivi ilə bağlı yazdıqlarına nəzər salmaq yerinə düşər: "nüvə silahı olan İran ABŞ-ın Yaxın Şərqdə fəaliyyət azadlığını dərhal məhdudlaşdıra bilər" (11, 62). Con Yunun ABŞ-ın İrana qarşı qabaqlayıcı hücumunu müdafiə etməsinin altında yatan əsaslar daha da böyük hədəflər ehtiva edir: Birləşmiş Ştatlar bir vaxtlar Böyük Britaniyanın əlində olan azad ticarət və iqtisadi inkişafı təmin etmək, liberal dəyərləri yaymaq və beynəlxalq təhlükəsizliyi qorumaq rolunu öz üzərinə götürmüşdü. İranın nüvə obyektlərinə hücum insan həyatına, siyasi təlatümlərə səbəb olsa da, bu maraqlara xidmət edəcək, münaqişə və terrorun yayılmasının qarşısını ala bilər (5). Pozitivist nöqteyi-nəzərdən bu, özünümüdafiə hüququnun o qədər təhlükəli qəbul edilməsinə bərabərdir ki, ABŞ-dan (və ya İsraildən) başqa faktiki olaraq heç bir dövlət bunu İslam Respublikasına qarşı qabaqlayıcı hücuma haqq qazandıra bilməz. Lakin bu, ABŞ-ın İranın nüvə obyektlərinə zərbələrini təsdiqləmək üçün yeri gələndə tətbiq ediləcək arqumentdir. ABŞ-ın İranın nüvə infrastrukturuna qarşı perspektivli güc tətbiqi ilə bağlı müzakirələrin dünya nizamının gələcəyi üçün çox mühüm təsirləri ola bilər. Bu simpoziuma verdiyi töhfədə Meri Ellen O'Konnell gücdən istifadə ilə bağlı BMT Nizamnaməsi rejiminin zəngin ekspozisiyasını və müdafiəsini, bu rejimin və digər müvafiq qanunların İrana qarşı perspektiv güc tətbiqinə mahiyyətcə pozitivist tətbiqini təqdim edir. Bu, onun ABŞ və ya başqaları tərəfindən İslam Respublikasına qarşı silahlı zorakılığa birtərəfli müraciətdən qəti şəkildə imtina etməsinə gətirib çıxarır. James Houck, öz töhfəsində, BMT Nizamnaməsi rejiminin ciddi şəkildə oxunmasının kütləvi qırğın silahları və nümayiş etdirilən terror təhlükələri dövründə real dünyada qərar qəbul edənlər üçün universal olaraq faydalı olmadığına dair arqumentlərə rəğbət bəsləyir. Buna baxmayaraq, o həmçinin qeyd edir ki, indiyədək o, ictimai sahədə onu İrana silahlı hücum üçün predikatın mövcud olduğuna dair mühakimə yürütməyə vadar edən heç bir sübut və ya arqument görməyib (65). Bu müzakirələrin necə baş verməsi Amerikanın beynəlxalq ictimaiyyətdəki mövqeyinə də böyük təsir göstərə bilər. Belə bir tendensiya davam edərsə, təkcə XXI əsrdə, həqiqətən, qaydalara əsaslanan beynəlxalq nizamın perspektivlərini deyil, həm də Amerikanın dünya işlərindəki mövqeyini və rolunu korlayacaqdır (6).

Amerikanın beynəlxalq mövqeyini və təsirini bərpa etmək və XXI əsrdə qaydalara əsaslanan beynəlxalq nizamın perspektivlərini gücləndirmək Birləşmiş Ştatlar tərəfindən çox ciddi strateji cəhətdən yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edəcəkdir. Bir daha nəzər salaq ki, Obama administrasiyasının Suriyada BMT Nizamnaməsinə əsasən heç bir hüquqi əsas olmadan güc tətbiq etmək barədə açıq elan etdiyi planla bağlı 21 avqust 2013-cü il tarixindən sonra Amerikanın siyasi təbəqəsinin böyük hissəsi hələ də prezident Obamanın hərbi əməliyyat çağırışını dəstəkləməyə meyilli idi. Əsas medianın əksəriyyəti 2003-cü ildə Buş administrasiyasının İraqa qeyri-qanuni işğalçılıq işini qiymətləndirərkən nümayiş etdirdiyi bir çox media orqanının göstərdiyi jurnalist sərtliyinin olmaması ilə özünü təsbit

etdi. Amerikalıların Obamanın ABŞ-ın Suriyaya qarşı qeyri-qanuni və strateji cəhətdən qeyri-funksional hərbi əməliyyatlara çağırışını rədd etməsinin Amerikanın xarici siyasəti ilə bağlı xalqın münasibətində əsl dəyişikliyin başlanğıcı olub-olmadığını bilmək hələ mümkün deyil.

İran və Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (AEBA)

AEBA 2008-ci ilin sentyabrında əl-Baradeinin verdiyi hesabata görə, İranla sənədlərdə qeyd olunan fəaliyyətlərin İranın iddia etdiyi kimi nüvə ilə əlaqəli olmadığını etibarlı şəkildə nümayiş etdirməyə imkan verə biləcək üsulları müzakirə etməyə hazır olduğunu bəyan etmişdi (1). Doğrudan da, agentlik bir neçə konkret təklif irəli sürüb, lakin Tehran tələb olunan məlumatı təqdim etməyib. AEBA-nın Rəhbərlər Şurası 2011-ci il noyabrın 18-də İran və AEBA-nın "bütün həll edilməmiş əsas məsələlərin təcili həllinə yönəlmiş dialoqlarını aktivləşdirməsinin vacib olduğunu" bildirən qətnamə qəbul etdi. AEBA və İran rəsmiləri təkcə 2012-ci ilin yanvarından 2013-cü ilin mayına qədər 10 dəfə görüşüb, agentliyin İranın nüvə proqramı ilə bağlı bütün həll edilməmiş məsələlərin aydınlaşdırılmasına strukturlaşdırılmış yanaşma adlandırdığı məsələni müzakirə ediblər. Bununla belə, 2013-cü ilin oktyabrında keçirilən görüş zamanı AEBA rəsmiləri və onların iranlı həmkarları bu məsələlərin həllinə "yeni yanaşma" qəbul etmək qərarına gəldilər. İran 11 noyabr 2013-cü ildə AEBA ilə "Əməkdaşlıq Çərçivəsini" təsvir edən birgə bəyanat imzalayıb. Bəyanata görə, İran və AEBA "İranın nüvə proqramının sırf dinc xarakter daşımasını təmin etmək məqsədi daşıyan əməkdaşlıq və dialoqu AEBA tərəfindən indiyədək həll olunmamış bütün problemlərin həlli yolu ilə gücləndirməyə" razılaşıblar. İran daha sonra agentliyə bir sıra həlledici məsələlər barədə məlumat verib və 2014-cü ilin may ayından 25 avqust 2014-cü il tarixinədək AEBA-ya beş əlavə məsələ, o cümlədən yüksək partlayıcı maddələrlə bağlı iddia edilən İran tədqiqatları və "neytron daşınması və əlaqəli modelləşdirmə ilə bağlı İranda aparılan araşdırmalar və yaxud nəşr olunan sənədlər" barədə məlumat verməyə razılaşıb. İran daha sonra bu məsələlərdən dördü ilə bağlı məlumat verib (10).

BHFP-yə uyğun olaraq, İran keçmiş və indiki həll edilməmiş məsələlərin aydınlaşdırılması üçün yol xəritəsində müəyyən edilmiş bir sıra addımları tamamladı. AEBA-nın o zamankı baş direktoru Yukiya Amanonun sözlərinə görə, bu yol xəritəsi İran və P5+1 arasında 24 noyabr 2013-cü il tarixli Birgə Fəaliyyət Planı çərçivəsində Agentliyə İranın əməkdaşlığı ilə, İranın nüvə proqramının mümkün hərbi ölçüləri ilə bağlı məsələlərin qiymətləndirilməsi prosesini müəyyən edir ki, 2 dekabr 2015-ci il tarixli Amanodan AEBA-nın Rəhbərlər Şurasına təqdim etdiyi hesabata əsasən, yol xəritəsində olan bütün fəaliyyətlər razılaşdırılmış cədvələ uyğun olaraq həyata keçirilib. Yol xəritəsi Amanodan yuxarıda qeyd olunan həll edilməmiş məsələlərin agentliyin "həlli üzrə yekun qiymətləndirməsini" ehtiva edən bu hesabatı təqdim etməyi tələb edirdi. Buna cavab olaraq, Şura 15 dekabr 2015-ci ildə İranın yol xəritəsi ilə əməkdaşlığını qeyd edən qətnamə qəbul edib və qeyd edir ki, bu, Şuranın "İranın nüvə proqramı ilə bağlı həll olunmamış məsələləri" nəzərdən keçirməsini vurğulayır" (10).

AEBA-nın İranın İcra Gününün qüvvəyə minməsi üçün tələb olunan addımları atdığını təsdiqlədiyi üçün şuranın diqqəti artıq İranın Təhlükəsizlik Şurasının keçmiş qətnamələrinə və İranın təminat müqaviləsi ilə bağlı keçmiş məsələlərə uyğunluğuna diqqət yetirmir. Əvəzində şuranın diqqəti Şuranın 20 iyul 2015-ci ildə qəbul etdiyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının 2231 saylı Qətnaməsi İranın Birgə Fəaliyyət Planının icrasının monitorinqi və yoxlanılmasına yönəlib. Bu sonuncu qətnamə AEBA-nın Baş Direktorundan lazımi yoxlama aparmağı tələb edir. Birgə Fəaliyyət Planı çərçivəsində bu

öhdəliklərin tam müddəti ərzində İranın nüvə ilə bağlı öhdəliklərinin monitorinqi, AEBA-nın 2015-ci il, dekabr tarixli qətnaməsi Baş direktordan İranın bu öhdəliklərin tam müddəti ərzində Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı çərçivəsində müvafiq öhdəliklərini yerinə yetirməsi ilə bağlı şuraya rüblük hesabat təqdim etməsini tələb edir. Baş direktor həmçinin Tehranın BHFP və ya təminat tədbirləri üzrə öhdəliklərinə əməl etməsi ilə bağlı baş direktorun narahatlıq doğuran məsələnin olduğuna inanmaq üçün əsasları varsa, istənilən vaxt İdarə Heyətinə və Təhlükəsizlik Şurasına hesabat verməlidir (10).

Bu əlaqələrin tənzimlənməsi getdikcə İran və AEBA konturlarını müəyyən edir və nüvə proqramı ilə bağlı narahatlığın aradan qaldırılmasına təkan verir. Həmçinin nəzarət mexanizminin olması diplomatik addımların atılmasını təşviq edir və təhlükəsizlik məsələlərini diqqətdə saxlayır.

İran və BMT Təhlükəsizlik Şurası

Qeyd olunduğu kimi, İran 2006-cı ilin yanvarında Natanzdakı sentrifuqalar üzərində tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərini bərpa edəcəyini açıqlamışdı. Buna cavab olaraq, AEBA-nın idarə heyəti 4 fevral 2006-cı il tarixdə (GOV/2006/14)94 qətnamə qəbul edərək məsələ ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurasına məlumat vermiş və İranı sentyabr qətnaməsində göstərilən tədbirləri görməyə çağırmışdı. İki gün sonra Tehran Əlavə Protokolunun icrasını dayandıracağını açıqladı. 2006-cı il martın 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədri, İranı AEBA İdarə Heyətinin fevral qətnaməsi ilə "tələb olunan addımları atmağa" çağıran, hüquqi qüvvəyə malik olmayan bəyanat verdi. Şura daha sonra İranın nüvə proqramı ilə bağlı altı qətnamə qəbul etdi: 1696 (iyul, 2006), 1737 (dekabr, 2006), 1747 (mart, 2007), 1803 (mart, 2008), 1835 (sentyabr, 2008), 2102-ci il). (15) İkinci, üçüncü, dördüncü və altıncı qətnamələr İrana qarşı müxtəlif məhdudiyyətlər qoyub. Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin VII fəslinin 40-cı maddəsinə əsasən 1696 saylı qətnamə qəbul etmişdir. Həmin maddə şuraya sülhə, sülhün pozulmasına və ya təcavüz aktına qarşı təhdidlərə qarşı cavab tədbirləri haqqında qərar qəbul etməzdən və ya tövsiyə etməzdən əvvəl hökumətləri zəruri və ya arzu olunan hesab etdiyi müvəqqəti tədbirlərə əməl etməyə çağırmaq səlahiyyətini verir. Şura 1835 saylı Qətnamə istisna olmaqla, VII Fəslin 41-ci maddəsinə əsasən qalan qərarları, eləcə də 2231 saylı Qətnaməni qəbul etdi. Bu maddə Təhlükəsizlik Şurasına "sülhə təhdidlər, sülhün pozulması və təcavüz aktları" ilə bağlı "qərarlarının qüvvəyə minməsi üçün" sanksiyalar da daxil olmaqla "silahlı gücdən istifadəni nəzərdə tutmayan tədbirlər" qəbul etməyə imkan verir. 1696 saylı qətnamə Təhlükəsizlik Şurasının İrana nüvə proqramı ilə bağlı qanuni məcburi tələbləri qoyan ilk qətnamə idi. Bu qətnamə AEBA-nın tələb etdiyi dayandırılmasını məcburi etdi və Tehranı AEBA şurasının 2006-cı il fevral qətnaməsində tələb olunan şəffaflıq tədbirlərini həyata keçirməyə çağırdı (9). 1737 saylı qətnamə bu tələbləri təkrarladı, lakin dayandırmanın əhatə dairəsini "ağır su ilə əlaqəli bütün layihələr üzərində iş" daxil etmək üçün genişləndirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Təhlükəsizlik Şurası (məsələn, 1803 saylı Qətnamədə) İranın NSY-nin IV maddəsində nəzərdə tutulan hüquqlarını tanıyıb, bu maddədə deyilir ki, müqavilənin tərəfləri nüvə enerjisi dinc məqsədlər üçün "tədqiqat, istehsal və istifadəni inkişaf etdirmək hüququna malikdirlər". Qeyd olunduğu kimi, 1929 saylı qətnamə Tehrandan "nüvə silahı daşıya bilən ballistik raketlərlə bağlı hər hansı fəaliyyətdən" çəkinməyi və onun əlavə razılaşmasının dəyişdirilmiş 3.1 Məcəlləsinə əməl etməyi tələb etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 20 iyul 2015-ci ildə qəbul etdiyi 2231 saylı qətnamədə deyilir ki, Şura AEBA-dan İranın Nüvə ilə bağlı tədbirləri İcra Gününə qədər həyata keçirdiyini bildirən hesabat aldıqda, 2015-ci ilin iyulunda Birgə Kompleks Fəaliyyət Planında təsvir olunduğu kimi, əvvəlki

qətnamələrin bütün tələbləri ləğv ediləcəkdi. Qeyd edildiyi kimi, İcra günü 16 yanvar 2016-cı il tarixində baş tutdu. 2231 saylı qətnamə həmçinin "İranın AEBA-nın hesabatlarında göstərildiyi kimi bütün həll olunmamış məsələləri həll etmək üçün AEBA-nın tələb etdiyi kimi tam əməkdaşlıq edəcəyini bir daha təsdiqləyir". AEBA-nın Rəhbərlər Şurasının 2015-ci ilin dekabrında qəbul etdiyi qətnamədə qeyd olunub ki, şura "İranın nüvə proqramı ilə bağlı həll edilməmiş məsələlərin" müzakirəsini yekunlaşdırıb. Birgə Fəaliyyət Planı İran və ya P5+1 ölkələri üçün razılaşmaya əsasən BHFP öhdəliklərinin pozulması ilə bağlı mübahisələri həll etmək üçün prosesi təsvir edir (10).

Həm Birgə Fəaliyyət Planı, həm də 2231 saylı Qətnamə, İranın Birgə Fəaliyyət Planına əməl etməməsi ilə bağlı P5+1 iddiasını qənaətbəxş şəkildə həll edə bilməməsi halında, sanksiyaların yenidən tətbiqi üçün "snapback" mexanizmini ehtiva edir. Bu mexanizm BMT Təhlükəsizlik Şurasının istənilən daimi üzvünün İranın tələblərə əməl etməməsi halında BMT-nin sanksiyalarının yüngülləşdirilməsini qoruyan Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinə veto qoya biləcəyini nəzərdə tutur. Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı müəyyən edir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası başqa cür qərar verə bilmədiyi halda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının köhnə qətnamələrinin müddəaları yenidən qüvvəyə minəcək.

Nəticə

İran getdikcə dəyişən dünya nizamı çərçivəsində öz təhlükəsizliyini və iqtisadi mühitini qoruyub saxlamaq üçün nüvə proqramını inkişaf etdirməyi planlaşdırmış və illərdir bu proses davam edir. Lakin regionda və dünyada baş verən proseslər İranın xarici siyasətində bu məsələdə daha ehtiyatlı davranmağı zəruri etmiş və gələcəkdə bu istiqamətdə konkret istiqamətləri müəyyənləşdirməyə təkan vermişdir. Müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla nüvə sahəsində əlaqələrin yaxşılaşdırılması yolunda səylərini artırmış, bəzən ABŞ və İsrailin təzyiqi ilə bu əlaqələr pisləməyə başlamışdır. Sonradan bağlanan müqavilələr və Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planının tənzimlənməsi prosesləri yumşaltmış və diplomatik əlaqələrə şərait yaratmışdır. Belə olan halda ABŞ-İran münasibətləri diplomatik çərçivədə davam etmiş və hər iki tərəfə bir qədər ehtiyatlı davranmağı labüd etmişdir. AEBA, BHFP və BMT Təhlükəsizlik Şurası amili İran və ABŞ münasibətlərində mühüm rol oynamış və bu münasibətlərin xüsusilə nüvə sahəsində təmin edilməsinin konturlarını müəyyən etmişdir. Qarşılıqlı öhdəliklərin olması və beynəlxalq hüquq normalarının qabardılması istər İrana, istərsə də ABŞ-a xarici siyasətdə ehtiyatlı yanaşma prinsipini vacib etmişdir. Münasibətlərdə "Sərt güc" və ya "Yumşaq güc" amili dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunsa da, xüsusilə "Yumşaq güc" amili hər iki ölkənin müharibə təhlükəsini azaltmış və diplomatik əlaqələrə yol açmışdır. Əlbəttə, xarici və daxili faktorlar bu münasibətləri formalaşdırmışdır. İctimai fikrin mühüm rol oynadığı bu məsələdə xüsusilə ABŞ daha ehtiyatlı davranmağı üstün tutmuşdur. İraq, Əfqanıstan amili də ABŞ-a bu məsələdə dərin analiz etməsini vacib etmişdir. Region nüfuzunun artırılması və ya qorunub saxlanılması həm İran, həm də ABŞ tərəfindən xüsusi diqqət mərkəzində qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. A New Global Security System Towards a World Free From Nuclear Weapons at John F. Kennedy School of Government. Harvard University (Apr. 26, 2010) (http://forum.iop.harvard.edu/content/newglobal-security-system-towards-world-free-nuclear-weapons-conversationmohamed-el)

2. Anthony, Clark Arend. Legal Rules and International Society: Oxford University Press, 1999, -208 p.
3. BSIS Journal of International Studies, Vol. 3, p. 26, 2006 (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1699304)
4. David, Kleimann. Positivism, the New Haven School, and the Use of Force in International Law. Brussels Journal of International Studies, Vol. 3, 2006, pp. 27-43 (https://research.kent.ac.uk/brusselsjournal/wp-content/uploads/sites/1946/2022/03/David-Kleimann-Positivism-the-New-Haven-School-and-the-Use-of-Force-in-International-Law.pdf)
5. Flynt, Leverett & Hillary, Mann Leverett. America's Iran Policy and the Undermining of International Order, WORLD FIN. REV., July-August 2013, at 40 (http://law.psu.edu/_file/TWFR%20Jul-Aug%202013America%20Iran-v2.pdf)
6. Flynt, Leverett. Debates Obama's Iran Policy with Dennis Ross, RACE FOR IRAN (Jan. 12, 2012) (http://www.raceforiran.com/flynt-leverett-debates-obama%E2%80%99s-iranpolicy-with-dennis-ross)
7. Flynt, Leverett. The Iranian Nuclear Issue, the End of the American Century, and the Future of International Order, Penn State Journal of Law & International Affairs. Vol. 2. №2, 2013, pp. 240 -271.
8. Flynt, Leverett. The Iranian Nuclear Issue,The End Of The Americancentury, And The Future Of International Order. Symposium - The U.S.- Iranian Relationship and the Future of International Order // Penn State Journal of Law & International Affairs. Vol. 2, №2, 2013, pp. 240-281.
9. GOV/2013/27. The Agreement is Contained in INFCIRC/11. (https://www.iaea.org/sites/default/files/gov2013-27.pdf)
10. Iran's Nuclear Program: Tehran's Compliance with International Obligations, Congressional Research Service, page-3, Updated May 24, 2022 (https://sgp.fas.org/crs/nuke/R40094.pdf?fbclid=IwAR0bZEB0siGIxhwGn0A4PhMNVTCAQ5dOPs2T23Nr_BzI2gMCRUGs0UlWJc0)
11. Matthew, Kroenig. Time to Attack Iran: Why a Strike Is the Least Bad Option, FOR. AFF., Jan-Feb. 2012, at 77 (http://www.foreignaffairs.com/articles/136917/matthew-kroenig/time-to-attackiran)
12. Recueil des Traites (https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20729/v729.pdf)
13. Robert, E. Ebel. Geopolitics of the Iranian Nuclear Energy Program But Oil and Gas Still Matter, A Report of the CSIS Energy and National Security Program, 2010. 56 p. (https://www.amazon.com/Geopolitics-Iranian-Nuclear-Energy-Program/dp/0892066008)
14. Tai-Heng, Cheng. Making International Law Without Agreeing What It Is: Washington University Global Studies Law Review v. 10 № 1, 2011 (https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1011&context=law_globalstudies 38 p.)
15. The text of the charter is available at http://www.un.org/en/sections/un-charter/un-charter-full-text/
16. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, Opened for Signature July 1, 1968, 21 U.S.T. 483, 729 U.N.T.S. 161 (http://www.un.org/disarmament/WMD/Nuclear/NPT.shtml)

Summary

Nargis Jarchiyeva

Iran's Nuclear Policy: International Factor and Implications

The article talks about a number of goals, the main essence of Iran's implementation of nuclear policy, its relations with international organizations in this field, the proposals it puts forward and the obligations it accepts. Iran's implementation of the nuclear policy, both from the economic-political and security point of view, has had positive aspects as well as negative consequences. In this regard, Iran's strategy of taking a

number of diplomatic steps and finding public support by putting the regime factor at the fore in exchange for harsh reactions to withstand foreign policy has worked, and even the US public has sometimes criticized the US's actions. The use of the concepts of diplomacy and hard power together made the processes even more tense. In such a case, Iran has determined different political directions and tried to establish intelligent relations with different countries in this field. The US, in turn, has used its good relations with Western countries and Israel to sometimes encourage these countries and international organizations to impose sanctions against Iran. The processes of Iran's continuation of its nuclear policy despite economic shocks have changed somewhat. In any case, the international image factor that both countries want to maintain or develop, especially in the Middle East region, has shaped and determined their relations. Against the background of such sensitive issues, the importance given to Iran's nuclear policy is accompanied by the United States' concern, but both countries, realizing the true nature of the issue, have preferred to act more cautiously, based on the security factor on the one hand, and the international image factor on the other hand. It is necessary to emphasize the role of international organizations, as well as concluded international agreements and obligations in this matter.

This and other relevant issues are discussed in the article. The information mentioned in the article shows the sensitive approach to the nuclear policy of both countries.

Keywords: *USA, Iran, nuclear program, International Atomic Energy Agency, Joint Action Plan*

Резюме

Наргис Джарчиева

Ядерная политика Ирана: международный фактор и последствия

В статье говорится о ряде целей, основной сути реализации Ираном ядерной политики, его отношениях с международными организациями в этой сфере, о выдвигаемых им предложениях и принимаемых обязательствах. Осуществление Ираном ядерной политики, как с точки зрения экономики и политики, так и с точки зрения безопасности, имело как положительные стороны, так и отрицательные последствия. В этом отношении сработала стратегия Ирана, состоящая в том, чтобы предпринять ряд дипломатических шагов и найти общественную поддержку, выдвинув во главу угла фактор режима в обмен на жесткую реакцию на сопротивление внешней политике, и даже общественность США иногда критиковала действия правительство США. Использование концепций дипломатии и жесткой силы вместе сделало процессы еще более напряженными. В таком случае Иран определил разные политические направления и попытался наладить интеллектуальные отношения с разными странами в этой области. США, в свою очередь, использовали свои хорошие отношения с западными странами и Израилем, чтобы иногда побуждать эти страны и международные организации к введению санкций против Ирана. Процессы продолжения Ираном своей ядерной политики, несмотря на экономические потрясения, несколько изменились. В любом случае фактор международного имиджа, который обе страны хотят поддерживать или развивать, особенно в ближневосточном регионе, сформировал и определил их отношение. На фоне столь чувствительных вопросов важность, придаваемая ядерной политике Ирана, сопровождается озабоченностью США, однако обе страны, понимая истинный характер вопроса, предпочли действовать более осторожно, исходя из фактора безопасности на с одной стороны, и фактор международного имиджа, с другой стороны. Необходимо подчеркнуть роль международных организаций, а также заключенных международных договоров и обязательств в этом вопросе.

Этот и другие актуальные вопросы обсуждаются в статье. Приведенная информация свидетельствует о деликатном подходе к ядерной политике обеих стран.

Ключевые слова: *США, Иран, ядерная программа, Международное агентство по атомной энергии, Совместный план действий*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapaməsləhət görülmüşdür.

UOT 327

SURİYA BÖHRANINDA MÖVCUD AKTORLAR VƏ TOQQUŞAN SİYASİ MARAQLAR

Tamerlan ƏHMƏDLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13 iyun 2022; çapa qəbul edilmişdir: 15 iyul 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 13th of June, 2021; accepted: 15th of Jule, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *Suriya, böhran, aktor, YPG, PYD*

Giriş

İkidən çox siyasi aktorun iştirak etdiyi böhranlarda barışıq prosesləri daha mürəkkəb olur. Belə ki, danışıqların dinamikası, tərəflərin qazanc və itkilərini qiymətləndirmək qabiliyyəti, tərəflər arasında ünsiyyət zəifləyir. Tərəflər arasında yanlış qavrayış və inamsızlıq ehtimalı artır, minimum tələbləri və tərəflərin qarşılıqlı razılığını təmin etmək çətinləşir. Bundan əlavə, tərəflərin bir-birini məğlub edə bilmədiyi və ya razı sala bilmədiyi hallarda aktorların sayının artması böhranların həllini daha da çətinləşdirir (9, 69). Suriya nümunəsindən də göründüyü kimi, böhranın transformasiyası ilə bir çox aktor böhranın birbaşa və/yaxud dolayı tərəfinə çevrilmiş, tərəflər arasında maraq və gözləntilərin uzlaşdırılması çətinləşmişdir. Bundan əlavə, aktorların siyasi maraq və məqsədləri də bu vəziyyətə mürəkkəb təsir göstərir. Böhranda çox sayda müxtəlif növ aktorların tərəf olması böhranların genişlənmə və yayılma meyllərini gücləndirir. Məsələn, Suriya böhranında dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, silahlı qeyri-dövlət aktorları və bu aktorlarla mübarizə birbaşa böhranın transformasiyasına təsir etdi.

Eynilə böhran tərəflərinin əsas məqsədlərinin məzmunu və səviyyəsi, bu məqsədlərə çatmağa çalışdıqları vasitə və üsullar da böhranın gedişatına təsir göstərir. Aktorların hədəflərinin məhdudlaşdırılmaması böhranların idarə olunması və uğur qazanma şanslarını azaldır (25, 57), eyni zamanda aktorlar arasında böhranların eskalasiya meyllərini gücləndirir. Alexander Georga (16, 5) görə, böhranların müharibəyə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün hədəflərə çatmaq naminə istifadə olunan vasitələrin məhdudlaşdırılması ilə yanaşı, böhranlarda iştirak edənlərin məqsədlərinin məhdudlaşdırılması əsas prioritetlərdən biridir. Böhran aktorlarının hədəflərinin məhdud olmadığı hallarda, vasitələrin məhdudlaşdırılması böhranların yayılmasının və eskalasiyasının qarşısını ala bilər (13, 213), vasitələrin məhdudlaşdırılmaması isə böhranların eskalasiya və yayılma meyillərini gücləndirir. Başqa sözlə desək, böhranlar zamanı tərəflərin zorakılıq tətbiqinin intensivliyi böhranların eskalasiyasını sürətləndirir (21, 218). Bu vəziyyət Suriya böhranında da özünü göstərməkdədir. Görünür, bir çox aktorun iddialı hədəflər ardınca getməsi tərəflər arasında barışıq şansını azaltsa da, tərəflərin zorakılıq metodlarına baş vurması və bu cür vasitələrdən istifadə böhranın daha da genişlənməsinə səbəb oldu.

* doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: tamerlanahmadli@yahoo.com

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq əsas tədqiqat suallarını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar; Hansı səbəblərdən Suriyada lokal böhran artıb və mürəkkəbləşib? Suriya böhranının əsas aktorları kimlərdir, bu aktorların bir-biri ilə münasibətləri və böhranla bağlı apardığı siyasət böhranın nizamlanması prosesinə necə təsir edir? Bu baxımdan Suriya böhranının "beynəlxalq" xarakter alması böhranın gedişatında hansı qarşılıqlı əlaqə yaradıb? Bu suallara cavab axtararkən, araşdırmanın əsas arqumenti ondan ibarətdir ki, istənilən xarici siyasət böhranında aktorların sayının çox olması, aktorların fərqli məqsədləri, prioritetləri və vasitələri tərəfləri qane edən həllə nail olmağı çətinləşdirəcək.

Suriya böhranında aktor müxtəlifliyi faktoru

2011-ci ildə başlayan münaqişədə Suriya rəhbərliyi və Suriya müxalifəti olmaqla iki tərəfi olsa da, xüsusilə Suriya müxalifəti daxilində fərqli siyasi və hərbi qruplar meydana çıxmışdır. Siyasi müxalifət iki fərqli yanaşma ortaya qoymuşdur. 2011-ci ildə qurulan Suriya Milli Şurası (SMŞ) və 2012-ci ildə qurulan Suriya Müxalif və İnqilabçı Qüvvələr Koalisiyası (SMİK) uzun müddət Suriya administrasiyası ilə dialoqa qarşı çıxıb və idarəetmə dəyişikliyini ilkin şərt kimi təqdim edərkən, Milli Koordinasiya Demokratik Dəyişiklik Komitəsi (MDK) siyasi dialoqu davam etdirməyi vacibliyini bildirərək, rəhbərliyin dəyişdirilməsini ilkin şərt kimi irəli sürməmişdir. Bu iki fərqli yanaşma Suriya müxalifəti üçün fikir-ayrılığı ilə nəticələnmiş, MDK, SMİK və SMŞ-ını xarici qüvvələrin maraqlarına xidmət etdiyini iddia edərkən əlaqəli olduqları səbəbi ilə tənqid edərkən, qarşı tərəf MDK-i Əsəd rejiminin maraqlarına xidmət edən "hakimiyyət müxalifəti" olduğunu bildirmişdir (8, 301). Bundan əlavə, MDK Suriya rəhbərliyi üçün müzakirə edilə bilən müxalifət olaraq təyin edilmiş, SMİK və SMŞ Suriya böhranının mənbəyini Suriya rəhbərliyi olaraq görən regional və beynəlxalq aktorlar tərəfindən dəstəklənmişdir.

2011-ci ildən sonra silahlı müxalifət baxımından bir çox silahlı qruplar meydana çıxsa da, bu qrupların ən önəmlisi Azad Suriya Ordusu (ASO) idi. 2011-ci ilin iyulunda yaradılan ASO yerli qrupların birləşməsi ilə Əsəd rejiminə qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradılmışdır (22, 113-114). Təşkilat Suriyadakı qarşıdurmalar dövründə bəzi vaxtlarda siyasi-hərbi aktivliyi zəifləsə də, böhran boyunca bütün Suriya ərazisində fasiləsiz olaraq fəaliyyətini davam etdirmiş və Suriya böhranının mənbəyini Suriya hökumətində görən regional və beynəlxalq aktorların dəstəyini qazanmışdır.

2012-ci ildən bu yana çoxlu sayda yerli silahlı qrupların meydana çıxmasına baxmayaraq, Suriya rəhbərliyi və Suriya müxalifət qruplarından başqa Suriyada aktiv ola biləcək aktorlar; Xalq Müdafiə Birlikləri (YPG-Yekîneyên Parastina Gel), İraq Şam İslam Dövləti (İŞİD) və Əl Nusra Cəbhəsidir. 2012-ci ilin əvvəlindən qarşıdurmalarda iştirak etməyə başlayan Əl Nusra Cəbhəsi hədəfini digər müxalif qruplar kimi Suriya administrasiyasının dəyişməsi olaraq təyin etmiş və vətəndaş müharibəsi boyunca ümumilikdə Suriya müxalifəti qrupları ilə əməkdaşlıq etmişdir (3, 198-199). Bununla belə, bir çox beynəlxalq və regional aktorlar, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurası (BMT TŞ) tərəfindən Suriyada kütləvi zorakılıq tətbiq etmələri və əl-Qaidə ilə əlaqəli olduqlarını bəyan etmələri nəticəsində bu təşkilat "terror təşkilatı" elan edilmişdir (14, 440).

Suriyada fəaliyyət göstərən digər mühüm aktor YPG və YPG-nin siyasi qolu olan Demokratik Birlik Partiyası (PYD-Partiya Yekîtiya Demokrat) olub. Suriya rəhbərliyindən və müxalifətindən uzaq olan PYD-YPG 2012-ci ildən Suriyanın şimalındakı əraziləri ələ keçirib və sonrakı illərdə bu əraziləri genişləndirmişdir. Xüsusilə İŞİD-lə şiddətli qarşıdurmalar yaşayan təşkilat İŞİD-lə mübarizədə Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) mühüm tərəfdaşlarından birinə çevrilib. 2013-cü ilin aprel ayında Suriyadakı qarşıdurmalarda

adından söz etdirən və 2014-cü ildən Suriyada fəallaşan İŞİD, Suriyadakı qarşıdurmalar boyunca Suriya rəhbərliyi, Suriya müxalifəti və YPG ilə toqquşdu (4, 237). Bölgədə və bölgədən kənarda təşkil etdiyi hücumlarla bir çox aktor üçün təhlükəyə çevrilən təşkilat böhranın regionallaşma və beynəlmiləlləşmə meyillərini gücləndirmişdir.

Suriya böhranı böyüdükcə və ölkə daxilində yayıldıqca, Suriyanın qonşuları başda olmaqla bir çox aktor bu böhrandan təsirlənməyə başladı. Suriya böhranına yanaşmalarından asılı olmayaraq, Türkiyə, İsrail, İordaniya, Livan və İraq Suriya sərhədində münaqişələrin yayılmasının təsirinə məruz qalıb, eyni zamanda onlar yerli fəal qeyri-dövlət aktorlarının hədəfinə çevriliblər. İŞİD-in Türkiyə, Livan, İordaniya və İraqla qarşıdurmaları bu dövlətlərin Suriyadakı proseslərə qarışmasına səbəb olarkən, YPG-nin fəallığının artması Türkiyə tərəfindən təhlükə, hizbullah və İranın fəaliyyətinin artması İsrail tərəfindən təhlükə kimi qiymətləndirilmişdir (31).

Suriyadakı proseslərin digər aktorlara təsirləri ilə yanaşı, milli səviyyədə aktorların Suriya böhranına yanaşması da mühüm xarici siyasət böhranlarına səbəb olub. Suriyanın qonşusu olan İordaniya və Türkiyə Suriya böhranının qaynağını Suriya rəhbərliyinin siyasətlərində görüb və həll yolunu Suriya administrasiyasının dəyişməsi kimi müəyyən ediblər. Lakin İordaniya və Türkiyənin bu yanaşması Suriya rəhbərliyinin reaksiyasına səbəb oldu və Suriya ilə bu dövlətlər arasında mühüm gərginlik yarandı. Suriya administrasiyası Suriya böhranının mənbəyini Suriya rəhbərliyində görən bir çox regional və beynəlxalq aktorla da gərginlik yaşayıb. Bölgədə Səudiyyə Ərəbistanı və Qətər, beynəlxalq səviyyədə isə ABŞ, Fransa və İngiltərə böhrana həll yolu olaraq Suriya rəhbərliyini dəyişdirməyi hədəfləmiş və bu məqsədlə həyata keçirdikləri tədbirlər Suriyanın reaksiyası ilə qarşılanmışdır. Regional və beynəlxalq aktorların Suriya administrasiyasında dəyişikliyi hədəfləməsi böhranın regionallaşma və beynəlmiləlləşmə meyillərini sürətləndirdi.

Suriya böhranının regional səviyyədə həll oluna bilməməsinin digər mühüm səbəbi böhrana bir çox aktorun cəlb edilməsi və onların böhrana fərqli yanaşmalarıdır. Türkiyə və Körfəz ölkələri, xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanı və Qətər, böhranın qaynağı olaraq Suriya rəhbərliyinin zorakılığını görüb və qısa müddətdə Suriya rəhbərliyinin dəyişməsini həll yolu olaraq təyin ediblər. İran Suriyadakı hadisələri ABŞ və İsrailin həyata keçirdiyi layihə kimi təyin edərkən (30), ABŞ və Avropa İttifaqı (Aİ) kimi qeyri-regional güclərin bölgəyə cəlb olunması tənqid edilib (1, 287). Bənzər bir yanaşma hizbullah tərəfindən də nümayiş etdirildi və hizbullah lideri Nəsrullah Suriyadakı hadisələri İsrail və ABŞ-ın planı kimi xarakterizə edib (24, 54). Regional səviyyədə dövlətlər və qeyri-dövlət aktorları ilə yanaşı, regionun ən mühüm beynəlxalq təşkilatı olan Ərəb Liqası da qısa müddətdə böhranın mühüm tərkib hissəsinə çevrilmiş və Suriya rəhbərliyinin siyasətini bu böhranın mənbəyi kimi görmüşdür. Bu tendensiyaya uyğun olaraq Ərəb Liqası müxtəlif vasitələrlə Suriya hökumətinə qarşı tədbirlər görsə də, bu tədbirlər bölgədəki bütün aktyorlar tərəfindən qəbul edilməyib və böhranın kəskinləşməsinə səbəb olub.

Suriya böhranına yanaşma ilə bağlı regional səviyyədə olduğu kimi, beynəlxalq səviyyədə də iki fərqli tendensiya yaranıb. ABŞ, İngiltərə, Fransa və Avropa İttifaqı (Aİ) Suriya böhranının qaynağını Suriya rəhbərliyinin siyasətlərində görərkən, həll yolunu Suriya administrasiyasının dəyişməsində görüb və bu məqsədə uyğun olaraq öz tədbirlərini həyata keçiriblər. Digər tərəfdən, Çin və Rusiya böhranın yeganə mənbəyini Suriya hökuməti olaraq görən yanaşmanı rədd edərək, Suriyada digər silahlı aktorların törətdiyi zorakılıqlara diqqət çəkərək, böhrana fərqli yanaşdılar. Bu iki beynəlxalq aktor öz yanaşmalarına uyğun olaraq Suriyaya xarici müdaxilələrin qarşısını almağa çalışıb. Beynəlxalq aktorların Suriya böhranına fərqli yanaşmaları BMT Təhlükəsizlik Şurasının böhran və böhran

tərəfləri ilə bağlı kəskin tədbirlər görməsinə mane olub. Eyni zamanda Suriya böhranının transformasiyası yeni təhdidlər və hədəflər də gətirib. Xüsusilə, Suriyada kimyəvi silahdan istifadə edilməsi və İŞİD-in effektivliyinin artması ilə bağlı iddialar beynəlxalq aktorların mühüm prioritetlərinə çevrilib. ABŞ, İngiltərə və Fransa Suriya rəhbərliyinə qarşı zorakılıq tətbiq etməməyə diqqət yetirərək, kimyəvi silahdan istifadə və beynəlxalq terrorizm kontekstində Suriyada hərbi əməliyyatlar təşkil ediblər. Digər tərəfdən, Rusiya Suriyada "terrorla mübarizə"də aktiv münaqişələrin tərəfi olub, lakin hansı silahlı aktorların "terror təşkilatı" olması məsələsi beynəlxalq güclər arasında müzakirə yaradıb.

Suriya böhranında aktorların siyasi maraq fərqliliyi faktoru

Suriya böhranı yerli səviyyədən beynəlxalq səviyyəyə keçdiyi üçün bir çox aktorlar bu böhranın bir hissəsinə çevrilib və böhran tərəflərinin barışmaz tələbləri daha çox gözə çarpıb. Tərəflərin yerli səviyyədə məqsədlərinin uyğunsuzluğu böhranı dərinləşdirməklə paralel, aktorların milli, regional və beynəlxalq səviyyədə ziddiyyətli tələbləri böhranın həllinə mane oldu. Suriyada böhranın başlaması ilə Suriya rəhbərliyinin əsas məqsədi böhrandan ən az zərərlə çıxmaq olub. Xüsusilə Bəşər Əsədin prezidentliyinin davam etdirilməsi birinci prioritet olmuşdur və bu məqsəd Suriya böhranının digər mərhələlərində əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Yerli böhranın digər mühüm aktoru olan Suriya müxalifətinin əsas məqsədi Suriyada siyasi hakimiyyət dəyişikliyinə nail olmaq olub. Bununla belə, prezident Əsəd və Suriya administrasiyasının siyasi transformasiya prosesində iştirak edib-etməyəcəyi müxalif qruplar arasında mühüm müzakirə mövzusu olub. SMŞ və SMİK prezident Əsədin səlahiyyətlərinin ötürülməsini və administrasiyanın dəyişməsini ilkin şərt kimi qoysa da, MDK Suriya administrasiyası ilə siyasi danışıqlara isti münasibət göstərib və ilk növbədə siyasi sistemdə islahatlara yönəlib (34). Suriyadakı bu aktiv aktorlarla yanaşı, PYD SMŞ-lə əməkdaşlıqdan imtina edərək, MDK ilə ortaq mövqe sərgiləyərək, siyasi həll axtarışlarının vacibliyini əsas tutmuşdur. YPG şimalda hərbi üsullar tətbiq edərək hakim olduğu bölgələrdə də muxtariyyət qazanmağa çalışdı (2, 227). 2012-ci ilin iyul ayında Suriya təhlükəsizlik qüvvələrinin sıx kürd əhalisini tərk etməsindən sonra faktiki üstünlük qazanmağa başlayan PYD-YPG sonrakı illərdə Suriyanın şimalındakı ərazilərini genişləndirərək, bu bölgələrdə muxtar idarəçilik yaratdığını elan etdi (17, 92). Bundan başqa bütün yerli aktorlarla ziddiyyətli münasibətlərdə olan İŞİD öz ağalıq sahələrini genişləndirməyi və hökmranlıq etdiyi ərazilərdə "İslam dövləti" qurmağı hədəfləyib. İŞİD 29 iyun 2014-cü ildə məqsədinə uyğun olaraq "İslam dövləti" elan edərkən, hərbi üsullarla bu faktiki quruluşun sərhədlərini genişləndirməyə çalışdı (38). 2012-ci ilin əvvəlindən qarşıdurmalarda iştirak etməyə başlayan əl-Nusra Cəbhəsi digər müxalif qruplar kimi Suriya administrasiyasının dəyişdirilməsini əsas hədəf olaraq müəyyənləşdirib və vətəndaş müharibəsi boyunca ümumilikdə Suriya müxalifəti qrupları ilə əməkdaşlıq edib. Lakin hakimiyyəti altında olan bölgələrdə "İslam əmirliyi" elan edilməsi ilə siyasi məqsədləri dəyişmiş və Suriya müxalifətindən fərqli bir hədəfə yönəlmişdir (8, 365).

Suriyada böhranın bitməməsi və zorakılığın şiddətlənməsindən sonra Suriyadan kənar aktorlar böhrana qarışdı və bu müdaxilələr nəticəsində Suriya hakimiyyəti bir çox dövlətlə xarici siyasət böhranı yaşadı. Suriya böhranının mənbəyini Suriya rəhbərliyinin siyasətlərində görən regional və beynəlxalq aktorlar, ilk növbədə Suriya rəhbərliyindən zorakılığa son qoyulmasını, islahatların həyata keçirilməsini tələb ediblər və Suriya administrasiyasındakı dəyişikliyi böhranın həlli olaraq görmüşdür. Lakin ABŞ, AB, İngiltərə, Fransa kimi beynəlxalq aktorların, Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər və Türkiyə kimi regional aktorların Suriya hökumətini dəyişmək hədəfi Suriya hökumətinin mənfi reaksiyasına səbəb oldu.

Suriya administrasiyası xarici aktorların Suriyadakı proseslərə müdaxilə etməməsini tələb etməklə yanaşı, müxalif qruplara verilən dəstəyin də dayandırılmasını istəyir (11, 530).

Suriya böhranının mənbəyini Suriya rəhbərliyinin siyasətlərində görən beynəlxalq aktorların prioritetləri sonrakı illərdə Suriya böhranı ilə bağlı siyasi proseslərdən asılı olaraq dəyişməyə başladı. Suriya böhranı ilə əlaqədar 2013-cü ildən Suriyada kimyəvi silahdan istifadə ilə bağlı iddialar gündəmə gəlib və bu məsələ bir çox beynəlxalq aktorlar üçün əhəmiyyət kəsb edib. Suriyada kimyəvi silahdan istifadə ilə bağlı iddialar 2013-cü ildən intensivləşsə də, ABŞ, Fransa və İngiltərə kimyəvi silahdan istifadənin səbəbkarı kimi Suriya rəhbərliyini görür. Rusiya isə müxalif qrupların da kimyəvi silaha sahib olduğunu bəyan edərək, ABŞ, Fransa və İngiltərənin yanaşmalarına reaksiya verib.

Suriya böhranı ilə bağlı gündəmə gələn digər məsələ beynəlxalq terrorizm olub və xüsusilə İŞİD-in artan fəaliyyətləri beynəlxalq aktorlar üçün mühüm məsələyə çevrilib. 2014-cü ildə İŞİD İraqla yanaşı Suriyada da geniş ərazilərə sahib olmağa başladı, Qərb ölkələrində bombalı hücumlar həyata keçirdi, İraq və Suriyada bir çox Qərb ölkələrinin vətəndaşlarını edam etdi (15, 725). Böyük Britaniya üçün terrorizmlə mübarizə mühüm hədəfə çevrilmişdir. Rusiya üçün "terrorla mübarizə" məsələsi gündəmə gəlib, lakin İŞİD-in dominantlığını itirdiyi ərazilərə kimin nəzarət edəcəyi ilə bağlı müzakirələr ABŞ və Rusiya arasında əməkdaşlığı məhdudlaşdırıb, hətta iki aktor arasında bəzi hallarda gərginliyə səbəb olub.

Suriya böhranında aktorların fərqli həll yollarının irəli sürülməsi faktoru

Suriya böhranında bir çox aktorun çoxsaylı və bir-birinə uyğun gəlməyən məqsədləri ilə yanaşı, aktorların irəli sürdüyü həll yolları da böhranın nizamlana bilməməsi ilə nəticələndi. Böhranın tərəfi olan dövlətlər bir çox üsul və vasitələrlə məqsədlərinə çatmağa çalışarkən, silahlı qeyri-dövlət aktorları tərəfindən zorakılıqdan istifadə ön plana çıxıb. Təsadüfi deyil ki, dövlətlərlə silahlı qeyri-dövlət subyektləri arasında ciddi münaqişələr baş verib. Bu baxımdan Ərəb Liqası və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) kimi beynəlxalq təşkilatlarda siyasi-diplomatik və iqtisadi tədbirlər ön plana çıxmışdır.

Suriya böhranının mənbəyini Suriya hökumətində görən aktorların Suriya müxalifətinə verdiyi dəstək dən fərqli olaraq böhranının səbəbini daxili müxalif qruplarda görən Rusiya və İran Suriya hökumətinə birbaşa yardım edib. Rusiya Suriya ilə 2012-2013-cü illər üçün iqtisadi dəstək baxımından 4 milyon dollarlıq silah müqaviləsi imzalayıb (2, 229), 2015-ci ilin sentyabrında isə Suriyaya 80 tona yaxın hərbi material və humanitar yardım göndərib (36). İranın Suriyaya yalnız 2011-2014-cü illər arasında 15-19 milyard dollar yardım etdiyi iddia edilib (19).

Suriya böhranının qaynağını Suriya rəhbərliyinin siyasətlərində görən beynəlxalq aktorlar, tələblərinin 18 avqust 2011-ci il tarixinə qədər qəbul edilməsi və 18 avqustdan sonra Suriyada hakimiyyət dəyişikliyini təmin etmək üçün ilk növbədə sanksiyaları tətbiq ediblər. Diplomatik sanksiyalar 2012-ci ildən görünməyə başlayıb və İngiltərə, Fransa və ABŞ daxil olmaqla Aİ ölkələri il ərzində Suriyadakı səfirlik fəaliyyətlərini dayandırıblar (23, 17). Bundan əlavə, 2012-ci ilin iyununda Hule şəhərində baş verən zorakılıqdan sonra 11 ölkə, o cümlədən ABŞ, Fransa və İngiltərə öz ölkələrindəki suriyalı diplomatları çıxartdı. (33). 2011-ci ilin avqustunda Latakiyada baş verən qarşıdurmalardan sonra Suriya böhranının mənbəyini Suriya rəhbərliyində görən bölgə dövlətləri Suriyadakı səfirliklərinə zəng vuraraq səfirlərini geri çağırtmışdır (29). 2012-ci ilin martında isə Körfəz ölkələri və Türkiyə Suriya səfirliklərini bağlamaq qərarına gəlib. Sözügedən dövlətlərin təsiri ilə Ərəb Liqası 12

Noyabr 2011-ci ildə Suriyanın üzvlüyünü dayandırmağa qərar verdi (20, 54) və səfirlərin bu ölkədən çıxarılmasına qərar verdi.

Regional və beynəlxalq aktorların Suriya hökumətinə qarşı tətbiq etdiyi digər mühüm vasitə də iqtisadi sanksiyalar olub. Aİ və ABŞ böhranın ilk aylarında iqtisadi sanksiyalar tətbiq edib. Aİ ilk dəfə 2011-ci ilin mayında fərdi sanksiyalar tətbiq etsə də, 2019-cu ilin yanvarında ittifaq tərəfindən sanksiya tətbiq edilənlərin sayı 274-ə yüksəlib. Oxşar vəziyyət Suriya administrasiyası ilə bağlı şirkətlər və qurumlar üçün də yaranıb və 2019-cu ilin yanvarında Aİ tərəfindən sanksiya tətbiq edilən qurumların sayı 76-ya çatıb (12). Suriya rəhbərliyi ilə əlaqəli şəxs və qurumlar xaricində, Suriyaya qarşı silah embarqosu (7, 160) və ya neft və neft məhsullarının alğı-satqısı ilə bağlı embarqo qərarı kimi sanksiyalarla tətbiq edlmişdir (27, 146). Suriyaya qarşı sanksiyalar tətbiq edərkən ABŞ AB-yə bənzər yolu tutmuş və 2011-ci ildən sonra ABŞ Suriya hökuməti ilə neft alğı-satqısı kimi müxtəlif əməliyyatları qadağan etməklə yanaşı, Suriya hökuməti ilə əlaqəli şəxslərə və qurumlara qarşı sanksiyalar tətbiq etmişdir (26). Həmçinin regional aktorların iqtisadi sanksiyaları Ərəb Liqası vasitəsilə həyata keçirilib. Ərəb Liqası 27 noyabr 2011-ci ildə 6 maddəlik iqtisadi sanksiyalar paketini qüvvəyə mindirərək Suriya hökumətinə təzyiqi artırmağı hədəfləyib (32). Ərəb Liqasının iqtisadi sanksiyalar tətbiq etmə qərarından iki gün sonra Türkiyə də Suriyaya qarşı hərtərəfli iqtisadi sanksiyalar tətbiq etdi və Suriya ilə iqtisadi əlaqələrini dayandıraraq Ərəb Liqasının mövqeyini dəstəkləmiş oldu (5, 171).

Göründüyü kimi, Suriyada siyasi kataklizmlər başlayan dövrdə ABŞ, İngiltərə, Fransa kimi beynəlxalq aktorlar və Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər və Türkiyə kimi regional aktorlar Suriya administrasiyasının dəyişməsində fəal rol oynasalar da, birbaşa hərbi üsullardan istifadə etmədilər. Lakin sonradan İŞİD-in artan fəaliyyəti və kimyəvi silahdan istifadə etməsi bu aktorların Suriyaya hərbi yolla müdaxilə etməsinə səbəb oldu. Belə ki, İŞİD-in Suriyadakı hökmranlığını genişləndirməsi, bölgə daxilində və xaricində həyata keçirdiyi hücumlardan sonra terrorla mübarizə ABŞ, İngiltərə və Fransanın əsas ambisiyasına çevrilib. Bu məqsədlə əsasən hərbi üsullardan istifadə olunduğu halda, yerli əməkdaşlıq etdikləri silahlı qeyri-dövlət subyektləri yeni problemlər gətirdi. İŞİD-lə mübarizə çərçivəsində ABŞ 2014-cü ilin sentyabrında Suriyadakı İŞİD hədəflərinə hava hücumlarına başlamış və zamanla bu əməliyyatda bir çox regional-beynəlxalq aktor iştirak etmişdir (18, 34). 2014-cü ilin sentyabrında Körfəz ölkələrinin koalisiyası ABŞ-la yanaşı Suriyadakı İŞİD hədəflərinə hava zərbələri endirərkən (35), Fransa 2015-ci ildə İŞİD-in həyata keçirdiyi Charlie Hebdo və Paris hücumlarından sonra beynəlxalq koalisiyaya qoşuldu (6, 82). Türkiyə 2015-ci ilin avqustunda beynəlxalq koalisiyanın bir hissəsi olaraq Suriyadakı İŞİD hədəflərinə hava zərbələri endirdiyi halda (39), İngiltərə 2015-ci ilin sentyabrında koalisiyaya qoşulub.

İŞİD-ə qarşı ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi beynəlxalq koalisiyanın yaradılması ilə yanaşı, ABŞ yerli fəal silahlı qeyri-dövlət aktorları ilə İŞİD-ə qarşı əməkdaşlığı inkişaf etdirib. ABŞ; Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər, İordaniya və Türkiyə ilə yanaşı, Suriyalı müxalif qrupların İŞİD-ə qarşı döyüşməsi üçün təlim-təchizat proqramı təşkil etmiş, (10, 183), lakin bu proqramın gözləntiləri doğrultmaması nəticəsində ABŞ İŞİD-ə qarşı döyüşən silahlı qruplara dəstək verməyə başladı (10, 183), qruplara silah yardımına çevriləcəyini açıqladı (37). ABŞ-ın İŞİD-lə qarşıdurmada olan silahlı qeyri-dövlət aktorlarına dəstəyinin intensivləşməsi müstəvisində YPG və Suriya Demokratik Qüvvələri (SDQ) İŞİD-ə qarşı mübarizədə əsas silahlı qeyri-dövlət aktorlarına çevrildi (28). ABŞ-ın YPG-dən quru qüvvəsi kimi istifadə etməsi və təşkilata verdiyi müxtəlif hərbi və maliyyə dəstəyi YPG-ni təhdid olaraq təyin edən Türkiyə ilə ABŞ arasında gərginliyə səbəb oldu. Digər beynəlxalq aktor Rusiya

2015-ci ildən "terrorla mübarizə" adı altında zorakılıq tətbiq etməyə başlayıb. Rusiya 2015-ci ilin oktyabrında Suriyada İŞİD-ə qarşı fəaliyyətləri koordinasiya etmək üçün Bağdadda Suriya, İran və İraqla birgə xəbər mərkəzi yaratmaqla (7, 162) ABŞ-dan başqa fərqli beynəlxalq koalisiyanın yaradılmasına rəhbərlik etmiş oldu. Bundan başqa İŞİD-dən azad edilən ərazilərə kimin hakim olacağı məsələsi ABŞ və Rusiya arasında yeni gərginlik ocaqları yaratdı.

Nəticə

Suriya böhranı 2011-ci ildə yerli nümayişlərlə daxili böhran kimi başlasa da, böhranın ölkə daxilində məhdudlaşdırıla bilməməsi və gündən-günə genişlənməsi ilə fərqli xarakter almışdır. Böhranın genişlənməsi və yayılması ilə lokal olaraq başlayan böhran əvvəlcə regional, daha sonra isə beynəlxalq miqyas almışdır. Böhrana təsir edən və təsirlənən aktorların çoxluğu, onların məqsəd və irəli sürdüyü həll variantlarında özünü göstərən ziddiyyətlər hadisələrin daha da gərginləşməsinə zəmin yaratmışdır. Suriya hökuməti ilə Suriya müxalifəti arasında lokal olaraq başlayan böhran çox qısa müddətdə hərbi-silahlı qarşıdurmaya çevrildi və tərəflərin bir-birini məğlub etməsi əsas məqsəd olaraq müəyyənləşdi. Daxili siyasi aktorlar içərisində YPG və İŞİD Suriyada yeni tələblərlə böhranın tərəfinə çevrildi. Bu aktorların Suriyadakı böhranın həllindən daha çox dövlətçilik və yaxud müstəqillik kimi prinsiplər irəli sürərək öz məqsədlərini reallaşdırmaq cəhdləri və bu məqsədlərə çatmaq üçün hərbi üsullardan istifadə etmələri Suriya böhranının həllini mürəkkəbləşdirmişdir. Böhranı ölkə daxilində genişləndikcə və silahlı qeyri-dövlət subyektləri lokal olaraq aktivləşdikcə Suriya böhranı qonşu ölkələrə də təsir etməyə başladı və Suriyadan gələn təhdidlər Suriyanın yaxınlığında yerləşən dövlətlər üçün təhlükə anlamına gəlirdi. Türkiyə, İsrail, İraq, Livan və İordaniya müəyyən dövrlərdə Suriyadan gələn təhlükələrin qarşısını hərbi üsullarla almağa çalışarkən, bu ölkələrlə Suriyadakı fəal aktorlar arasında münaqişələr baş verdi. Getdikcə bir çox aktorların müxtəlif vasitələrlə böhrana cəlb olunması xarici siyasət böhranlarına səbəb oldu. Suriya böhranının mənbəyini Suriya rəhbərliyinin siyasətlərində görən ABŞ, Aİ, Fransa və İngiltərə kimi beynəlxalq aktorlar, Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər və Türkiyə kimi regional aktorlar Suriya rəhbərliyindən hakimiyyəti təhvil verməsini tələb ediblər, Suriya müxalifətinə üstüörtülü və ya açıq dəstək verdi. Lakin Suriya böhranı ilə bağlı ortaya çıxan tələblər regionda İranın, beynəlxalq səviyyədə isə Rusiya və Çinin reaksiyasına səbəb olub. Suriya böhranının mənbəyi və həlli ilə bağlı regional və beynəlxalq aktorların fərqli yanaşmaları böhranın həllinə mane olub.

Regional və beynəlxalq aktorların Suriya böhranına fərqli yanaşmaları böhranın həllinə mane olarkən, Suriya böhranı ilə bağlı qeyri-qanuni miqrasiya, könüllü əcnəbi döyüşçülər kimi problemlər böhranı daha da mürəkkəbləşdirib. Xüsusilə Suriyada kimyəvi silahdan istifadə edilməsi və İŞİD-in fəaliyyətinin artması ilə beynəlxalq aktorların maraqları Suriya administrasiyasının dəyişdirilməsindən kimyəvi silahdan istifadənin qarşısının alınmasına və beynəlxalq terrorizmlə mübarizəyə, hətta çoxsaylı terror aktlarına keçib. Aktorların məqsədləri bəzi dövrlərdə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməyə başlamışdır. Beynəlxalq təşkilatlar 2011-ci ildən sonra üzvlərinin mövqelərindən birbaşa təsirlənib. Ərəb Liqası öz üzvlərinin təsiri ilə Suriya administrasiyasını dəyişməyi hədəflədiyi halda, bu məqsəd birliyə üzv olan İraq, Livan və Yəmən kimi aktorların mənfi reaksiyasına səbəb olub. BMT Təhlükəsizlik Şurası isə ümumilikdə Suriya böhranının humanitar ölçüsünə diqqət yetirsə də, Suriyada siyasi danışıqlara başlamaq, kimyəvi silahdan istifadənin qarşısını almaq və beynəlxalq terrorizmlə mübarizə kimi daimi üzvlərin razılaşdığı məsələlərdə qərarlar qəbul edə bilib. müxtəlif vasitələrlə məhdud da olsa bu məqsədlərə çatmağa çalışmışdır.

Ancaq bir çox aktorun məqsədlərinin uyğun gəlməməsi, dəyişməsi, həll yollarının və tətbiq edilən metodların ziddiyyətli səciyyə daşıması nəticəsində böhranın həllinə nail olmaq mümkün olmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Miş N. Suriye 2011 // Ortadoğu Yıllığı, 2011, İstanbul: Açılım Kitap, 2012, s 257-300.
2. Miş N. Suriye 2012 // Ortadoğu Yıllığı, 2012, İstanbul: Açılım Kitap, 2012, s 217-253.
3. Özdemir Ö.B. Suriye 2016. İstanbul: Açılım Kitap, 2016, s. 195-210.
4. Özer A. Yabancı Savaşçılar Sorunu ve Suriye Krizi // Suriye: Çatışma ve Uluslararası Hukuk, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016, s. 209-252.
5. Öztığ L.İ. Border Security in Turkish Foregin Policy Crises. UK: Cambrdige Scholars Publishing, 2017, s. 158-177.
6. Taşdemir F. Kuvvet Kullanımı Hukuku (Jus Ad Bellum) Açısından İŞİD ile Mücadele. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016, s. 63-96.
7. Taşdemir F. Suriye İç Savaşı'na Üçüncü Devletlerin Müdahalesi ve Uluslararası Hukuk. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016, s. 157-182.
8. Taştekin F. Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 470.
9. Brecher M. A Century of Crisis and Conflict in the International System: Theory and Evidence: Intellectual Odyssy / Cham: Palgrave Macmillan, Sprubnger Nature e-book, 2018.
10. Byman D. Six Bad Options for Syria // The Washington Quarterly, № 38(4), 2015, s. 171-186.
11. Chronology: Syria The Middle East Journal // №66(3), 2012, s. 527-531.
12. European Union. Council Implementing Decision (CFSP) 2019/87 of 21 January 2019: Implementing Decision 2013/255/CFSP Concerning Restrictive Measures against Syria, Official Journal of the European Union, L. 18, 2019, s. 13-18.
13. Fish M. The Berlin Blockade Crisis of 1948-1949 // Westview Press, 1991.
14. Fisk R. Suriye: Cehenneme Düşüş. İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2016.
15. Friis S.M. Beyond Anything We Have Ever Seen: Beheading Videos and the Visibility of Violence in the War against ISIS // International Affairs, 2016, № 91(4), s. 725-746.
16. George A.L. Avoiding War: Problems of Crisis Management. Colorado // Westview Press. 1991.
17. Gunter M.M. Reopening Turkey's Closed Kurdish Opening? // Middle East Policy, 2013, № 20(2), s. 88-98.
18. Gupta R. Understanding the War in Syria and the Roles of External Players: Way Out of the Quagmire? // The Round Table, 2016, №105(1), s. 29-41.
19. Hokayem E. Iran the Gulf States and the Syrian Civil War // Survival, 2014, №56(6), s. 59-86.
20. Justyńska I. The Principle of Non-Intervention in the Internal Affairs of States in the Context of Globalization // Contemporary Legal and Economic Issues, 2013, №4, s. 53-64.
21. Keller J.W Leadership Style, Regime Type, and Foreign Policy Crisis Behavior: A Contingent Monadic Peace? // International Studies Quarterly, 2005, №49(2), s. 205-231.
22. Lynch M. The New Arab Wars: Uprisings and Anarchy in the Middle East // New York, Public Affairs, 2017. pp. 284.
23. Sharp J.M. Armed Conflict in Syria // Background and US Response. Congressional Research Service, 2013, s. 1-50.
24. Slim R. Hezbollah and Syria: From Regime Proxy to Regime Savior // Insight Turkey, 2014, №16(2), s. 61-68.
25. Smoke R. The Crimean War Avoiding War: Problems of Crisis Management, Colorado // Westview Press, 1991.
26. The White House Blocking Property of the Government of Syria and Prohibiting Certain Transactions with Respect to Syria // Executive Order, 2011, №76 (162).
27. Van G. The Oil Weapon Reversed? Sanctions Against Iran and US-EU Structural Power // Middle East Policy, 2013, №20(3), s. 145-163.

28. Gibbons N.T., Ryan M. In Blow to U.S.-Turkey Ties, Trump Administration Approves Plan to Arm Syrian Kurds Against Islamic State”. The Washington Post (https://www.washingtonpost.com/news/checkpoint/wp/2017/05/09/in-blow-to-u-s-turkey-ties-trump-administration-approves-plan-to-directly-arm-syrian-kurds-against-islamic-state/?noredirect=on&utm_term=.5463fe1b93d2 (11.05.2019)
29. Gulf States Recall Envoys As Syria Further Isolated, The Telegraph (http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/8689072/Gulf-states-recall-envoys-as-Syria-further-isolated.html)
30. Iran Sees Ally Syria Surrounded by U.S., Arab Wolves, Reuters (http://www.reuters.com/article/us-syria-iran-idUSTRE77E1E320110815)
31. Israel Defense Forces. The 5 Major Threats Facing Israel (https://www.idf.il/en/minisites/terror-and-threats/the-5-major-threats-facing-israel/)
32. MacFarquhar N.B. Isolating Syria, Arab League Imposes Broad Sanctions”. The New York Times (http://www.nytimes.com/2011/11/28/world/middleeast/arab-league-prepares-to-vote-on-syrian-sanctions.html)
33. MacFarquhar N. Western Nations, Protesting Killings, Expel Syrian Envoys”. The New York Times (ttps://www.nytimes.com/2012/05/30/world/middleeast/kofi-annan-meets-with-bashar-al-assad.html?ref=middleeast)
34. National Coordination Body For Democratic Change Carnegie Middle East Center (http://carnegie-mec.org/publications/?fa=48369)
35. New air strikes in Syria and Iraq (http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29341111)
36. Russia 'Plans Forward Air Operating Base' in Syria – US, BBC (http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34252810)
37. Stewart, P U.S. Pulls Plug on Syria Rebel Training Effort; Will Focus on Weapons Supply”, Reuters (http://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-usa -idUSKCN0S31BR20151009)
38. Syria Rebel Groups Reject 'Islamic Caliphate, Al Jazeera. (http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2014/07/syria-rebel-groups-reject-islamic-caliphate-2014711559095815.html)
39. Turkish Jets Join US-Led Airstrikes against ISIL. Al Jazeera. (http://america.aljazeera.com/articles/2015/8/29/turkish-jets-join-us-led-coalition-airstrikes-against-is.html)

Summary

Tamerlan Ahmadli

Existing Actors and Conflicting Political İnterests in the Syrian Crisis

The Syrian crisis, which began with peaceful demonstrations at the local level in March 2011, soon turned into conflicts within the country, and then into a civil war. The growth of the crisis that started to form as a result of popular protests and it is spread to the whole country played a key role in the intervention of many actors outside of Syria in the Syrian crisis and becoming the crisis a significant problem at the regional and international levels. A large number of different types of actors have participated in the Syrian crisis, which has not been resolved for more than ten years, with different goals and demands, and put forward conflicting demands and solutions, as a result, obstacles have arisen to the end of the Syrian crisis. For a short period of time, armed non-state actors and states have been taken place at different fronts in the conflict between the Syrian administration and the Syrian opposition groups in Syria. When new states and non-state actors were involved in the Syrian crisis at the regional and international level, international organizations came to the fore and showed activity to resolve the crisis. Moreover, the Syrian crisis has had different political significance for different actors. So, for many actors of the Syrian crisis, at the beginning of the crisis, this conflict was the confrontation inside Syria, but over time, the increasing activities of armed non-state actors, the use of chemical weapons and many problems related to international terrorism affected the political priorities of crisis actors and the determination of solutions to the crisis. Regarding the Syrian crisis, the demands and targets of different types of actors conflict with each other, as well as the steps and methods taken by the parties have complicated the resolution of the crisis. It is no coincidence that the crisis starting in Syria has become the most important issue of the regional and international agenda in a very

short time. Today, the Syrian crisis creates an increasingly complex network of relationships, both horizontally and vertically. It is necessary to consider the crisis in which many actors are involved in the process, within the borders of Syria or at the regional and international level, and the aspects of their influence on this crisis. Because in the matter of Syria, the local-internal crisis has affected many actors after a certain period of time, and has turned into a national, regional “international crisis” by transferring to the national, regional and international levels. Further, the majority of actors of the crisis, their targets and the actions corresponding to their targets are an important factor affecting the complex scale of the crisis.

Keywords: *Syria, crisis, actor, YPG, PYD*

Резюме

Тамерлан Ахмедли

Существующие акторы и противоречивые политические интересы в Сирийском кризисе

Сирийский кризис, начавшийся с мирных демонстраций на местном уровне в марте 2011 г., вскоре перерос в конфликты внутри страны, а затем и в гражданскую войну. Нарастание кризиса, начавшего формироваться в результате народных протестов и распространившегося на всю страну сыграло роль во вмешательстве в сирийский кризис многих акторов за пределами Сирии и основания в превращении кризиса в серьезную проблему на региональном и международном уровнях. В сирийском кризисе, который не решался более десяти лет, участвовало большое количество разнотипных акторов, с разными целями и требованиями, и выдвигали противоречивые требования и решения и в результате возникли препятствия на пути к завершению сирийского кризиса. В течение короткого периода времени вооруженные негосударственные субъекты и государства оказались на разных фронтах в конфликте между сирийской администрацией и сирийскими оппозиционными группировками в Сирии.

На региональном и международном уровне в сирийский кризис были вовлечены новые государства и негосударственные субъекты, а на первый план в разрешении кризиса вышли и показали активность международные организации. Кроме того, сирийский кризис имел разное политическое значение для разных акторов. Таким образом, для многих акторов сирийского кризиса в начале кризиса этим конфликтом был конфликт внутри Сирии, но со временем усиление активности вооруженных негосударственных акторов, применение химического оружия и многие проблемы, связанные смеждународный терроризм повлиял на политические приоритеты участников кризиса и определение путей выхода из кризиса. Что касается сирийского кризиса, то требования и цели различных акторов противоречат друг другу, а шаги и методы, предпринятые сторонами, усложнили урегулирование кризиса.

Неслучайно кризис, начавшийся в Сирии, за очень короткое время стал важнейшим вопросом региональной и международной повестки дня. Сегодня сирийский кризис создает все более сложную сеть отношений как по горизонтальному, так и по вертикальному направлению. Необходимо рассмотреть кризис, в процесс которого вовлечены многие акторы, будь то в границах Сирии или на региональном и международном уровне, и аспекты их влияния на этот кризис. Потому что в случае с Сирией локально-внутренний кризис через определенный промежуток времени затронул многих акторов и превратился в «международный кризис», перейдя на национальный, региональный и международный уровни. Кроме того, важным фактором, влияющим на комплексный масштаб кризиса, является количество акторов кризиса, их цели и действия, соответствующие их целям.

Ключевые слова: *Сирия, кризис, актор, YPG, PYD*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN AVROPA İTTİFAQI İLƏ ƏMƏKDAŞLIQ İMKANLARI

Ülvi ƏHMƏDLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23 iyun 2022; çapa qəbul edilmişdir: 25 iyul 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 23th of June, 2021; accepted: 25th of Jule, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *Azərbaycan, Avropa İttifaqı, Rusiya, İkinci Qarabağ müharibəsi, geosiyasət*

Giriş

Azərbaycan böyük güclərin mübarizə meydanı olan Cənubi Qafqaz regionunda yerləşir. Belə ki, bu bölgə mərkəzi Brüssel olmaqla Qərb və mərkəzi Moskva olmaqla Avrasiya bloku arasında nüfuz rəqabətinin mövcud olduğu ərazidir. Bundan əlavə olaraq, region həm də həll edilməmiş münaqişələrə sahiblik edir ki, bu da region dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı əngəlləyir.

Nəzərə alsaq ki, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionun geosiyasi mənzərəsinin dəyişməsi, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə münasibətlərinə də təsir edib. Brüssel ilə Bakı arasında əlaqələrdə son aylar ərzində müsbət irəliləyişlər mövcuddur. İstər, Azərbaycan-Ermənistan danışıqlarında, istərsə də iqtisadi əməkdaşlıqda Aİ-nin aktivliyi müşahidə edilir.

Azərbaycan digər dövlətlərə münasibətlərdə onların Qarabağ məsələsinə münasibəti hər zaman önəmli olub. Belə ki, ölkənin siyasi rəhbərliyi və xalqı üçün ən önəmli məsələ hər zaman Qarabağ münaqişəsi və təhlükəsizlik olub. Bunu ölkə rəhbərinin çıxışları və Azərbaycan xalqının istəklərinə dayanaraq söyləmək mümkündür. Azərbaycanda bu istiqamətdə Fransanın "Opinionway" yenilikçi araşdırma şirkətinin 2015-ci ildə keçirdiyi sorğularına əsasən ölkə vətəndaşlarının 66%-i Dağlıq Qarabağ münaqişəsini əsas problem kimi görüblər, daha sonra isə 30% əhali iqtisadi problemləri əsas tutub, insan hüquqlarını isə yalnız 9% sorğu iştirakçısı əsas bilib. (7) Bundan əlavə, 2020-ci ildə iyul ayında Tovuz döyüşləri zamanı on minlərlə əhali müharibə tələbi ilə aksiya keçirmişdi. Bu aksiya Qarabağ məsələsinin Azərbaycan xalqı üçün qırmızı nöqtə təşkil etdiyini göstərir.

Son dövr ərzində Brüsselin Azərbaycan-Ermənistan danışıqlarında fəal iştirakı, ardınca isə iqtisadi sahədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi Aİ-nin qeyd edilən məqamları nəzərə aldığından xəbər verir. Lakin regionda müharibədən sonra yaranmış yeni vəziyyət bu əməkdaşlığı müəyyən çərçivəyə sala bilər. Bunu təhlil etmək üçün regionda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyəti nəzərdən keçirmək lazımdır.

İkinci Qarabağ müharibəsi və Avropa İttifaqının mövqeyi

Avropa İttifaqı İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər münaqişənin həllində fəal rol oynamayıb. Əsasən Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində 1994-cü ildə Budapeşt sammitində təsis edilən ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətini dəstəkləməklə kifayətlənib.

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: ulviehmedli@gmail.com

Lakin 26 illik zaman müddətində Minsk Qrupunun cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi. Yaranmış vəziyyət rəsmi Bakıya hərbdən başqa çıxış yolu buraxmadı.

Bundan əlavə, Qərb mediasında Azərbaycan haqqında verilən xəbərlərdə hiss olunan qərəz Bakının Avroatlantik məkanına inteqrasiyasına olan inamını müəyyən qədər sarsıtdı. Azərbaycan ilə Qərbin fərqli mədəni baxışlarının olması və erməni lobbisinin fəaliyyətinin də bu istiqamətdə rolu heç də az olmadı.

Müharibə zamanı Qərb mediası Azərbaycanın kilsələrə zərbə endirərək Xristian irsini məhv etməsi başlığı ilə məqalələrə və reportajlara rast gəlmək mümkündür. Lakin torpaqlar işğaldan azad edildikdən sonra isə tamamilə əks mənzərə ortaya çıxdı. Viran qalmış evlər və abidələr xarici jurnalistlər də daxil olmaqla bir sıra əcnəbi ölkələrin nümayəndələrinə göstərildi. (12)

Aİ-də əsas söz sahibi olan dövlətlərdən biri və ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədri olan Fransanın Azərbaycana qarşı addımları rəsmi Bakı tərəfindən qıcıqla qarşılandı. Xüsusilə, müharibədən sonra noyabr ayının 25-də Fransa Senatının qondarma Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanımasının zərurəti ilə bağlı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə Senat "Dağlıq Qarabağ"ın müstəqilliyinin tanınmasına dair çağırış etdi. Bunun ardınca isə dekabr ayının 3-də Fransa Milli Assambleyası isə "Erməni xalqının, Avropa və Şərqin xristian icmalarının qorunması" adlı qətnaməni qəbul etdi.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi hər iki hadisəyə adekvat reaksiya bildirərək, 26 noyabr və 4 dekabr tarixlərində Fransaya qarşı nota verdi və Fransanın Azərbaycandakı səfiri Zakari Qrosu Xarici İşlər Nazirliyinə çağırdı. İlk öncə Fransa Senatının qərarını pisləyən Azərbaycan bunu beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, BMT Nizamnaməsi, Helsinki Yekun Aktı, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il tarixli müvafiq qətnamələrinə zidd olduğunu ifadə etdi. (4)

Rəsmi Parisin hər iki qərarı Bakıda olduqca sərt qarşılandı. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi 4 dekabrda Fransa Milli Assambleyasının qətnaməsini təxribatçı və qeyri-dostcasına addım kimi şərh etdi və Fransa səfirini nazirliyə çağırdı. Azərbaycan XİN qətnaməni Fransanın mandatına zidd və qərəzli adlandırdı. Azərbaycan bu addımın həm bölgədə, həm də qlobal səviyyədə sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi səylərinə ciddi xələl gətirdiyini bildirdi. (5)

Avropanın digər əsas gücü olan Almaniya isə neytral mövqe tutaraq hər iki tərəfi atəşkəsə səslədi. Almaniya Kansleri Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan və eyni zamanda Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla əlaqə saxlayıb. Lakin ümumilikdə Berlin müharibə dövründə seçim təzyiqi altında qalsa da, həm Bakının, həm də İrəvanın çağırışlarına mövqe bildirməyib. (10)

Azərbaycan Fransadan əks-mövqe, Almaniyadan isə neytral mövqe gördü. İttifaqın Azərbaycanla xüsusi yaxınlığı ilə seçilən dövlətlərindən dəstək gəlsə də, qitənin əsas söz sahibi olan ölkələrin mövqeləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə Fransanın qəbul etdiyi qərarlar hüququ qüvvəyə malik olmasalar da, Azərbaycanda Avropa İttifaqına və ATƏT-in Minsk Qrupuna olan inamı ciddi surətdə sarsıtdı. Lakin bununla belə, Aİ-nin sonrakı addımları onun regionda nə dərəcədə ciddi maraqlara sahib olduğunu göstərdi. Burada yeni yaranmış geosiyasi vəziyyətin də önəmli rolu var.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış geosiyasi vəziyyət

Qarabağ uğrunda 1988-ci ildə başlayan müharibə 1994-cü il 12 mayda atəşkəs sazişi imzalanmaqla bitdi. 26 il ərzində sülh üçün danışıqlar aparılsa da, nəticələr faydasız oldu.

Azərbaycana işğala son qoymaq üçün hərbi üsuldan başqa vasitə qalmadı. 2020-ci 27 sentyabrda başlayan müharibə regionda uzun il mövcud olan geosiyasi vəziyyəti dəyişdi. 10 noyabr tarixində isə Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan tərəfi Bəyannamə imzalayaraq müharibəyə yekun vurdu.

Müharibə diplomatiyanın bitdiyi zaman başlayır. Azərbaycan və Ermənistan arasında münaqişənin həllində diplomatiyanın məğlubiyyətinin əsas səbəblərindən biri Ermənistanın status-kvonun uzadılmasına maraq göstərməsi olub. Eyni zamanda beynəlxalq və regional oyunçuların atəşkəs rejiminin saxlanılmasında maraqlı olması diplomatiyanı dalana dirəmişdi. Müharibəyə qədər ki, mövcud status-kvonu dəyişmək ilk əvvəllər Azərbaycan kimi kiçik dövlətin gücü xaricində idi. Lakin zaman keçdikcə güclənən iqtisadiyyatının və hərbinin inkişafı sayəsində Azərbaycan üçün bu vəziyyət qəbuledilməz oldu. (2, s. 1, 2)

Müharibə dövründə Avropa İttifaqı və NATO-nun rolu rədd edildi. Azərbaycan ictimaiyyətində və siyasi rəhbərliyində ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyəti imitasiya xarakterli və səriştəsiz adlandırıldı. NATO-nun üzvü olmasına baxmayaraq, Türkiyə belə Qərblə dialoqsuz regiondakı münaqişənin həllində öz maraqları çərçivəsində iştirak etdi. Beləliklə, müharibə zamanı Qərbin mövqeyi ciddi şəkildə ziyan gördü.

Regionda artıq yeni geosiyasi reallıq yaranıb, Rusiya hərbi varlığını artırdı, Türkiyə Azərbaycan ilə birbaşa quru yolu ilə nəqliyyat xətti əldə etdi, Ermənistan isə Rusiyadan tam asılı vəziyyətə düşdü. Bununla da Qərbin rolu maksimum şəkildə zəiflədi. Eyni zamanda müharibəni yekunlaşdıran 10 noyabr bəyannaməsində münaqişə tərəflərindən başqa üçüncü tərəf kimi yalnız Rusiyanın imzasının olması da artıq çox şeydən xəbər verir. Azərbaycan müharibədən qalib ölkə kimi çıxaraq beynəlxalq nüfuzunu artırdı. Bu siyasi reallıq Qərbin nüfuzunun azalması və Avroatlantik inteqrasiya mexanizmlərinin zəifləməsi ilə nəticələndi. (13)

Qərb ilə Rusiya arasında Soyuq Münaqişə 90-cı illərdə bitsə də, Cənubi Qafqaz yeni rəqabət meydanına çevrilib. Kreml regiona nüfuz etmək istəyən gücləri özünə rəqib bilərək onları mümkün qədər proseslərdən uzaq tutmağa çalışır. Xüsusilə regionda hərbi güc saxlamaq və münaqişələrin həllinin açarını özündə saxlamaqla Moskva Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Avroatlanik məkanına inteqrasiyasının qarşısını kəsməyə çalışır. Siyasi, iqtisadi və sosial qeyri-stabillik Rusiyanın məqsədinə çatmağına yardımçı olur. (3, s. 108)

Lakin Ukrayna müharibəsindən sonra Rusiyanın geosiyasi xətti Qərbin təzyiqlərinə məruz qalmağa başladı. Moskvanın Ukraynada hərbi əməliyyatlar keçirməsinə Avroatlantik bloku ölkələri barışmaz mövqe göstərdi. Rusiyaya qarşı elan edilən sanksiyalar zənciri Moskvanın iqtisadiyyatına zərbə kimi nəzərdə tutulurdu. Qərbin Şərqi Avropada aktivliyi Cənubi Qafqaza da sirayət etməyə başladı. Bunun səbəblərindən regionun Avropa-Asiya daşımalarında olduqca önəmli mövqeyə sahib olmasıdır. Rusiya üzərindən daşımaların dayandırıldığı bir zamanda Azərbaycan üzərindən keçən "Orta Dəhliz" Brüsselin gələcəkdə əsas logistika yolu seçimi olacaq.

Həm logistika baxımından yerləşməsi, həm də təbii resursları baxımından Azərbaycan Brüssel üçün əvəzedilməz dövlətə çevrilib. Bu il ərzində Aİ Azərbaycan-Ermənistan arasında danışıqlarda xüsusi fəallıq göstərməyə başlayıb. Belə ki, Aİ Şurasının Prezidenti Şarl Mişel 3 dəfə hər iki dövlətin siyasi liderləri ilə görüş keçirib. Azərbaycanda tez bir zamanda stabilliyin bərqərar olması Brüsselin əsas məqsədlərindən birinə çevrilib. (11)

Müharibə sonrası yaranmış geosiyasi vəziyyət regionu yenidən rəqabət meydanına çevirib. Lakin bu məqamda Azərbaycan öz milli maraqlarından çıxış edərək, bütün tərəflər üçün əməkdaşlıq platforması ilə çıxış edir.

Azərbaycanın Aİ ilə əməkdaşlığında mümkün istiqamətlər

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı iqtisadi sferada qabarıq olaraq özünü göstərir. Qeyd edək ki, Aİ Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşıdır. Əməkdaşlıq, əsasən, iki istiqamətdə aparılır: enerji sektoru və nəqliyyat sahəsi.

Aİ-nin Rusiyaya tətbiq etdiyi sanksiyalar İttifaqın ərazisində də əks-təsir göstərməyə başladı. Rusiya qazından asılılığı olan Avropa İttifaqı Azərbaycan ilə əlaqələrin inkişafına və qaz ixracının artırılmasına can atmağa başlayıb. 2022-ci il iyulun 18-də Aİ Komissiyasının sədri Ursula von der Leyen Bakıya rəsmi səfər etdi. Səfər nəticəsində isə iki dövlət arasında Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu adlı sənəd imzalandı. Sənədə əsasən Azərbaycan 2027-ci ildən etibarən Aİ-yə qaz ixracını 20 milyard m^3 artırmağa razılaşdı. Nəzərə alaq ki, bu il Azərbaycan 12 milyard m^3 qaz ixracını planlaşdırır. (9)

Hal-hazırda Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə yeni bir saziş imzalamaqla bağlı danışıqlar aparır. Bu məsələ hələ keçən il müzakirə olunurdu, lakin bir neçə detal üzərində razılıq əldə olunmadığından yubanma baş verir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2019-cu ilin sonunda jurnalistlərə müsahibəsində öz fikirlərini paylaşıb. O, qeyd edib ki, bu müqavilənin imzalanmasının gecikməsi Azərbaycana görədir. Əsas səbəb isə ticari məsələlərdir. Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv deyil. Azərbaycan hesab edir ki, onun əsas ixrac məhsulları neft və neft məhsullarıdır. Bunun üçün isə ÜTT-yə üzv olmaq lazım deyil. İqtisadiyyatda əsas məsələ yerli istehsaldır ki, əgər ÜTT-yə üzv olsaq, bu yerli istehsala ziyan vuracaq.

Digər məsələ isə enerji daşıyıcılarının qiyməti məsələsidir. Burada Azərbaycandan təbii qazın ixrac qiymətinin daxili qiymət ilə bərabərliyi nəzərdə tutulur ki, bu da Azərbaycanın bir neçə dəfə ucuz satışı deməkdir.

Azərbaycan Prezidenti bu sazişin Azərbaycanın maraqlarına uyğun olmasının zərurətini vurğulayıb: "Bizim mövqeyimiz birmənalıdır bu saziş bizim maraqlarımıza uyğun olmalıdır. Mən Avropa tərəfdaşlarıma sual vermişəm ki, siz mənə indi sual verin, nə üçün biz bu sazişi imzalamalıyıq. Biz bu sazişsiz də yaşayırıq, yaxşı da inkişaf edirik, heç kimdən heç nə gözləmirik, heç bir imtiyaz üçün müraciət etməmişik. Biz sazişi ona görə imzalamaq istəyirik ki, bizim əlaqələrimizi yeni mərhələyə çıxarsın və bizim maraqlarımızı təmin etsin. Əks təqdirdə bu saziş imzalanmayacaq". (8)

Bakı ilə Brüssel arasında əməkdaşlıq bağları sadəcə enerji sahəsi ilə məhdudlaşmır. Avropa İttifaqı Azərbaycanın nəqliyyat sahəsində potensialından faydalanmağa çalışır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında Yüksək Səviyyəli Nəqliyyat Dialoqunun ilk iclası keçirildi. Avropa Komissiyasının Hərəkətlilik və Nəqliyyat üzrə (MOVE) Baş Direktorluğunun rəhbəri Henrik Hololeyin Bakıya rəsmi səfər edərək azərbaycanlı həmkarları ilə görüşdü. Görüş çərçivəsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri ilə yük daşıma, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının potensialı vurğulanıb. Bundan əlavə aviasiya, dəniz və yol təhlükəsizliyi, Nəqliyyat İnvestisiya Planı, Avropa-Asiya Bağlantılar Strategiyası, rəqəmsal taxoqraflar, Vahid Aviasiya Məkanı üzrə Saziş layihəsi müzakirə mövzusuna çevrildi. (6)

Həm Avropa İttifaqı, həm də Azərbaycan Avropa investisiyanın Xəzər və Mərkəzi Asiya regionuna yatırılması üçün ortaq mövqeyə sahibdirlər. Bu əlverişli imkan Bakının siyasi əhəmiyyətinin artırılmasına yol açacaq. Rəsmi Bakının əsas hədəfi nəqliyyat xətlərinin istiqamətini öz üzərindən keçirərək tranzit qovşağına çevrilməkdir. Təbii ki, Aİ də bu vəziyyətdə öz maraqlarını təmin edə biləcək. Xüsusilə enerji resursları ilə zəngin olan

Xəzər regionu ilə birbaşa əlaqə Brüsselin əsas hədəf qazanclarını əhatə edir.

Təbii ki Aİ və Azərbaycan nəqliyyat strategiyasını qurarkən regional gücləri də nəzərində saxlamalıdır. İran və Rusiya Aİ-nin bu planlarını özünə hədə kimi görərək əllərindəki imkanlardan istifadə edərək Brüsselin regiona daxil olmağına mane olmağa çalışacaq. Regionun geosiyasi reallığını yaxşı dərk edən rəsmi Bakı Avroatlantik məkanı ilə istənilən əməkdaşlıq çərçivəsini ehtiyatlı şəkildə quraraq stabilliyi qorumağa çalışacaq. (1, s. 38)

Bundan əlavə, Azərbaycanın Aİ ilə münasibətlərində Avroatlantik məkanına inteqrasiya xüsusi önəm kəsb edir. Avroatlantik inteqrasiyası dedikdə daha çox Avropa İttifaqına və NATO-ya üzvlüyə gedən xətt nəzərdə tutulur. Lakin Azərbaycan tamamilə fərqli istiqamət tutaraq həm mövcud geosiyasi reallığı nəzərə almağa həm də öz maraqlarını təmin etməyə çalışır. Ölkə rəhbəri İlham Əliyev öz çıxışlarında Azərbaycanın Avroatlantik inteqrasiyasına baxışını izah edib. Burada Azərbaycan əsasən əməkdaşlığın genişlənməsi, iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Lakin burada blokun hər hansı institutuna üzvlükdən söhbət getmir.

Nəticə

Azərbaycan xarici siyasət istiqamətində praqmatik mövqe seçərək öz milli maraqlarının təmin olunmasını əsas prioritet kimi tutur. Belə ki, Azərbaycan regionda mövcud geosiyasi reallığı nəzərə alaraq qonşu dövlətlərin maraqlarına toxunmadan öz xarici siyasətini yürüdür.

Qarabağın azadlığı uğrunda 44 gün çəkən döyüşlərin nəticəsində Azərbaycan işğal altında olan ərazilərini geri qaytarmağı bacardı. Lakin müharibə zamanında və sonrasında Rusiya və Türkiyə ilə çox sıx təmaslar müşahidə olundu. Bunun isə istər istəməz Azərbaycanın Avroatlantik inteqrasiyasına təsir edəcəyi istisna olunmur. Belə ki, uzun illər boyunca Avropa məkanının ölkələrindən arzuladığı fəallığı görməyən Azərbaycan regional güclərlə hesablaşaraq öz torpaqlarını hərbi yolla azad etməyə nail oldu.

Müharibə zamanı passivliyi ilə seçilsə də, Brüssel son il ərzində rəsmi Bakı ilə əməkdaşlığı yeni mərhələyə çatdırmaq niyyətindədir. Enerji sahəsində Aİ ilə Azərbaycan arasında yeni razılığın əldə edilməsi və Brüsselin Azərbaycan-Ermənistan danışıqlarında mediator rolunun oynaması münasibətlərin inkişafına təkan verə bilər. Lakin 30 il ərzində Qərbin Qarabağ münaqişəsində passiv duruşu onun Azərbaycanla əlaqələrinə müəyyən zərər vura bilib.

Mənfi nüanslar mövcud olsa da, bunlar inteqrasiya proseslərinin yekunlaşması deyil. Azərbaycanın hazırkı mövcud vəziyyətdən geri addım atmayacağı gözləniləndir. Azərbaycan Avropa İttifaqının və NATO-nun müvafiq mexanizmlərindən çıxacağı ilə bağlı nə bir proqnoz, nə də bəyanat səslənib.

Azərbaycan sadəcə olaraq Avropa İttifaqı ilə olan iqtisadi əlaqələrini davam etdirəcək, müvafiq institutlar vasitəsi ilə öz fəaliyyətini aparacaq, Avropanın da yardımlarını geri çevirməyəcək və onun dövlət institutlarının inkişafı təcrübəsindən də yararlanacaq. Lakin yaxın gələcəkdə Azərbaycan tərəfindən üzvlük istəyi və ya Assosiasiya Sazişi kimi müqavilələrin imzası gözlənilmir. Azərbaycan öz balanslı siyasi xəttindən çıxış edərək Rusiyanın təsirini balanslaşdırmaq üçün Türkiyə ilə yanaşı Avroatlantik inteqrasiyasını öz maraqları çərçivəsində davam etdirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Abilov S., Hajiyev B., The European Union–Azerbaijan high-level transport dialogue: A

timely reaction to the structural changes? // Journal of Eurasian Studies, 2022, Vol. 13, No. 1, pp. 32–41.
2. Ibrahimov R., Oztarsu M.F, Causus of the Second Karabakh War: Analysis of the Positions and the Strength and Weakness of Armenia and Azerbaijan // Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 14.02.2022.
3. Modebadze V, The escalation of conflict between Armenians and Azerbaijanis and the problems of peaceful resolution of the Nagorno-Karabakh war // Journal of Liberty and International Affairs, 6 (3), pp. 102-110.
4. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, No:429/20 // Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin məlumatı, 26.11.2020 (https://mfa.gov.az/az/news/7051/view)
5. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, No:445/20 // AR XİN Mətbuat xidməti idarəsinin Fransa Milli Assambleyası tərəfindən qəbul etdiyi qətnamə ilə bağlı şərhi, 04.12.2020 (https://mfa.gov.az/az/news/7069/view)
6. Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında Yüksək Səviyyəli Nəqliyyat Dialoqunun ilk iclası keçirilib // Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi 19.02.2019 (https://mincom.gov.az/az/view/news/534/first-meeting-of-azerbaijan-eu-high-level-transport-dialogue-held/)
7. Azərbaycanda əhalinin əksəriyyəti Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ölkənin əsas problemi sayır, 19.10.2015 (https://apa.az/az/daxili_siyaset/xeber_azerbaycan_ekseriyyet_dagliq_qarabag_mun_-401374)
8. Prezident İlham Əliyev bir qrup yerli jurnalistə ilin yekunları ilə əlaqədar müsahibə verib, 23.12.2019 (https://president.az/az/articles/view/35325)
9. EU and Azerbaijan Enhance Bilateral Relations, Including Energy Cooperation // European Commission, 18.07.2022 (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_4550)
10. Germany under Pressure to Take Sides in Nagorno-Karabakh Conflict // Deutsche Welle, 22.10.2020 (https://www.dw.com/en/germany-under-pressure-to-take-sides-in-nagorno-karabakh-conflict/a-55364432)
11. Huseynov V, Russia-Ukraine War Pushes Europe and Azerbaijan Closer // The National Interest, 29.05.2022 (https://nationalinterest.org/feature/russia-ukraine-war-pushes-europe-and-azerbaijan-closer-202681)
12. Shafiyev F., Jafarova E., Armenia-Azerbaijan Propaganda War and American Media Bias // Modern Diplomacy, 26.12.2020 (https://moderndiplomacy.eu/2020/12/26/armenia-azerbaijan-propaganda-war-and-american-media-bias/?fbclid=IwAR1StlWE-x0PzB2ZpqAJwtGC1qJvIjuvvH5hSDgpOvBrzWku1dTDvjDDp50)
13. Tsereteli M., New Geopolitical Realities of the Caucasus: Reevaluating Georgia's National Security Strategy // Middle East Institute, 10.12.2020 (https://www.mei.edu/publications/new-geopolitical-realities-caucasus-reevaluating-georgias-national-security-strategy)

Резюме

Ульви Ахметли

Возможности сотрудничества Азербайджана с Европейским союзом после Второй Карабахской войны

В статье освещаются возможности и возможные направления сотрудничества Азербайджана с Европейским Союзом после Второй Карабахской войны. 44-дневная война за освобождение Карабаха открыла новый этап в сотрудничестве между Брюсселем и Азербайджаном. ЕС, бездействовавший во время войны, пытается занять особую роль в переговорном процессе после войны. После соглашения о прекращении огня 1994 года Брюсселю было достаточно поддержки деятельности Минской группы ОБСЕ, а не непосредственного участия в переговорном процессе. Разногласия между сопредседателями и разные геополитические устремления привели к провалу Минской группы. В резуль-

тате для Азербайджана, желавшего освободить свою землю, не было иного пути, кроме войны.

После войны можно увидеть активизацию Брюсселя. Так, в течение этого года в ЕС проходили встречи на уровне лидеров двух государств. Кроме того, его отличает особая заинтересованность в развитии сотрудничества с Азербайджаном. Однако на данный момент новая геополитическая обстановка в регионе порождает как возможности, так и препятствия. Особенно Брюссель, который пытается занять свое место в геополитической борьбе за власть, выражает свои интересы в развитии безопасности и экономических отношений на Южном Кавказе.

Хотя бездействие официального Брюсселя во время войны привело к охлаждению отношений, после войны были предприняты шаги по укреплению сотрудничества между Европейским Союзом и Азербайджаном. Столкнувшись с трудностями в энергоснабжении и логистике после войны на Украине, Брюссель пытается воспользоваться помощью официального Баку. Можно обосновать подписание нового соглашения в этом направлении. В статье рассматривается новая геополитическая ситуация и возможности и ограничения, создаваемые этой ситуацией. В то время, когда Кремль набирает силу на Южном Кавказе с размещением миротворческого контингента, официальный Баку придает особое значение отношениям с Брюсселем и должен укреплять эти отношения, чтобы защитить свои интересы и безопасность в рамках реалий. Более перспективным видится формат сотрудничества двух сторон, складывающийся в основном в сфере энергетики и транспорта.

Ключевые слова: *Азербайджан, Евросоюз, Россия, Вторая Карабахская война, геополитика*

Summary

Ulvi Ahmadli

Opportunities for Azerbaijan's Cooperation with the European Union after the Second Karabakh War

The article covers the possibilities and possible trends of Azerbaijan's cooperation with the European Union after the Second Karabakh War. The 44-day war for the liberation of Karabakh opened a new stage in the cooperation between Brussels and Azerbaijan. The EU, which was inactive during the war, is trying to take a special role in the negotiation process after the war. After the 1994 ceasefire agreement, it was sufficient for Brussels to support the activities of the OSCE Minsk Group, not participation directly in the negotiation process. Disagreement between the co-chairs and different geopolitical aspirations led to the failure of the Minsk Group. As a result, there was no other way but war for Azerbaijan, which wanted to liberate its land.

After the war, the activation of Brussels can be seen. Thus, during this year, the EU hosted meetings at the level of the leaders of the two states. In addition, it is distinguished by its special interest in the development of cooperation with Azerbaijan. However, at this point, the new geopolitical environment in the region generates both opportunities and obstacles. Especially Brussels, which is trying to take its place in the geopolitical power struggle, expresses its interests in the development of security and economic relations in the South Caucasus.

Although the inactivity of official Brussels during the war created coldness in relations, after the war, steps were taken to strengthen cooperation between the European Union and Azerbaijan. Faced with difficulties in energy supply and logistics after the war in Ukraine, Brussels is trying to benefit from official Baku's assistance. It is possible to justify the signing of a new agreement in this direction. The article examines the new geopolitical situation and the opportunities and limitations created by this situation. At a time when the Kremlin is gaining strength in the South Caucasus with the deployment of a peacekeeping contingent, official Baku attaches special importance to relations with Brussels and must strengthen these relations in order to protect its interests and security within the framework of realities. The format of cooperation between the two sides seems to be more promising, being established mainly in the field of energy and transport.

Keywords: *Azerbaijan, European Union, Russia, Second Karabakh War, geopolitics*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİNİN MƏRKƏZİ ASİYA SİYASƏTİ VƏ REGİONAL TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Elvin HƏSƏNOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28 iyun 2022; çapa qəbul edilmişdir: 29 iyul 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 28th of June, 2021; accepted: 29th of Jule, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *Türkiyə Cümhuriyyəti, Mərkəzi Asiya, regional təhlükəsizlik məsələləri, türk cümhuriyyətləri, sülhməramlı missiya*

Giriş

1990-cı illərdən başlayaraq, dünyada mühüm siyasi dəyişikliklər baş verməyə başladı. İkiqütblü dünya sistemi SSRİ-nin dağılması ilə təkqütblü sistemə keçid aldı. Baş verən bu proseslər nəticəsində Türkiyənin qarşısında yeni üfüqlər açılmağa başladı.

1991-ci ilin sonlarında SSRİ-nin rəsmən dağılması ilə Türkiyənin xarici siyasəti də sürətlə dəyişdi. Türkiyə demokratik, dünyəvi və bazar iqtisadiyyatı quruluşu ilə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş yeni türk respublikalar üçün nümunə kimi səciyyələndirilirdi. Təbii ki, Orta Asiya türkləri üçün Türkiyə həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan ən mühüm maraq obyekti və cəlbedici model idi [26, s. 19].

"Türkiyə modeli" anlayışı Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə "Yeni Dünya Düzəni" axtarışında olan beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmış, siyasi mərkəzlər və elm adamları tərəfindən müsbət dəyərləndirilərək, "Türkiyə modeli" ideyası populyarlaşdırılmışdır. Orta Asiyada strateji və iqtisadi maraqları olan ABŞ administrasiyası Orta Asiyada regional rəqabətdə İrana qarşı Türkiyəni dəstəkləmiş, ABŞ prezidenti Corc Buş Türkiyəni Türk Cümhuriyyətlərinə "model" nümunə kimi təqdim etmişdi [1, s. 210].

Dünya siyasi mərkəzləri tərəfindən dəstəklənən bu ideya həm də Orta Asiyada yenicə müstəqillik qazanmış respublikaların üzləşdiyi problemlərin aradan qaldırılması üçün bu ölkələrlə tarixi və mədəni əlaqələri olan Türkiyə kimi dost və yaxın bir ölkə vasitəsilə münasib yol kimi qiymətləndirilirdi.

Bu dövrdə Türkiyənin Orta Asiya ölkələri ilə sıx əlaqələri həm Rusiya, həm də İran tərəfindən yaxından izlənilmişdir. Çünki Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bölgədəki siyasi və iqtisadi boşluğu doldurmaq üçün Türkiyə, İran və Rusiya kimi regional ölkələr, həmçinin digər Qərb ölkələri arasında həm rəqabət, həm də əməkdaşlıq mühiti yaranmağa başlamışdır [2, s. 2].

1. XX əsrin sonlarında Türkiyə Cümhuriyyətinin Mərkəzi Asiya siyasəti

Orta Asiya Respublikalarının müstəqillik əldə etməsi ilə Türkiyənin xarici siyasətində yeni bir dövr başladı. Türkiyənin ortaq dil, tarix və mədəni bağlara malik olduğu bu ölkələrlə əlaqələri və əməkdaşlığı bir çox sahədə ortaq faydalar və maraqlar əsasında sürətlə inkişaf etmişdir. Türkiyə SSRİ-nin dağılması ilə Rusiyanı bölgədən kənarlaşdırmaq üçün

* doktorant, Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: hasanov.elvinn@gmail.com

fərqli siyasi, iqtisadi, mədəni metodlardan istifadə etməyə çalışdı. Türkiyənin xarici siyasətində bu ölkələrə ilk zamanlar etnik-mədəni birlik baxışı ilə hissi yanaşma taktikası sərgiləsə də, sonrakı proseslərdə milli dövlətin əsasını təşkil edən "milli maraq" anlayışı ön plana çıxmağa başlamışdı.

Türkiyənin Orta Asiya Respublikaları ilə siyasi və iqtisadi əlaqələri 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə başlamışdır. Bütün xarici təsirlər və təzyiqlərə baxmayaraq Türkiyə bütün Orta Asiya və Qafqaz dövlətlərini tanıyan ilk ölkə oldu [3, s. 637].

Türkiyə əvvəlki illərdə xarici siyasətini "Qərblə müttəfiqlik sistemi çərçivəsində" həyata keçirsə də soyuq müharibənin başa çatması öz xarici siyasətində müəyyən dəyişiklik etməyə başlamış, ilk növbədə Orta Asiya ilə bağlı yeni siyasət prinsiplərini ortaya qoymuşdur [9, s. 1].

XX əsrin 90-cı illərində Türkiyənin Orta Asiya bölgəsinə üz tutmasının əsas səbəbləri arasında:

- 1980-ci illərdə Avropa Birliyi ilə münasibətlərində mövcud olan durğunluq;
- 1990-cı illərdə SSRİ-nin dağılması və Orta Asiyada yeni dövlətlərin yaranması;
- Türkiyənin Orta Asiya bölgəsinə yönəlik siyasətində Qərbin dəstəyini alması;
- Regionda siyasi və iqtisadi imkanlar əldə etmək istəyi.

Türkiyənin SSRİ-nin dağıldığı ilk dövrlərdə bölgəyə yönəlik siyasətində emosional bir yanaşma ortaya qoymasında beynəlxalq dəstək faktorunun təsiri kifayət qədər yüksək idi. Bu kontekstdə Türkiyənin bölgəyə yönəlik xarici siyasət prinsipləri Qərb dövlətləri tərəfindən dəstəklənir, bir növ Türkiyəyə "dəstək" verilməklə Türkiyənin bölgədəki effektivliyi artırılmağa çalışılırdı.

1991-ci ilin sonlarında Türkiyə Moskva mərkəzli siyasətindən tamamilə imtina edərək, sürətlə postsovet dövlətləri ilə aktiv əlaqələr qurmaq istiqamətində ciddi addımlar atdı. Bu çərçivədə bir-birinin ardınca Türkiyəyə səfər edən türk cümhuriyyətlərinin rəhbərlərinə dəstək və yardım vədləri verilməklə 1993-cü ilə qədər olan dövrdə 140-dan çox ikitərəfli müqavilələr imzalanmışdır [3, s. 380].

1991-ci ildə türk respublikaları öz suverenliklərini elan edərək, müstəqillik yolunda mühüm addımlar atdıqda Türkiyənin soyuq müharibə dövründəki xarici siyasəti dəyişdi.

Həmin dövrdə Türkiyənin 8-ci prezidenti olan Turqut Özal [1989-1993], 1990-cı illərdə baş verən beynəlxalq dəyişikliklərdən istifadə edərək, Türkiyənin dini və etnik bağları vasitəsilə keçmiş kommunist dövlətlərilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa əsaslanan "Yeni Osmanlışılıq" adlı siyasət konsepsiyanı gündəmə gətirdi. 1991-ci ildə Yuqoslaviyanın, sonra isə SSRİ-nin parçalanması Türkiyənin xarici siyasətində naməlum və narahatlıqlarla bağlı yeni bir vəziyyət yaratdı. Lakin Turqut Özalın fikrincə, bu yeni vəziyyət Türkiyə ilə artıq əlaqələri olan Orta Asiya, Balkanlar və Qafqazla münasibətləri inkişaf etdirmək üçün tarixi fürsət idi. O günlərdə Türkiyə siyasi dairələrində "Adriatikdən Çin səddinə" qədər türk dünyası fikri olduqca populyar idi. [7, s. 201-202].

Turqut Özal 1992-ci ilin iyunun etdiyi bir çıxışında qeyd edirdi ki, gələcək on il Türkiyə üçün böyük bir işıqlı sabah açan yeni bir mərhələdir. Balkanlardan Orta Asiyaya qədər müsəlman və böyük bir qismi türk olan yeni dövlətlərlə birlikdə öz gücümüzü daha da təsirli edə bilərik. Əgər bu fürsətlərə yönəlik düzgün siyasət həyata keçirilərsə, türk dünyasını gözəl gələcək gözləyir [14, s. 312-314].

"Gələcək əsr türk əsridir" ideyasının dəstəklənməsi üçün Türkiyə Turqut Özalın rəhbərliyi ilə dörd istiqamətli siyasət həyata keçirməyə başladı. İlk növbədə Türkiyənin bu bölgəyə yardımını təşkil etmək üçün Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi [TİKA] yaradıldı. TİKA yarandığı ilk illərdə Mərkəzi Asiya respublikalarında idarəçilik sisteminin

formalaşması üçün köməklik göstərmiş və bu ölkələrin vacib ehtiyaclarını, xüsusən də təhsil və digər məsələlərdə onlara dəstək vermişdir. İkincisi, Türkiyə ilə bu ölkələr arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün yeni kadrların hazırlanması idi. Bu səbəblə həyata keçirilən proqramın adı "Böyük tələbə" layihəsi idi. Bu layihənin əsas məqsədi yeni yaranan türk respublikalarını təhsilli almış kadrlarla təmin etmək idi. Üçüncüsü, bu ölkələrlə regional əməkdaşlıq təşkilatlarının yaradılması və müxtəlif əməkdaşlıq müqavilələrinin imzalanması nəzərdə tutulurdu. Bölgədəki türk dövlətlərinin əsgərlərinin Türkiyədə yetişdirilməsi ideyası və Türkdilli Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantıları bu məqsədə xidmət edən amillərdən idi. Nəhayət, dördüncüsü, təbliğat işlərinin qurulması idi. Bu çərçivədə 1992-ci ildə TRT bölgədə yayıma başlamış, Türkiyənin Milli Təhsil Nazirliyi bu ölkələrdə tədris olunacaq tarix və ədəbiyyat kitablarını nəşr etdirmiş, Dini İşlər Nazirliyi isə məscidlərin tikintisi və dini kitabların hazırlanması prosesinə başlamışdır. [19, s. 418-419].

Bu dövrdə Türkiyə Rusiya Federasiyasına məhəl qoymayan və hətta Rusiyanın bölgədəki təsirini qırmaq məqsədi daşıyan fəal siyasət yürüdürdü. Bu mərhələdə Türkiyə, Rusiya və İranla rəqabətə girərək, bölgədə türkçülük-turançılıq ideyalarını yaymağa çalışmış, baş verən siyasi dəyişikliklərin həyəcanı ilə plansız, proqramsız xarici siyasət yeritmişdir. Baş verən siyasi proseslərə yeni qatılan, yeni bir dünya sisteminə daxil olan Orta Asiya dövlətləri öz milli kimliklərini və müstəqilliklərini gücləndirmək istədikləri halda, yeni asılılıq yaradacaq siyasi quruluşa üstünlük vermədikləri üçün Türkiyənin türk dövlətləri birliyinə "həddindən artıq önəm verməsi"nə müsbət yanaşmamışlar [9, s. 2].

Bu mərhələyə diqqət yetirdikdə Orta Asiya cümhuriyyətləri ilə Türkiyə arasında siyasi əlaqələrin yetərincə inkişaf etmədiyi və Qərbin də dəstəklədiyi "Türk modeli"nə o qədər də etibar edilmədiyi görünür. Bunun ən mühüm səbəbləri Orta Asiya və Qafqazı Sovet Rusiyasının daxili siyasəti hesab edən Türkiyənin bu bölgələr haqqında kifayət qədər məlumata malik olmaması, bölgədə baş verən sürətli proseslərə hazırlıqsız yaxalanması idi. Digər tərəfdən bölgə ölkələri ilə müəyyən sistem çərçivəsində institusional əlaqələr qurmaq əvəzinə, bölgəyə "Böyük Qardaş Dövlət" baxışı ilə yanaşmaq, tələsik və emosional siyasət yürütmək və yerinə yetirilməsi çətin olan öhdəliklər götürmək, Türkiyənin xarici siyasətinin ən ciddi qüsurları idi. Həmçinin 1992-ci ildə Orta Asiya Respublikalarına səfər edən Baş nazir Süleyman Dəmirəl türk hökumətlərinə Türkiyənin iqtisadi imkanlarını olduqca çətinə salan təxminən 1,1 milyard dollar həcmində idxal krediti və xarici yardım vəd etdi. Eyni zamanda Dəmirəl Mərkəzi Asiya respublikalarının Rubl bölgəsini tərk etməli olduğunu deyərək, Rusiyanın bölgədəki maraqlarına da meydan oxumuş olurdu. [6, s. 374].

Türkiyə hökumətinin bu emosional və qeyri-real yanaşmaları rəsmi səfərlər zamanı və mediaya verilən açıqlamalarda da öz əksini tapmış, istifadə edilən yanlış ritorika region ölkələri tərəfindən şübhə ilə qarşılanmaqla yanaşı, "türk modeli"nin imkanlarını da xeyli azaltmışdır. Çünki uzun illər totalitar sovet idarəçiliyi altında yaşmaq məcburiyyətində qalan Türk Cümhuriyyətləri başqa bir dövlətin idarəsi və himayəsində olmaq istəmir, öz müstəqil mövqelərini önə çəkməyə üstünlük verirdilər.

Digər tərəfdən, münasibətlərin ilkin başlanğıcında bu ölkələr Türkiyəni bölgədə onlara kömək edə biləcək güclü dövlət kimi görürdülər və Türkiyə dünyanın müxtəlif gücləri tərəfindən bölgədə parlayan regional güc kimi qəbul edilsə də, Türkiyənin populist siyasi davranışları və qeyri-sabit siyasət yürütməsi səbəbindən zaman keçdikcə öz nüfuzunu itirməyə başladı. Türkiyənin mövqelərini itirməsində müxtəlif amillər rol oynamışdır. Xüsusilə də 1992-1995-ci illərdə Türkiyə hakimiyyətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi qeyri-sabit

siyasət və dəyişkən mövqe tutması Türkiyənin güclü dövlət imicinin həm bölgədə, həm də dünyada ciddi şəkildə şübhə altına alınmasına səbəb oldu. Türkiyənin imicinin itirilməsində rol oynayan digər amil isə SSRİ-nin dağılmasından sonra beynəlxalq dairələrin və Türk Cümhuriyyətlərinin Türkiyəni öz imkanlarından çox üstün qəbul etməsi və Türkiyənin dünyada və bölgədə mövqeyinin düzgün dəyərləndirilməməsi olmuşdur. Həmçinin sovet dövründə xarici aləmlə ünsiyyətdə məhdudiyyətlər olduğundan bu türk respublikaları xarici dünyanın və Türkiyənin reallıqlarından böyük ölçüdə xəbərsiz idilər. Zaman keçdikcə Türkiyədə baş verən siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik və digər problemlər Türkiyənin ilkin müsbət imicinin korlanmasında əsas amillərdən idi. [6, s. 375].

Digər tərəfdən TİKA-nın təşəbbüsü ilə TRT-Avrasiya və TRT-Türk kanalları vasitəsilə Qafqaz və Mərkəzi Asiya bölgəsinə başlanan yayımların uğurlu olması şübhəli idi. Çünki Azərbaycandan başqa Avrasiya ölkələrinin Türkiyə türkcəsini başa düşməməsi, Orta Asiya ölkələrinin ikinci dil olaraq rusca danışması ideoloji təbliğatın genişlənməsində ciddi əngəl idi. Bu vəziyyət 1992-ci ilin oktyabrında Ankarada keçirilən Türkdilli Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantısında özünü qabarıq şəkildə göstərmişdi. Bu görüşdə Azərbaycandan başqa heç bir ölkə türkcə deyil, rus dilində danışmışdı. [23, s. 57].

Türkiyə-Orta Asiya əlaqələrində 1993-1995-ci illər "Məyusluq" dövrü" kimi xarakterizə olunur. Artıq bu dövrdə Türkiyə ilə Orta Asiya ölkələri arasında münasibətlərin rasional əsaslara söykənməli olduğu başa düşülməyə başlanılmışdır. Bu dövrdə bir çox siyasi dairələrdə icrası mümkün olmayan vədlərin səsləndirilməsinə qarşı etirazlar eşidilməyə başlamışdır. Artıq Mərkəzi Asiya ölkələri Türkiyəni böyük qardaş kimi görmək istəmirdilər.. Türkiyə dövlət modeli Türkiyə Cümhuriyyətlərinə nümunə ola bilməmişdi. Çünki türk dövlətlərinin bu dövrdə əsas məqsədi demokratiyanı inkişaf etdirməyi deyil, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək istəyi idi.

1995-ci ildən etibarən Türkiyə Mərkəzi Asiya ölkələrinə münasibətdə xarici siyasət strategiyasını dəyişmiş, "Böyük qardaş" münasibətləri düşüncəsini rasional əsaslara söykənən və milli dövlətin əsasını təşkil edən qarşılıqlı dövlət maraqları münasibətləri əvəz etmişdir. Lakin bu dövrlərdə Türkiyədə koalisiya hökumətlərinin hakimiyyətə gəlməsi və bu hökumətlərin öz ideoloji baxış bucağına görə xarici siyasət xəttini müəyyən etməsi səbəbindən Orta Asiya ilə bağlı fəal siyasi xətt arxa plana keçdi. Böyük dövlətlər Türkiyənin maraq dairəsindən kənarda qalan bu bölgədə yeni və qismən təsirli siyasət həyata keçirdikcə bu bölgələrdə Türkiyənin təsiri azalmağa başladı.

Türkiyə artıq bölgədə siyasi təsir dairəsi yaratmaq anlayışından əl çəkərək, iqtisadi əsaslı əlaqələri inkişaf etdirməyə başlamışdır. Türk hökuməti Rusiyanı əvəz edə biləcək "Yeni Böyük Qardaş" ola bilməyəcəyini anlamış və region ölkələrinin yenidən qurulması və inkişafı üçün iqtisadi əməkdaşlıq sahələri yaradan "Yumşaq güc" [soft power] kimi mövcudluğunu qorumağa çalışmışdı.

2. AKP hakimiyyəti dövründə Türkiyə Cümhuriyyətinin Mərkəzi Asiya siyasəti və regional təhlükəsizlik məsələləri

2002-ci ildə hakimiyyətə gələn AKP hökuməti Mərkəzi Asiya ölkələri ilə münasibətlərini normal əməkdaşlıq, qarşılıqlı mənfəət və maraqlar əsasında inkişaf etdirmək siyasətini əsas kimi qəbul etmiş, bu bölgədə inkişafı təmin etmək, həmçinin qarşılıqlı maraqlar çərçivəsində münasibətlərin qurulması xəttinə üstünlük vermişdir. AKP iqtidarı üçün Orta Asiya Türkiyəyə yeni geosiyasi istiqamətlər qazandıran, Türkiyənin strateji əhəmiyyətini artıran və enerji maraqlarını qarşılamaq üçün yeni imkanlar yaradan bir bölgə rolunda çıxış edirdi. [12, s. 404].

AKP dövründə Türkiyənin Orta Asiya siyasətinin əsas prinsipləri bunlardır:

1. Mərkəzi Asiya ölkələrinin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi;
2. Dövlətin formalaşmasına və strukturlaşmasına töhfə vermək;
3. Bu ölkələrin iqtisadi və siyasi keçid dövrlərini dinc və sabit şəkildə keçməsinə dəstək vermək;
4. Bu çərçivədə islahatların dəstəklənməsi;
5. Münasibətlərin bərabərlik və qarşılıqlı maraq prinsipi əsasında inkişaf etdirilməsi [29].

Türkiyənin Mərkəzi Asiya siyasətində vurğulanmalı olan bir məqam da odur ki, yeni xarici siyasət baxışı ictimai dəstəyə söykənərək, daha real və əldə edilə bilən konkret hədəflərə doğru yönəlmişdir. Türkiyənin yeni xarici siyasət xətti Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələri regional rəqabət formasında deyil, əməkdaşlıq mühitində inkişaf etdirməyə çalışır [5].

Əvvəlki hökumətlərdən fərqli olaraq, AKP rəhbərliyi regional liderlik və "Böyük qardaş" diskurslarından və "Yeni Böyük Oyun" adlanan geostrateji rəqabət zehniyyətindən əl çəkərək yeni regional siyasət anlayışı formalaşdırmışdı. Türkiyənin hazırkı xarici siyasətinin məqsədi həm Türkiyə daxilində, həm də Türkiyəni əhatə edən regional bölgələrdə türklüyün sülh, qarşılıqlı anlaşma, tolerantlıq, mehriban qonşuluq və bir-birinə hörmət kimi ənənəvi anlayış və dəyərlərinə əsaslanan və regional inkişafı təmin edən sabit bir mühit yaratmaqdır. Bu kontekstdə regionunda və beynəlxalq ictimaiyyətdə sülh və sabitlik subyekti kimi mövcudluğunu davam etdirmək istəyən Türkiyə passiv mehriban qonşuluq anlayışı əvəzinə fəal dostluq və əməkdaşlıq prinsipinə keçməyə üstünlük verdi. [11, s. 500].

XXI əsrin beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında Avrasiyanın və xüsusilə də Mərkəzi Asiyanın geosiyasətini əsas xətt kimi görən Türkiyə, bu gün bölgə dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial əlaqələrini tarixi və qardaşlıq bağlarının köməyi ilə gücləndirmək istəyindədir. Region dövlətlərinin daxili spesifik vəziyyətini nəzərə alaraq demokratikləşməni və liberal iqtisadi inkişafı dəstəkləyən Türkiyə, həm region dövlətləri arasında, həm də qeyri-regional dövlətlər arasında inteqrasiya prosesinin güclənməsi üçün öz siyasi imkanlarından istifadə etməkdədir. Qloballaşan dünyada dövlətlərin öz problemlərini təkbaşına həlli və dinamik inkişafın təmin edilməsinin mümkün olmadığını nəzərə alan AKP hökuməti bölgə dövlətlərinin regional birliklərinin yaradılmasına dəstək verməkdədir. [11, s. 501].

Bu əsas prinsiplər çərçivəsində Türkiyənin Mərkəzi Asiya siyasətinin əsas məqsədlərini belə ümumiləşdirə bilərik:

1. Region dövlətlərinin dövlətləşmə proseslərinə töhfə vermək;
2. Regionun siyasi və iqtisadi sabitliyinin qorunması üçün lazımi dəstəyin verilməsi və regional əməkdaşlığın təşviqi;
3. Region ölkələrinin iqtisadi və siyasi islahatlar prosesinə töhfə vermək;
4. Region ölkələrinin dünya və Avro-Atlantika institutları ilə inteqrasiyasına kömək etmək;
5. Region ölkələri ilə qarşılıqlı maraqların müdafiəsi və suveren bərabərlik prinsipinə riayət edilməsi kontekstində hər sahədə ikitərəfli münasibətləri inkişaf etdirmək;
6. Regional enerji resurslarının müxtəlif marşrutlardan dünya bazarına maneəsiz axınını təmin etmək [4].

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi istiqamətində böyük səylər göstərən Türkiyə, bir tərəfdən, dövlət başçıları səviyyəsində siyasi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün qarşılıqlı səfərlərə üstünlük verir, digər tərəfdən, Türkdilli dövlət başçılarının Zirvə toplantılarının keçirilməsinə xüsusi önəm verir. Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türk-

mənistan və Türkiyənin qatıldığı sammitlər bu dövlətlər arasında ən yüksək siyasi məsləhətləşmə mexanizminin əsasını təşkil edir. Türkiyənin bölgə ölkələrinə göstərdiyi texniki yardımları koordinasiya etmək üçün yaradılan Türk Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı [TİKA] bölgə ölkələrinə təhsil, səhiyyə, nəqliyyat və s. kimi müxtəlif sahələrdə maliyyə və texniki yardım edir [11, s. 501].

28 may 1999-cu ildə DSP-MHP-ANAP Koalisiya Hökuməti dövründə Baş Nazirliyə tabe olan və o vaxtdan Türkiyənin bölgə ilə əlaqələrində daha fəal olmağa başlayan TİKA, 2003-cü ildən sonra Türkiyənin xarici siyasətində təsirli alətlərindən birinə çevrildi. TİKA-nın təqdim etdiyi məlumatlara görə, 1992-2002-ci illər arasında TİKA büdcəsindən "Geniş Türk Coğrafiyası"na yönəldilən ümumi maliyyə vəsaiti 66 milyon 24 min 506 dollar olmuşdur. 2003-2010-cu illər arasında isə ümumi xərclər 461 milyon 324 min 599 dollar olmuşdur. [22].

TİKA-nın 2008-ci ilə qədər Orta Asiya ölkələri üçün təhsil, səhiyyə, nəqliyyat və idarəetmə kimi müxtəlif sahələrdə həyata keçirdiyi layihələrin dəyəri 100 milyon dollar civarında olmuşdur [20].

1992-2010-cu illər arasında region ölkələri üçün həyata keçirilən layihələr çərçivəsində TİKA tərəfindən Türkmənistana 4.397.669 tl, Özbəkistana 2.401.216 tl, Qırğızıstana 5.516.581 tl, Qazaxıstana 26.693.875 tl, Tacikistana 26.693.875 tl maliyyə vəsaiti xərclənmişdir. Digər qurumlar tərəfindən bu ölkələrə göstərilən maliyyə yardımı da nəzərə alınmaqla, 2003-2010-cu illər arasında Türkmənistana 7.228.817 tl, Özbəkistana 9.781.546 tl, Qırğızıstana 8.884.901 tl, Qazaxıstana 9.244.680 tl və Tacikistana 9.300.83 tl maliyyə xərclənmişdir [22].

2000-ci ilin sentyabrında Türkiyə prezidenti Əhməd Sezər Nyu-Yorkda BMT-nin Minilliyin Sammiti çərçivəsində Özbəkistan prezidenti İslam Kərimovla görüşündə terrorla mübarizədə onlara hərtərəfli dəstək veriləcəyini söyləməklə, tərəflər arasında yaxınlaşma prosesi yenidən başladı və həmin ay ərzində Daxili İşlər Naziri Sadəddin Tantan Özbəkistana səfər etmişdir. 2000-ci ilin oktyabrında Türkiyənin Xarici İşlər Naziri İsmail Cem Özbəkistana səfər etdi. İsmail Cemin 2-4 oktyabr 2000-ci il tarixlərində Xarici İşlər Naziri kimi Özbəkistana səfəri, dövrün Xarici İşlər Naziri Hikmət Çətinin 1994-cü ildəki səfərindən sonra ilk rəsmi səfər idi. Bu səfər zamanı Terrorla Mübarizə üzrə Əməkdaşlıq Protokolu imzalanmış, Özbəkistanlı zabitlərin Türkiyədə təlim keçməsini nəzərdə tutan hərbi-texniki əməkdaşlıq sazişləri müzakirə edilmişdir. Bu müqavilələr, 16-20 oktyabr 2000-ci il tarixləri arasında Prezident Sezərin Türkmənistan, Qırğızıstan və Qazaxıstanı əhatə edən Orta Asiya səfərinin ilk dayanacağı olan Özbəkistanda imzalanmışdır [18, s. 360-361].

Prezident Əhməd Necdət Sezərin Özbəkistana səfəri zamanı Türkiyə tərəfindən veriləcək hərbi təchizat yardımı ilə Özbəkistanın terrorla mübarizə bölmələrinin Türkiyədə təlim keçməsi ilə bağlı iki müqavilə imzalanmış, həmçinin "Terrorizm, Narkotik Qaçaqmalçılığı və Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə üzrə Siyasi Əməkdaşlığı" ehtiva edən birgə bəyanatlar səsləndirilmişdir [16].

Göründüyü kimi, Türkiyə-Özbəkistan münasibətləri siyasi və mədəni sahədən daha çox məhdud dərəcədə iqtisadi, xüsusilə də təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq şəklində inkişaf etdirilməyə çalışılmışdır.

Özbəkistanın Türkiyə ilə münasibətlərdə önəm verdiyi ən əhəmiyyətli istiqamətin "təhlükəsizlik" məsələsi olması, Baş Nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 2003-cü ilin dekabrında Özbəkistana səfərində də özünü göstərmişdi. Bu səfər zamanı da terrorla mübarizədə əməkdaşlıq və hərbi dəstək ön plana çıxmışdı [18, s. 362].

2009-cu il statistik məlumatlarına görə, "Türkiyənin Orta Asiya ölkələrinə verdiyi

kommersiya kreditlərinin cəmi təxminən 1,2 milyard dollar, region ölkələri ilə ticarət həcmi 3 milyard dollar civarında olmuşdur. Bölgədə fəaliyyət göstərən minə yaxın türk şirkətlərinin region ölkələrinə qoyduğu investisiyaların ümumi məbləği təqribən 3,7 milyard dollar, götürdükləri tikinti tenderləri isə 15,5 milyard dollar həcmində olmuşdur" [11, s. 502].

Mədəniyyət sahəsində Türkiyə bu günə qədər Orta Asiyadan gələn təxminən 18.000 tələbəni ali təhsil almaq imkanı ilə təmin etmişdir. Ortaq mədəniyyətlərin inkişafı və təbliği ilə bağlı Türkiyə region dövlətləri ilə Türk Mədəniyyəti və İncəsənətinin Birgə İdarəsini [TÜRKSOY] yaratmış, Qazaxıstanda Beynəlxalq Xoca Əhməd Yəsəvi Universitetinin və Qırğızıstanda Manas Universitetinin yaradılmasına maliyyə və inzibati dəstək vermiş, bölgə ölkələrində həmçinin "Türkiyə Türkcəsi Tədris Mərkəz"ləri yaradılmışdır [28].

Türkiyə region ölkələri ilə enerji sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub enerji dəhlizlərinin tikintisini dəstəkləyir. Başda Yaxın Şərq və Xəzər hövzəsi olmaqla, dünya qaz ehtiyatlarının 72%-nə və neft ehtiyatlarının 73%-nə ev sahibliyi edən bu bölgələrdə söz sahibi olmağa çalışan Türkiyə, bir tərəfdən, istehsalçı və istehlakçı ölkələr arasında təbii körpü rolunu oynamaq, digər tərəfdən, enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi sahəsində bu ölkələrin enerji təhlükəsizliyinə töhfə vermək, ümumilikdə regionun coğrafiyasında enerji mərkəzinə çevrilmək arzusundadır. Bu bağlamda Türkiyə, Mavi Axın, Türkiyə-İran, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Samsun-Ceyhan, Nabukko, Mavi Axın-2, Türkiyə-İraq layihələrinə dəstək verir [21; 27, s.104].

Türkiyə Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizliyin təmin olunmasında bir tərəfdən iqtisadi və sosial-mədəni yönlü siyasət həyata keçirirsə, digər tərəfdən bölgə dövlətlərinin hərbi-siyasi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müvafiq vasitələrdən istifadə etməkdədir.

Türkiyə, bir tərəfdən, bölgədəki siyasi nüfuz uğrunda rəqabətin yarada biləcəyi təhlükəsizlik problemlərinə qarşı bu ölkələrin NATO proqramı və praktiki tədbirlərində iştirakını təmin etməyə çalışır, digər tərəfdən də, terror təşkilatlarının bölgədə yerləşməsinin qarşısını alacaq təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq müqavilələrinin bağlanması istiqamətində müvafiq tədbirlər görür.

Orta Asiya Respublikaları müstəqilliklərinin ilk illərində milli ordularının əsasını Sovet İttifaqından qalan hərbi birləşmələr təşkil edir və bu bölmələrdə rus əsilli zabitlər əhəmiyyətli dərəcədə təmsil olunurdu. Bu dövrdə müstəqil türk respublikalarının əsas məqsədlərindən biri ordudakı zabitlərin yerli türklərdən formalaşdırılmasına nail olmaq idi.Bu məqsədlə Türkiyənin hərbi təhsil müəssisələrinin bölgədəki hərbi tələbələrin üzünə açması bir fürsət olaraq görülmüşdü. 1992-ci ildən Orta Asiya respublikalarından olan hərbi tələbələr davamlı olaraq ,Türkiyədəki hərbi akademiyalarda təhsil almağa başlamışlar. 1998-ci ilə qədər Türkiyədə hərbi təhsil müəssisələrini 2300 hərbi tələbə və zabit bitirmiş, 1700 tələbə və zabit isə təhsillərini davam etdirməkdə idi [10, s. 504].

Türkiyə hərbi rəsmilərinin ilk rəsmi səfəri 1993-cü ilin martında Baş Qərargah rəisi Doğan Güreşin bölgəyə səfəri ilə başlamışdı. Daha sonra 1993-cü ilin iyununda Qazaxıstanın müdafiə naziri Ankaraya gəlmişdi. Hərbi əməkdaşlıq çərçivəsində 1997-ci ildə Türkiyə əsgər və zabitləri, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan əsgərləri, Amerika və Rusiya hərbçiləri ilə birlikdə "Orta Asiya Sülhməramlı Qüvvələri ["CENTRASBAT"] sülhməramlı və humanitar yardım təlimində iştirak etmişlər. Türkiyənin xahişi ilə Ankarada açılan NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" layihəsinin təlim ofisində Mərkəzi Asiya respublikalarından, eləcə də digər keçmiş Sovet respublikalarından olan əsgərlərə təlim keçilmişdi. 2001-ci ilə qədər Türkiyə region ölkələri ilə hərbi əməkdaşlıq edən yeganə NATO üzvü olan Qərb ölkəsi olmuşdu.

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da "əl-Qaidə" tərəfindən həyata keçirilən terror aktlarından sonra ABŞ bölgədə hərbi bazalar icarəyə götürməklə, region ölkələrinin ordularını maddi resurslar və avadanlıqlarla təmin etmək, hərbi təlim keçməklə Mərkəzi Asiyada hərbi varlığını nümayiş etdirməyə başlamışdı [25, s. 89].

11 sentyabr hücumundan sonra Türkiyənin region ölkələri ilə hərbi əməkdaşlığı sərhəd təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilmişdi. Xüsusilə də Özbəkistan və Qırğızıstana edilən hərbi yardımın terrorla mübarizə çərçivəsində Hizbi-Təhrir kimi ekstremist terrorçu qruplarının Əfqanıstandan sızması və onların region ölkələri arasında sərhədyanı fəaliyyətlərinin qarşısının alınması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi [27, s. 113-115].

13 sentyabr 2018-ci ildə Ankarada imzalanan "Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti ilə Qazaxıstan hökuməti arasında hərbi əməkdaşlıq sazişi"nin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu saziş 2021-ci ilin 20 martında təsdiq edilərək qüvvəyə minmişdir. Bu sazişdə yüksək rütbəli hərbi qulluqçuların müntəzəm görüşləri və səfərləri, müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə hər iki tərəfdən ekspertlər arasında təcrübə və məlumat mübadiləsi kimi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Sazişdə həmçinin hərbi hissələrdə, hərbi təhsil müəssisələrində ödənişli, pulsuz və ya güzəştli ödənişlərlə təhsil, təlim və ya kursların təşkili məsələləri də əks olunmuşdur.

Müqavilənin digər maddələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Birgə hərbi təlimlər təşkil etmək; təlim layihələrində, hərbi təkmilləşmə kurslarında iştirak etmək;
- Məlumat və tədris materiallarının mübadiləsi;
- Qarşılıqlı maddi-texniki dəstəyin təmin edilməsi, hərbi sursat, material və xidmətlərin mübadiləsi [21].

Türkiyənin regional siyasətində önəmli yer tutan dövlətlərdən biri də Əfqanıstandır. Türkiyə ilə Əfqanıstan arasında ikitərəfli əlaqələr 2014-cü ildən Strateji Tərəfdaşlıq və Dostluq səviyyəsində həyata keçirilir. 5 fevral 2019-cu ildə Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Mövlud Çavuşoğlu ilə Əfqanıstanın Birinci vitse-prezidenti Rəşid Dostum arasında keçirilən yüksək səviyyəli görüşdə ikitərəfli strateji münasibətlər müzakirə olunmuşdur. Bu görüşdə həmçinin Əfqanıstanda sülhün bərqərar olması, ölkədə baş verən terror aktları və terrorizmə qarşı mübarizə məsələləri də müzakirə olunmuşdur [23].

Türkiyə ilə Əfqanıstan arasında yüksək səviyyədə gerçəkləşən görüşlərdən biri də dövlət başçıları arasında 9 dekabr 2019-cu ildə keçirilmişdir. "Sülh, ortaqlıq və rifah" adlı Konfrans çərçivəsində Türkiyəyə gələn Əfqanıstan prezidenti Əşrəf Qəni prezident Ərdoğanla qapalı görüşündə Əfqanıstanda sülh prosesi və ikitərəfli əlaqələr müzakirə edilmişdir. [6, s. 375-376].

Nəticə

XX əsrin sonları-XXI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada cərəyan edən geosiyasi və iqtisadi proseslər, regionda baş verən etno-siyasi münaqişələr, türk faktoru bu problemlərin həlli perspektivində mühüm amillərdən biridir. Türkiyə Respublikası Avro-Asiya nəqliyyat dəhlizində, Şərq-Qərb enerji ixracında və regionun ümumi təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizliyin təmin olunmasında, bir tərəfdən, iqtisadi və sosial-mədəni yönlü siyasət həyata keçirir, digər tərəfdən, bölgə dövlətlərinin hərbi-siyasi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müvafiq siyasi vasitələrdən istifadə etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

Türk dilində:
1. Ahmed R. The Resurgence of Central Asia. London: Zed Book, 1994.
2. Aktaş H. Türkiye'nin Orta Asya'daki Politikasında İran Faktörü // Bilig, 2002. Sayı: 20, s. 1-24.
3. Aydın M. Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler // Türk Dış Politikası, Cilt II., 1980-2001, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 378-379.
4. Bal İ. "Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası İçin Türk Cumhuriyetleri'nin Önemi", /21.Yüzyılda Türk Dış Politikası, [Der.] İdris BAL, Ankara: Nobel Yayınları, 2004.
5. Balcı A. Türkiye Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2015.
6. Bal İ. Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası için Türk Cumhuriyetlerinin Önemi // 21.Yüzyılda Türk Dış Politikası, Ankara: Nobel Yayınları, 2004.
7. Balcı A. Türkiye Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2015.
8. Çağatay M. Türkiye'nin Orta Asya ve Pakistan politikası // Türk Dış Politıkası Yıllığı, 2019, s. 371-401.
9. Denizhan E. Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve Tika // Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, C. 2., Sayı: 1, 2010.
10. Sürücü C. "Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Üç Evresi". Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 [Avrasya Üçlemesi II], Ankara: Nobel Yayınları, C. 2., 2007, s. 245-367.
11. Efegil E. Türkiye'nin Orta Asya politikası // Türk Dış Politikası Yıllığı: SETA, 2009, s. 499-523.
12. Tellal E. Türk Dış Politikası'nda Avrasya Seçeneği. Ankara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler, C. 2., Sayı 5 [Bahar 2005].
13. Cohen A. "Yankees in the Heartland: US Policy in Central Asia after 9/11". [Der] Cohen, Ariel. Eurasia in Balance: The US and the Regonal Power Shift, Burlington: Ashgate Publishers, 2005, pp. 69-100,
14. Ertosun E. Dış Politikada Özal'lı Yıllar: 1983-1993. Der.: Erkan Ertosun ve Erkan Demirbaş // Değişim, Dönüşüm. Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, 2015.
15. Koknar A. Turkey's Security Relations in Central Asia. Der.: Cohen Ariel. Eurasia in Balance: The US and the Regional Power Shift, Aldershot, Burlington: Ashgate, 2005, s.101-126
16. Aras B. Turkish Policy toward Central Asia: SETA Policy Brief, Nisan 2008, n. 12. (http://www.setav.org, Erişim Tarihi: 2 Ocak, 2010).
17. Aras B. Türkiye'nin Orta Asya Politikası - Köprüden Cazibe Merkezine: Zaman Gazetesi, 2007.
(http://www.zaman.com.tr/yorum_turkiyen)
18. Sürücü C. Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Üç Evresi. Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006 [Avrasya Üçlemesi II], Ankara: Nobel Yayınları, 2007, C. 2., s. 245-367.
19. Ekşi M. Türkiye'nin Asya Politikası, 5. Uluslararası Türk-Asya Kongresi (https://www.academia.edu/1474347/T%C3%BCrkiyenin_Asya)
20. Esedullah O. Orta Asya'da rekabetten ortaklığa: Zaman, 8 Ağustos 2009; Türkiye'nin Enerji Stratejisi
(http://www.mfa. gov.tr)
21. Özdamar R. Türkiye'nin Orta Asya Politikası Eksiklikler ve Öneriler, 2010. (http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-asya/1555-tuerkyenn-orta-asya-poltkasi-eksklkler-ve-oenerler.html)
22. Sarıkaya M. Kerimov: Türkiye güvenilir ortağımıdır. 17 Ekim 2000.
(http:// hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=-190208)
23. Tellal E. Türk Dış Politikası'nda Avrasya Seçeneği. Ankara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler, Cilt 2, 2005, Sayı: 5.
24. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı "Türkiye-Orta Asya Ülkeleri İlişkileri". 2008,

(http://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa)

İngilis dilində:

25. Cohen A. Yankees in the Heartland: US Policy in Central Asia after 9/11”. Der.: Cohen, Ariel. Eurasia in Balance: The US and the Regonal Power Shift, Burlington: Ashgate Publishers, 2005, pp. 69-100,
26. Critclov J. Ties With Turkey: A Lifeline for Central Asia?, Report on USSR [Radio Free Liberty Bulletin], 1991.
27. Koknar A. Turkey’s Security Relations in Central Asia. Der.: Cohen Ariel. Eurasia in Balance: The US and the Regional Power Shift, Aldershot, Burlington: Ashgate, 2005, s. 101-126.

İnternet resursları:

28. http://www.mfa.gov.tr
29. http://www.unaoc.org

Summary

Elvin Hasanov

Central Asian policy and Regional Security İssues of the Republic of Turkey

At the beginning of the XXI century the military-political events and economic processes in the Central Asian region have emerged a new geopolitical situation and have caused multifaceted consequences. It is possible to pursue its influence to geopolitical events in the region looking at the policy relating to the Middle East and Central Asia of the Republic of Turkey in the modern age. Also the essential role of the Republic of Turkey can be noted in ensuring the security of the region. Especially the role of the Republic of Turkey is very great in the regional and international resolution of conflicts occurring in the South Caucasus, Iraq, Syria, Yemen and Afghanistan and in its ensuring security in the general region. Also the policy of the Republic of Turkey towards the Turkic Republics located in the Central Asian region is one of the essential factors in protecting the security of the Turkic states in the region.

Also, the policy of the Republic of Turkey towards the Turkic republics located in the Central Asian region is one of the important factors in ensuring the security of the Turkish states of this region. It should be noted that the geopolitical and economic processes that took place in the South Caucasus at the beginning of the 21st century, ethno-political conflicts in the region, and the Turkish factor are one of the important factors in the prospects for solving these problems. Especially, Turkey's political position played a very important role in the settlement of the Karabakh conflict. The Republic of Turkey plays an important role in the Euro-Asian transport corridor, East-West energy exports and the overall security of the region.

Although studies of the role of the Republic of Turkey in ensuring security in the Middle East and Central Asia were carried out by Azerbaijani researchers to a limited extent, various studies were carried out on the problem, but Turkey's leading position in ensuring security in the region in modern times necessitated studying the problem from a new scientific point of view.

Keywords: *Republic of Turkey, Central Asia, regional security issues, Turkic republics, peacekeeping mission*

Резюме

Эльвин Гасанов

Центральноазиатская политика и вопросы региональной безопасности Турецкой Республики

В начале XXI века военно-политические события и экономические процессы в Центрально-азиатском регионе создали новую геополитическую ситуацию и вызвали многогранные последствия. В общем, если посмотреть на политику Турецкой Республики по отношению к региону Ближнего Востока и Центральной Азии в современное время, то можно увидеть активное участие этого государства в геополитических событиях, происходящих в регионе, и в особенности важную роль зани-

мает обеспечение безопасности региона.

Особенно, очень велика роль Турецкой Республики в региональном и международном урегулировании конфликтов, происходящих на Южном Кавказе, в Ираке, Сирии, Йемене, Афганистане и в обеспечении безопасности в регионе в целом. Также политика Турецкой Республики в отношении тюркских республик, расположенных в Центральноазиатском регионе, является одним из важных факторов обеспечения безопасности турецких государств этого региона. Следует отметить, что геополитические и экономические процессы, происходившие на Южном Кавказе в начале XXI века, этнополитические конфликты в регионе, турецкий фактор является одним из важных факторов в перспективах решения этих проблем. Особенно, очень важную роль в урегулировании карабахского конфликта сыграла политическая позиция Турции. Турецкая Республика играет важную роль в Евро-Азиатском транспортном коридоре, экспорте энергоресурсов Восток-Запад и общей безопасности региона.

Хотя исследования роли Турецкой Республики в обеспечении безопасности в регионе Ближнего Востока и Центральной Азии проводились азербайджанскими исследователями в ограниченном объеме, по проблеме проводились различные исследования, но лидирующая позиция Турции в обеспечения безопасности в регионе в современное время вызвала необходимость изучения проблемы с новой научной точки зрения.

Ключевые слова: *Турецкая Республика, Центральная Азия, вопросы региональной безопасности, Турецкие республики, миротворческая миссия*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32;070

MOBİL JURNALİSTİKA MEYİLLƏRİNİN RƏQƏMSAL MEDİADA ƏKSİ

Ramal İBRAHİMOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 iyun 2022; çapa qəbul edilmişdir: 25 iyul 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 5th of June, 2021; accepted: 25th of Jule , 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *rəqəmsal media, mobil jurnalistika, sosial media, multimedia, media*

Giriş

Müasir dünya texnoloji tərəqqinin kölgəsində sürətlə inkişaf etməyə, forma dəyişməyə məcbur olub. Texnoloji tərəqqi bütün sahələrdə yeni meyillərin inkişafını şərtləndirib. Media da bu təsirə məruz qalan sahələrdəndir. Gündəlik həyatda kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edilən mobil telefonların kütləvi kommunikasiyanın təminatçısı olan mediaya ayaq açması insanların maraqlarını asanlıqla cəlb edə bildi. Çünki hər bir insanın video və fotolar çəkdiyi, səslər yazdığı bu cihaz medianın texniki ləvazimatına çevrildikdə ərsəyə gələn məhsullar kütləyə yad deyil, doğma gəlməyə başladı. Mobil qurğuların istifadə rahatlığının da jurnalistlərə verdiyi manevra rahatlığı, həmçinin izləyicilərin gündəlik həyatda bir telefon vasitəsilə belə həmin görüntüləri görə və anlaya bilməsi, onların izləyicilər tərəfindən qəbulu və qavranılması prosesini intensivləşdirib.

Rəqəmsal mediada mobil cihazların uğurları da məhz bu kontekstdə formalaşıb və inkişaf etməkdədir. Smartfonlar rəqəmsal mediaya bir çox istiqamətlərdə təsir edərək multimedia məhsullarının ərsəyə gəlməsinə şərait yaratdı. Bu da öz növbəsində, multimedia məhsullarının ən çox yer aldığı istiqamətlərdən biri olan sosial medianın inkişafına təkan verdi. Nəticədə, sosial media xəbər mənbəyinə çevrilməklə digər kütləvi informasiya vasitələrində informasiyanın yayımlanması üçün istifadə edildi. Bu sirkulasiyanın ortaya gəlməsində mobil jurnalistikanın əvəzsiz rolu danılmazdır.

Mobil jurnalistika meyillərinin rəqəmsal mediada əksi

Smartfonların ilbəil təkmilləşməsi, imkanlarının artması və dövrün tələbinə əsasən müxtəlif sahələrdə meydana çıxan mobilliyə meyillilik medianın da bu tendensiya içərisində inkişafını şərtləndirib. Müxtəlif sahələrdə olduğu kimi, media sistemində də informasiyanın qəbul edilməsi, emal edilməsi və ötürülməsi prosesində mobil telefonlardan istifadə geniş vüsət alıb. Media qolları ilə əlaqədə olan smartfonların gücü və potensialı emal prosesində ortaya çıxır və bir neçə media vasitəsinə uyğun əməliyyatları icra etmək imkanı əldə edir. Byörn Staşen "mobil jurnalistika" kitabında bu məsələni xüsusi vurğulayır:

"Smartfonun əsl güclü tərəfləri yalnız sonrakı emal zamanı ortaya çıxır: çünki smartfonlar rəqəmsal hekayələrin güc mərkəzidir. Çoxlu sayda müxtəlif proqramlar media məzmununu redaktə etməyə, onu bir-biri ilə birləşdirməyə və yeni məna vahidləri yaratmağa imkan verir. Burada smartfon televiziya kamerası, radio səs yazıcısı və ya fotokameradan daha çox şey edə bilər" [1, 211].

* doktorant, Naxçıvan Dövlət Universiteti
e-mail: ibrahimovramal.rm@gmail.com

Staşenin vurğuladığı rəqəmsal media, məhz mobil jurnalistikanın da imkanları sayəsində kütləvi informasiya vasitələrinin potensialının birləşdirilməsi hesabına effektiv məzmunun formalaşmasına təkan verir. Buradan da multimedia terminin əsaslarının yeni bir qolunun formalaşmasına şərait yaradır. Nümunə olaraq, bir vebsayt götürək. Bu vebsaytda həm video, həm audio, həm foto, həm yazı, həm də bunların hamısını birlikdə və ya ən az ikisini birlikdə istifadə etdiyimiz halda rəqəmsal mediada multimedianın təzahürünün şahidi olarıq. Yəni hər hansı bir araşdırma yazısında, foto, video və ya səsyazısının istifadəsi oxucunun məsələni daha yaxşı qavramasına şərait yaradır. Ona görə də, müasir dövrün kütləvi informasiya vasitələri bundan istifadə edir və cəmiyyəti informasiya ilə təmin edirlər. Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, rəqəmsal media multimedia terminin formalaşmasına təkan yaratdı. Bu ifadənin kütləviləşməsi və mediada xüsusi bir qola çevrilməsində isə, telefonların, ələlxüsus da, smartfonların jurnalistikada istifadəsi xüsusi rol oynadı və nəticədə, daha geniş auditoriyalara xitab edə bildi. Nəticədə, mobil jurnalistika multimedia ilə dijital, yəni rəqəmsal media arasındakı əlaqələri intensivləşdirərək, informasiya axınını sürətləndirməklə yanaşı, onun vizual, yəni təsviri imkanlarını da intensivləşdirdi.

Rəqəmsal mediada mobil jurnalistikanın multimedia ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Müxtəlif media məhsullarının kompakt şəkildə istifadəsinə imkan yaradan mobil jurnalistika rəqəmsal mediada multimedianın təşəkkülünü şərtləndirir. Yekun olaraq, informasiya portalları, media agentlikləri saytlarda infoqrafikalar, video, foto və audio kimi imkanlara, eləcə də sosial şəbəkələrdən yönləndirilmiş linklərə üstünlük verir. Bu struktur da, jurnalistlərə informasiyanın həm müxtəlif istiqamətlərdən işıqlandırılması, həm də onun vizual olaraq cəlbediciliyinin artırılmasına şərait yaradır. Mobil jurnalistika mütəxəssislərindən olan Stefen Kuin də mobil jurnalistikanın inkişafı üçün media qurumlarının multimediaya fokuslanmasını zəruri sayır:

"Bu strukturda jurnalistlər internet, mobil telefonlar və təşkilatın yazılı və vizual hissəsi üçün məzmun təmin edə bilən çevik komandalara çevrilməlidirlər. Xəbərlər xəbər duyumu və xəbərin dəyəri anlayışına uyğun hazırlanmalı və platformalar arasında yayılmalıdır. Məqsəd multimedia yönümlü daha çox xəbər mərkəzi olmalıdır" [6, 19-20].

Multimediya imkanları da məzmunun dolğunluğuna xidmət etdiyindən mövzunun hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məzmun istehsalının zənginliyi ənənəvi auditoriyanın müəyyən edilmiş rollarının transformasiyası ilə birlikdə həm mədəni tərəqqiyə, həm də əhatə dairəsinin genişlənməsinə imkan verir. Şəbəkədə rəqəmsal texnologiyaların işləkliyi yeni media və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə dair yanaşmaların inkişafına səbəb olub. Yeni media nəzəriyyələri çərçivəsində iştirakçı mədəniyyət müzakirələri bu yanaşmalardandır. Cenkinsə görə, *iştirak mədəniyyəti yayımçılar və tamaşaçılar arasındakı fərqin aradan qalxdığı, iştirak və istehsal baxımından fərqli bacarıqlara malik iştirakçıların məzmuna təsir göstərməyə başladığı vəziyyəti müəyyən edir.* [2, 20]. İştirak mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı mediada ciddi təsir gücünə malik olur. Bu da öz növbəsində, müxtəlif media növləri arasında əlaqələrin istifadəçilər tərəfindən qurulmasına şərait yaradır. Mobil cihazlar xəbər istehsalı və yayımı mənbələri arasında çox yönlü formatların təminatçısı kimi çıxış edərək, vətəndaşlara və qəzetlərə müxtəlif istiqamətlərdə xəbərlər yaratmağa, qiymətləndirməyə və paylaşmağa imkan verir. Agentliklərin hadisə yerindən verdiyi xəbərlərə əlavə olaraq, bölgədə mobil cihazları ilə video çəkən vətəndaşlar və mövzu ilə bağlı aldıqları məlumatları sosial media vasitəsilə paylaşan müşahidəçilər informasiya axınının tərkib hissəsinə çevrilir. Bunun da səbəbini Yan Harqrivs kitabında maraqlı tərzdə izah edir: *"Yeni kommunikasiya texnologiyaları xəbər istehsalı və paylaşımı prosesini*

daha ucuz və sadə hala gətirir. Nəticədə, hər kəs jurnalistin fəaliyyətinə ortaq olmaq imkanı qazanır. Xüsusilə də, anidən baş verən hadisələr zamanı peşəkar mobil jurnalistlərin olmadığı halda, vətəndaşların əllərindəki kameralı telefonlar onlara qısa müddətlik də olsa, mobil jurnalist olmaq imkanı verir" [3, 170]. Yəni müşahidəçilər müxtəlif video, foto və s. materialları müxtəlif platformalarda paylaşmaqla, bir xəbər vasitəsilə medialararası əlaqələndirici statusu qazanır. Beləliklə, xəbər tək bir zaman hekayəsi xətti ilə deyil, müxtəlif media vasitəsi ilə izlənilə bilən olur və məzmun müxtəlif kanallardan izlənildikdə vahid məna qazanır.

Mobil jurnalistikanın media gündəmində əksi

Mobil jurnalistikanın yaratdığı imkanlar dünya ölkələrini medianın inkişafı ilə bağlı ciddi düşünməyə vadar edib. Bu səbəbdən də, bir çox dünyaca məşhur xəbər kanalları mobil cihazlar vasitəsilə hazırladıqları tətbiqlərlə vətəndaşlardan öz peşəkar müxbirləri kimi faydalanır. 2011-ci ildə BBC-nin vətəndaş jurnalistlərin öz xəbərlərini birbaşa BBC məzmun idarəetmə sisteminə göndərə biləcəyi xəbər toplayıcı proqramı hazırladığı elan edilib. *"CNN, NBC, Associated Press, Birləşmiş Krallıqda yayımlanan SKY News və Al Jazeera kimi xəbər təşkilatlarında da vətəndaş jurnalistlərin cihazlarını xəbər otaqlarına birləşdirən mobil proqramlar var"* [4, 670]. Digər tərəfdən, *mobil cihazlar üçün hazırlanmış canlı yayım proqramları vətəndaşlara heç bir korporativ öhdəlik götürmədən yayıma imkan yaradıb. Mobil cihazlar vasitəsilə canlı yayıma imkan verən platformaların 2007-ci ildən sonra inkişaf etməyə başladığı görünür* [6, 24-26]. Əhəmiyyətli ictimai hərəkatlar, müharibələr, etirazlar, təbii hadisələr kimi bir çox xəbərlər canlı yayıma imkan verən sistemlər sayəsində ötürülür və rəqəmsal mediada gündəm yaradır. Hətta bəzən bütün media qollarında gündəmə çevrilir. "Youtube", "Facebook" və "Periskop" kimi mühüm sosial media platformaları qeyd olunan nümunələrə bənzər canlı yayımları təmin edərək xəbərlərin yayılma sürətinə töhfə verir. Hətta bu sistemlərdə paylaşılan xəbərlər böyük kütlələrin diqqətini çəkərək, bütün media qollarına yayılır. Bild qəzetinin müxbiri Paul Ronzheymerin 2015-ci ildə Yunanıstanın Kos adasından Almaniyaya getməyə çalışan Suriyalı qaçqınlarla birlikdə keçən səfərini nümunə gətirmək olar. Müxbir əlindəki telefonun sayəsində Periscope proqramı sayəsində "Twitter"də canlı yayımlar etmiş və insanlar tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdı. Karolin Skotun (Caroline Scott) bu barədə yazısına görə, Paulun mühacirlərlə birlikdə irəliləyişini təkcə periscope proqramı vasitəsilə canlı yayımı izləyənlərin sayı 6 min nəfərə çatmışdı. Skot məqaləsində vurğulayırdı:

"Suriyalı qaçqınların çətin yoluna canlı şahid olan tamaşaçılar suallarını yayım vasitəsi ilə çatdırarkən, miqrant böhranı mövzusunu e-poçt, tvit və şərhlərlə daha yaxşı anladıqlarını da çatdırdılar. Səfərin texniki detalları mobil cihazların jurnalistikanı necə dəyişə biləcəyini göstərir. Ronzheimerin qaçqınlarla səyahəti zamanı çəkiliş qrupu bəzi bölgələrdə öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməyib, lakin o, baş verənləri mobil cihazı vasitəsilə xəbər verməyə davam edib" [7].

Qaçqınların çətin səyahətini anbaan çatdıran və hadisələrin intensiv identifikasiya yaradan şəkildə tamaşaçılara çatdırılmasını təmin edən bu jurnalistika təcrübəsi təkcə mobil jurnalistikanın instrumental üstünlüklərini deyil, həm də jurnalistin qarşılıqlı əlaqə imkanlarını göstərir. Yəni burada həm xəbərçini, həm xəbəri ərsəyə gətirən ünsürləri, həm də xəbərə əlçatanlığı təmin edən mobilliyin imkanları bir vəhdət halında informasiyanın daha dolğun, daha təbii və daha təsirli hal almasına şərait yaradıb. Elə bu nümunədən də görmək olar ki, rəqəmsal media və mobil jurnalistikanın əlaqəsində sosial media ən vacib pəncərələrdən biri hesab olunur. Unutmaq olmaz ki, mobil telefonlar üçün hazırlanan

kontentlər sonradan media məhsulu dəyərinə yüksəlməyə nail olub. Eyni zamanda, media qurumlarının hazırladığı materialların, yazıların, araşdırmanın daha böyük auditoriyaya çatmasında sosial media əsas dəstək mexanizmi kimi çıxış edir. Buna görə də, müxtəlif məzmunlu media məhsulları həm sosial medianın formalaşmasına təkan verib, həm də auditoriya üçün kontent əlçatımlılığını artırıb. Buna görə də mobil jurnalistlər mobil cihazların istifadəsinə yönələrək sosial media üçün kontentlər hazırlayırlar. Bu baxımdan Britaniya təcrübəsi xüsusilə maraq cəlb edir. "BBC"nin idman jurnalisti Konor Maknamara Britaniyanın "Premyer Liqası"ndan maraqlı futbol reportajları hazırlayır. Staşen kitabında onun "PicPlayPost" proqramından istifadə etməklə ərsəyə gətirdiyi qısa idman reportajını nümunə gətirib. Maknamaranın 20 saniyəlik videosuna nəzər salaq. Video çərçivəsinin sağ hissəsində yuxarıdan aşağıya doğru Liverpul və Stok siti futbol klubları arasındakı oyuna dair məlumatlar və qolların müəlliflərinin adları qeyd olunub. Sol yuxarı küncdə standap (stand-up) edən müxbir oyunda qolları və müəlliflərini sol aşağı küncdə futbolçuların bir-birini əvəzləyən şəkillərini göstərərək izah edir [9]. Oyun bitdikdən sonra qısa və maraqlı şərh hazırlayıb paylaşan Maknamaranın videosunda xronometrajın qısa olması və standapın vizual görüntü ilə əlaqələnməsi, həmçinin görüntüdə oyun haqqında bütün zəruri məlumatların verilməsi onu sosial medianın ən uğurlu nümunəsinə çevirir. Bütün bunların smartfonla hazırlanması isə mobilliyin sosial media üçün töhfəsinə əyani sübutdur.

Mobil jurnalistikanın sosial medianın inkişafına təsiri

Maknamara kimi minlərlə jurnalistin ərsəyə gətirdikləri media məhsullarını sosial media da yayımlamaqları sosial medianın xəbər mənbəyinə çevrilməsinə təkan verib. Hazırda, xəbərin əldə olunması, emalı və ötürülməsində müasir dünyada ən effektiv kanal sosial media sayılır. Çünki artıq insanlar informasiyalara sosial mediadan çatmağa yönəlib. Röyters İnstitutunun araşdırmalarında 2022-ci il üzrə dünya ölkələrində əhalinin neçə faizinin sosial medianı informasiya mənbəyi olaraq istifadə etməsini görmək mümkündür: [10]

Xəbər mənbəyi olaraq sosial mediadan istifadə göstəriciləri

Ölkələr	2020-ci il	2021-ci il	2022-ci il
Braziliya	67%	63%	64%
Argentina	71%	66%	69%
Portuqaliya	58%	55%	57%
İspaniya	56%	55%	56%
İsveç	50%	47%	45%
Norveç	52%	44%	44%

Kanada	53%	55%	55%
Almaniya	37%	31%	32%
ABŞ	48%	42%	42%
Fransa	39%	38%	40%
Finlandiya	43%	45%	45%
Yaponiya	25%	24%	28%
Böyük Britaniya	39%	41%	38%
Niderland	39%	37%	37%
Cənubi Koreya	44%	42%	46%

Azalma və dalğalanmaların olduğu göstəricilərdə 2022-ci il nəticələri xüsusilə diqqət çəkir. 2022-ci ildə bu ölkələr arasında ən aşağı göstəriciyə sahib olan Yaponiyada belə əhalinin 28%-i sosial medianı informasiya mənbəyi kimi görür və qəbul edir. Latın Amerikası ölkələrindən olan Braziliya və Argentinada isə son 3 il ərzində azalmanın olmasına baxmayaraq, göstəricilər 60%-in üzərindədir. Skandinav ölkələrində isə sosial mediadan informasiya əldə edən insanlar ümumi əhalinin 44-45%-nə bərabərdir. Bu da sosial medianın böyük nüfuza sahib olmasından xəbər verir. Sosial medianın mövcudluğu ilə yanaşı əlçatımlılığı da xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Sosial medianın belə bir şöhrətə sahib olması istifadəçilərin sayına öz təsirini göstərir. Biz təkcə ən məşhur media qurumlarının göstəricilərinə baxsaq, bunu aydın görə bilərik. "BBC"nin "Facebook"da 8 milyon, "Twitter"də 37 milyondan çox izləyicisi var. "CNN"də bu göstərici "Facebook"da 39 milyonu, "Twitter"də isə 58 milyonu aşıb. "Al Jazeera English"in rəqəmlərinə nəzər yetirdikdə isə, "Facebook"da "BBC"dən daha çox izləyiciyə sahibdir (izləyici sayı 16 milyondan çoxdur). Amma media qurumunun "Twitter" auditoriyası "BBC"dən 4 dəfə, "CNN"dən 7 dəfə kiçikdir. Yəni media qurumunun bu platformadakı izləyicisi 8 milyona bərabərdir **(Qeyd: göstəricilər 30.06.2022-ci il tarixinə aiddir və dəyişə bilər)**. Sosial medianın əlçatanlığında mobil cihazların effektiv imkanlar təqdim etməsini unutmaq olmaz. Smartfonların rahatlıqla daşınıla bilməsi və daim istifadəyə hazır şəraitdə olması onların media qollarına müdaxiləsinə effektiv təsir göstərir. Sosial mediadakı multimedia kontentlərinin izlənməsi ilə yanaşı, media qurumları xəbərlərin əlçatanlılığını daha da artırmağa meyillənib. Bildiyimiz kimi, xəbərlərin tirajı da mobil jurnalistikanın peşəkar təcrübələrə təsirinin digər mühüm ölçüsüdür. Elə bu səbəbdən, qəzetlər mobil texnologiyanın inkişafı ilə ayaqlaşmaq üçün öz proqramlarını hazırladılar. "BBC", "CNN", "Aljazeera" kimi nüfuzlu media qurumlarının mobil telefonlar üçün proqramlarını nümunə göstərmək olar. [8] Eyni zamanda, *qəzetlər veb-səhifələrini müasir tələblərə uyğun olaraq auditoriyanın istifadə edə biləcəyi müxtəlif cihazlarla ahəngdar şəkildə tərtib etdilər* [6, 13]. Bu yolla müxtəlif növ cihazlardan vebsayta daxil olmaq istəyən istifadəçilərin cihazlarına uyğun şəkildə görünüş əldə edə bilir. Media qurumları veb-səhifələrini mobil istifadə üçün bir panel üzərində təşkil etməklə, insanların sayta daxil olan kimi xəbərləri asanlıqla görməsinə şərait yaradıb. Müxtəlif cihazlara (kompüter, smartfon, tablet) uyğun şəkildə pəncərənin formalaşması mexanizmi auditoriyanın istifadə imkanlarını daha da artır. Beləcə, məlumat almaq istəyən şəxslər bir toxunuşla istədiyi xəbərin tam məzmununa baxa və informasiya əldə edə bilir. Bununla da, insanların smartfonların sayəsində həm sosial media, həm media qurumlarının mobil proqramları, həm də internet axtarış sistemlərindən istifadə etməklə informasiya əldə etmək imkanına sahib olublar. Nəticədə də, telefonların özünün əlverişliliyi (portativlik, funksionallıq və s.) və media qurumların mobil cihazlara fokuslanması dünya ölkələrində insanların 50%-dən çoxunun smartfonlara müraciət etməsinə təkan verib [10].

Xəbəri smartfonlar vasitəsilə əldə etmə səviyyəsi (23)

Ölkələr	2020-ci il	2021-ci il	2022-ci il
Braziliya	76%	77%	75%
Argentina	80%	76%	75%
Portuqaliya	70%	75%	73%
İspaniya	73%	78%	75%
İsveç	71%	71%	73%
Norveç	72%	76%	73%
Kanada	55%	62%	61%
Almaniya	58%	61%	57%
ABŞ	58%	60%	56%
Fransa	59%	65%	66%
Finlandiya	69%	73%	75%
Yaponiya	52%	55%	60%
Avstraliya	58%	62%	61%
Böyük Britaniya	62%	68%	64%
Niderland	60%	63%	60%
Cənubi Koreya	63%	63%	63%

Nəticə

Tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, mobil jurnalistika rəqəmsal medianın bütün qollarına təsir göstərir. Amma bu təsir mənfi deyil, müsbət təkanlara səbəb olaraq, medianın intensiv inkişaf xəttinə qədəm qoymasına şərait yaradır. Beləcə, mobil jurnalistika yeni növ məhsullarla həm izləyici kütləsinin diqqətini cəlb edir, həm də medianın informasiya əldə edilməsi, emalı və ötürülməsi prosesində sürətlilik və effektivlik kimi məsələlərin ön plana çıxmasına təsir göstərir. Bu da öz əksini, statistik məlumatlarda da büruzə verir. Mobil jurnalistikanın hər keçən il geniş diapozonda yayılması medianın gələcəyində mobilliyə meyillənməyə məcbur edir. Media şirkətləri artıq informasiyanın cəlbində mobil jurnalistikanın imkanlarına meyillənməyə məcburdur. Texnoloji minimalizmin cərəyan etdi bu dövrdə gələcəkdə mobil jurnalist heyətinə sahib olan şirkətlər informasiya müharibəsinin liderlərinə çevriləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Björn Staschen. Mobiler Journalismus, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 2017 (https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-658-11783-2)
2. Henry Jenkins. Cesur Yeni Medya Teknolojiler ve Hayran Kültürü. Çeviri: Nihan Yeğengil, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2016, 455 s.
3. Ian Hargreaves. Gazetecilik. Çeviri: Yeliz Özkan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, 192 s.
4. John Mills, Paul Egglestone, Omer Rashid, Heli Väätäjä. MoJo in Action: The Use of Mobiles in Conflict, Community, and Cross-Platform Journalism, 2012. (https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10304312.2012.706457?journalCode=ccon20)
5. Oscar Westlund. Mobile News, Digital Journalism, 2013, Vol:1 No:1. (https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/21670811.2012.740273?tab=permissions&scroll=top)
6. Stephen Quinn. Mojo-Mobile Journalism In Asia Region, Singapore: Konrad Adenuer Stiftung, 2009.

İnternet resurslar

7. Caroline Scott. Covering The Refugee Crisis On Snapchat And Periscope as ‘Day-By-Day Documentary, 22 Eylül 2015 (https://www.journalism.co.uk/news/-a-day-by-day-digital-documentary-how-news-outlets-are-covering-the-refugee-crisis-on-snapchat-and-periscope-/s2/a567769/) (Son baxış tarixi: 24.06.2022)
8. Google play store apps: BBC News (https://play.google.com/store/apps/details?id=bbc.mobile.news.ww&hl=en_US&gl=US) CNN Breaking US & World News (https://play.google.com/store/apps/details?id=com.cnn.mobile.android.phone&hl=en_US&gl=US) Al Jazeera) (https://play.google.com/store/apps/details?id=com.aljazeera.mobile&hl=az&gl=US)
9. Konor Maknamaranın şərhi (https://twitter.com/conormcnamaraie/status/602534196633071616)
10. Oxford: Reuters Institute For The Study Of Journalism, Digital news report, (https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/search-content (son baxış tarixi 30.06.2022))

Summary

Ramal Ibrahimov

Mobile Journalism Trends Reflected in Digital Media

This article discusses the implications of the application and opportunities created by mobile journalism in digital media.

The expansion of mobile journalism's application possibilities has encouraged its demonstration in digital media as well. The possibilities of smartphones enable journalists to carry out their professional activities more comfortably and in accordance with the requirements of the time with the devices in their hands. Therefore, smartphones speed up the flow of information in the media, and in addition to rapidly transmitting news, they form a participatory culture. Thus, the possibilities of obtaining information from the scene of the incident increase even more. Mobile journalism, which enables civil citizens to participate in information exchange, provides great benefits to journalists in difficult situations. We clearly observe how mobile journalism is developing social media and digital media as a whole in the example of Bild newspaper journalist Ronzheimer and British journalist Makanamara. Ronzheimer, who recorded his trip with Syrian refugees on a smartphone camera and broadcasted live, drew attention first on Twitter and then in all media with his mobile journalism capabilities. "BBC" sports journalist Conor McNamara proved that mobility can create different and attractive content in journalism, especially in digital media, by preparing interesting reports for social media with a mobile phone and a mobile application. This has increased the possibilities of using social media, digital media, and mobile devices as media tools. During the period when mobile journalism was formed and developed in the media branches, mobile devices became a source of news. As a result, 50-80% of the population in a number of countries currently use mobile devices as a source of news. The number of people who consider social media as a source of information varies between 30-70%. This means that mobile journalism, by manifesting itself in the media branches, also develops other branches of the media. In general, it seems that mobile journalism, which plays a special role in the enrichment of multimedia content, also promotes the expansion of the scope of social media. This, in turn, accelerates the development of digital media.

Keywords: *digital media, mobile journalism, social media, multimedia, media*

Резюме

Рамал Ибрагимов

Тенденции мобильной журналистики, отраженные в цифровых медиа

В этой статье обсуждаются последствия применения и возможности, создаваемые мобильной журналистикой в цифровых медиа.

Расширение возможностей применения мобильной журналистики способствовало ее демонстрации и в цифровых медиа. Возможности смартфонов позволяют журналистам более комфортно и в соответствии с требованиями времени осуществлять свою профессиональную деятельность- с устройствами в руках. Таким образом, смартфоны ускоряют поток информации в СМИ и помимо быстрой передачи новостей формируют культуру участия. Таким образом, возможности получения информации с места происшествия еще больше возрастают. Мобильная журналистика, позволяющая гражданам участвовать в обмене информацией, приносит большую пользу журналистам в трудных ситуациях. Мы наглядно наблюдаем, как мобильная журналистика развивает социальные сети и цифровые медиа в целом на примере журналиста газеты Bild Ронцхаймера и британского журналиста Маканамары. Ронцхаймер, который записал свою поездку с сирийскими беженцами на камеру смартфона и вел прямую трансляцию, привлек внимание сначала в Твиттере, а затем и во всех СМИ своими возможностями мобильной журналистики. Спортивный журналист BBC Конор Макнамара доказал, что мобильность может создавать различный и привлекательный контент в журналистике, особенно в цифровых медиа, подготавливая интересные репортажи для социальных сетей с помощью мобильного телефона и мобильного приложения. Это расширило возможности использования социальных сетей, цифровых медиа и мобильных устройств в качестве медиаинструментов. В период, когда мобильная журналистика формировалась и развивалась в отраслях СМИ, мобильные устройства стали источником новостей. В результате в настоящее время 50-80% населения ряда стран используют мобильные устройства в качестве источника новостей. Количество людей, считающих социальные сети источником информации, колеблется в пределах 30-70%. Это означает, что мобильная журналистика, проявляясь в отраслях СМИ, развивает и другие отрасли СМИ. В целом представляется, что мобильная журналистика, играющая особую роль в обогащении мультимедийного контента, также способствует расширению сферы действия социальных медиа. Это, в свою очередь, ускоряет развитие цифровых медиа.

Ключевые слова: *цифровые медиа, мобильная журналистика, социальные медиа, мультимедиа, медиа*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

SİYASİ İNSTİTUTLARIN DÖVLƏTİN SİYASİ TƏDBİRLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNDƏ ROLU

Yusif MİKAYIL*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 15 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 13th of July, 2021; accepted: 15th of August , 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *siyasi institutlar, institusonal təsir, siyasi tədbir, milli siyasət, dövlət siyasəti*

Giriş

Son onilliklərdə müasir politologiya siyasi proseslərin, xüsusilə də dövlətin müəyyən etdiyi siyasi tədbirlərin yüksək səviyyədə reallaşdırılması imkanlarında siyasi institutların rolunu xüsusilə qeyd edir. Bu institusional paradiqma o anlama gəlir ki, siyasət tədbirlərini sosial planlaşdırıcı və reallaşdırıcı nöqteyi-nəzərdən analiz etmək əvəzinə, günümüzdə, siyasi institutların iştirakı ilə formalaşdırılan şəxsi maraqları olan fərdlər arasında siyasi rəqabətin məntiqi nəticəsi kimi konseptuallaşdırırlar. Normativ nöqteyi-nəzərdən bu, siyasət tədbirlərinin təhlilindən siyasət prosesinin təhlilinə keçidi nəzərdə tutur [1; 4; 7].

1970-ci illərin ortalarında politoloqlar siyasi hadisələri izah etmək üçün institutlara müraciət etməyə başladılar. Sartorinin siyasi partiyalarla bağlı kitabından və Lijphartın çoxluq cəmiyyətlərində demokratiyaya dair əsərindən başlayan hiss, atalar sözü olan "körpənin hamam suyu ilə birlikdə çölə atıldığı" və qurumların təsirlərinin lazımi səviyyədə qiymətləndirilmədiyi hissi idi. Beləliklə, əsaslara qayıtmaq və institutların roluna daha yaxından baxmaq zərurəti yarandı [15, s. 91; 9, s. 132; 8, s. 116].

Hər bir inkişaf etmiş və ya inkişafda olan, böyük və ya kiçik, demokratik və ya avtoritar rejimli ölkədə dövlət siyasəti bir sıra iqtisadi və sosial nəticələrə təsir etməkdə birbaşa rol oynayır [6]. Elm adamları siyasi tədbirlərin əldə olunan müxtəlif nəticələrə təsirini araşdırarkən həmin siyasətlərin özünəməxsus kontekstinə xüsusi diqqət yetirmişlər [16, s.2]. Dövlət siyasətlərinin məzmununun müstəsna əhəmiyyətini anlamaqla yanaşı, bu məqalədə siyasətlərin məzmunu qədər əhəmiyyətli olan digər bəzi aspektlərinə də diqqət yetirəcəyik. Məsələn, siyasi tədbirlərə uğursuz olduqda və ya dəyişən sosial-iqtisadi şəraitə cavab olaraq düzəliş edilə bilərmi? Onlar ictimai maraqlara yönəlib, yoxsa xüsusi maraqlara cavab verirlər? Bu məqalədə bir sıra fərqli beynəlxalq məlumat mənbələrindən istifadə etməklə, qlobal miqyasda siyasi tədbirlərin siyasi və institusional göstəricilərini öyrənmək üçün verilənlər toplusunu bir araya gətiririk.

Siyasi oyunçuların milli siyasətlərin qurulmasında rolu

Siyasi aktyorlar müəyyən bir cəmiyyətdə ən azı müəyyən qədər siyasi güc və/yaxud səlahiyyət əldə etmiş, qərarlara, siyasətlərə, medianın işıqlandırılmasına, münaqişələrə və nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək fəaliyyətlərlə məşğul olan şəxslərdir. Demokratik ölkələrdə bu, bütün seçilmiş liderləri, seçkidə iştirak edən namizədləri və cə-

* doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: mikayil.yusif1@gmail.com

miyyətə və/və ya xarici siyasətə təsir edən siyasətlərin formalaşmasına və həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən nisbətən yüksək səviyyəli siyasətçiləri əhatə edir. Bu tərifə həmin vəzifələrə seçilmiş bütün iqtidar sahibləri, hökumət nazirləri və müxalifətdə olan qanunverici orqanın üzvləri də daxildir. O həmçinin mühüm siyasət qurucuları hesab edilən dövlət qurumlarına (məsələn, Xarici İşlər Nazirliyi) rəhbərlik edən şəxsləri əhatə edir. Daha geniş prizmadan yanaşıldıqda, siyasi oyunçular yüksək instansiyalı bu fərqləri və onların alt iyerarxiyasını təşkil edən digər fərdləri də özündə cəmləyən qurumları, struktur vahidlərini, bir sözlə siyasi institutları da əhatə etməkdədir. Buna ən bariz nümunə kimi siyasi partiyaları göstərmək olar.

Dövlətlərdə siyasətlərin formalaşması prosesi müxtəlif siyasi aktyorlar arasında sövdələşmələr və mübadilələr (və ya əməliyyatlar) prosesi kimi anlaşılır. Bu mübadilələrin bəziləri dərhal tamamlanır ki, bunlara da spot əməliyyatlar deyirik. Bir çox digər hallarda isə cari hərəkətlər və ya resurslar zamanlararası əməliyyatlar kimi xarakterizə olunaraq gələcək fəaliyyətlər üçün inteqrasiya olunur. Etibarlılıq məsələləri və siyasi razılaşmaları həyata keçirə bilmək qabiliyyəti siyasi aktyorların fəaliyyətlərində müstəsna əhəmiyyət daşıyır [12].

Siyasi institutların milli siyasətlərin keyfiyyətində rolu

Politoloqlar indi institutları çıxış nöqtəsi kimi qəbul edirlər. Ümumi fərziyyə ondan ibarətdir ki, strukturlar, konstitusiya qaydaları və hətta dərin köklü normal siyasi hərəkətləri izah edən ən mühüm müstəqil dəyişənlərdir [10; 11, s. 740; 13, s. 226; 19, s. 625].

Heç kimə sirr deyildir ki, siyasi institutlar siyasətçilərin və bürokratların özbaşına hakimiyyəti reallaşdırmaları kontekstində limitləri təyin etməyə kömək edir. Onlar bunu dövlət və özəl sektor arasında mülkiyyət haqlarını müəyyən etməklə və onların həyata keçirilməsini təmin etməklə reallaşdırırlar [20]. Bir çox demokratik ölkələrdə siyasi institutlar hökumətlərin seçildiyi və ya digəri ilə əvəz olunduğu prosesləri dəstəkləyən seçki qaydalarını özündə cəmləyir. Bu siyasi institutlar həm də hökumətlərin icra və qanunverici qolları arasında səlahiyyət bölgüsünü və hər birinin spesifik səlahiyyət limitlərini müəyyənləşdirən konstitusiya qaydalarını da özündə ehtiva edir [5; 18]. Bütün dünya dövlətlərində siyasi institutlar ənənələr mərkəzi və yerli hökumətlər arasında səlahiyyət bölgüsünü və hakimiyyət daxilində müxtəlif strukturlara vəzifə təyinatını müəyyənləşdirir.

Bunun nümunəsi kimi 1997-ci ildə Tailandda qəbul olunan və hökumətin siyasi institutların səlahiyyətlərinin yenidən müəyyənləşdirdiyi konstitusiyanı göstərmək olar. Belə ki, konstitusiyanın yenidən işlənməsində korrupsiyaya qarşı mübarizəni mümkün ən yüksək səviyyədə aparmaq qarşıya qoyulan üç əsas məqsəddən biri idi. Konstitusiyada göstərilir ki, hökumət "yolsuzluğun qarşısını almaq və səmərəlilik yaratmaq üçün əxlaqi və etik standartları qəbul etməli və tətbiq etməlidir". Bunu məntiqi nəticəsi olaraq, Ombudsman, Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə üzrə Milli Komissiya və Dövlət Təftiş Komissiyası kimi bir sıra dövlət əhəmiyyətli institular təsis edildi. İslahatın ilk uğurlu nəticəsi kimi, 1999-cu ildə Tailandın Daxili İşlər Nazirinin korrupsiyaya fəaliyyətində təqsirkar bilinərək uğurla mühakimə olunması oldu [2, s. 108]. Ən son seçkilər zamanı səslərin satın alınması və seçki korrupsiyasının digər formalarının sübut olunmasının ardınca 62 yerin Milli Seçki Komissiyası tərəfindən yenidən seçkilərə təqdim olunması isə yeni qəbul olunmuş konstitusiyanın effektiv şəkildə işləməsinin ən bariz nümunəsidir.

"Nə qədər kasıb olursa-olsun, demokratik ölkələrdə heç vaxt ciddi aclıq baş verməyib" [17, s. 51]. Amartya Senin müşahidəsi institusionalist nəzəriyyənin nümunəsidir ki, bu, institutlar (bu halda demokratiya) ilə konkret siyasət nəticəsi (ərzaq təhlükəsizliyi) və bu

nəticəyə gətirən lokal siyasi tədbirlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olduğunu iddia edən nəzəriyyədir. Əsas arqument institutların siyasətçilərin davranışını təhdidlər və təşviqlər vasitəsilə formalaşdırması və onların – bu institusional stimullar nəticəsində – aclığın qarşısını almaq üçün qərarlar qəbul etməsidir. Yəni Senin öz sözləri ilə desək, "seçkilərin və azad medianın olduğu çoxpartiyalı demokratiyada hökumət aclığın qarşısını almaq üçün güclü stimullara malikdir" [17, s. 51-52]. Belə ki, təmin olunan şəffaflıq, siyasi institutlara və bilavasitə yüksək instansiyalarda yer alan fərdlərə qarşı auditor rolunda çıxış edərək, onlardan həyata keçirmək niyyətində olduqları hər bir siyasi tədbirin yüksək keyfiyyətdə olmasını tələb edəcəkdir. Hal-hazırda biz buna bənzər, və ya bilavasitə eyni olan təcrübələri, Qərb ölkələri, Yaponiya, Sinqapur, Malayziya, Avstraliya və Yeni Zelandiya kimi ölkələr timsalında görməkdəyik. Ancaq unudulmamalıdır ki, bu ölkələrdə belə media və seçkilər şəffaf olsalar da siyasi institutlar bu orqanlarla tələb olunan səviyyədə hesablaşmırlar. Yəni ki, medianın və seçki mexanizminin şəffaflıq səviyyəsi dövlət instansiyalarının bu şəffaflığa cavab səviyyəsindən yüksəkdir.

Elmi ədəbiyyatda müxtəlif müəlliflər bəzi əsas siyasət xüsusiyyətlərinin vacibliyini qeyd etmişlər. Məsələn, Rodrik "Ticarət siyasətinin siyasi iqtisadiyyatı" kitabında eyni ümumi başlığı – "ixracın subsidiyalaşdırılması" – paylaşan siyasi tədbirlər toplusunu həyata keçirən altı ölkəni təhlil edərək fərqli müvəffəqiyyət nəticələrinin əldə olunduğunu aşkar edib. Müəllif onların uğurunu siyasi institutların quruluşu, siyasətin həyata keçirildiyi ardıcıllıq, siyasi tədbirin digər siyasət məqsədləri ilə bağlılığı və siyasətin gələcəyinin nə qədər proqnozlaşdırıla bilən olması kimi xüsusiyyətlərlə əlaqələndirir [14, s. 1470].

Siyasi tədbirlərin maraqların yekun iqtisadi və sosial nəticələrinə təsiri iqtisadi və sosial agentlərin öz hərəkətlərinə qərar verməzdən əvvəl sözügedən siyasətin gələcəyi ilə bağlı gözləntilərini nəzərə alan reaksiyalarından asılıdır. Rodrikin ticarət islahatına istinad edərək izah etdiyi kimi, "səmərəliliyin mənbəyi ticarətin liberallaşdırılması deyil, etibarlı ticarətin liberallaşdırılmasıdır. Ticarət rejiminin yaratdığı stimulların proqnozlaşdırıla bilməsi, bu stimulların strukturundan daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə, təhrif edilmiş, lakin sabit təşviqlər dəsti, etibarlılığı olmayan ticarət islahatları prosesinin yaratdığı qeyri-müəyyən və qeyri-sabit stimullar dəsti ilə müqayisədə iqtisadi göstəricilərə daha az ziyan vurur" [14].

Engerman və Sokoloff artımın izahında etibarlılığın roluna siyasət çevikliyini əlavə etməklə bu arqumenti daha da irəli aparır: "İstər elitanın, istərsə də əhalinin əksəriyyətinin maraqlarına uyğun olan siyasi institutlar siyasət fəaliyyətinə dair əminliyin klassik nümunəsidir. Bununla belə, daha ümumi şəkildə izah etsək, özəl və ya dövlət agentlərinə texnologiya və ya ətraf mühitin dəyişməsi ilə yaranan yeni imkanlardan tam istifadə etmək üçün müəssisələrdə bəzi çevikliklərə icazə verilməsinin iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına və daha sürətli inkişafına kömək etməsi gözlənilir" [3, s. 124].

Yuxarıdakı misallar, ölkələrin arzu olunan nəticələrə nail olmaq üçün siyasi institutların daşıdığı önəmi vurğulayır. Siyasi institutlar nəinki daxili siyasətin qurulmasında, eləcə də ticarət də daxil olmaqla, xarici siyasətin planlaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə sahibdirlər.

Nəticə

Təşkilatların böyük rol oynadığını və siyasi davranışın institutlar tərəfindən formalaşdığını iddia etmək, demək olar ki, bir həqiqətdir.

Yekun olaraq, qeyd edilənlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, daha yüksək qanunverici aparat imkanları, məhkəmə müstəqilliyi və bürokratik keyfiyyətə malik olan ölkələr daha

keyfiyyətli siyasi tədbirlər hazırlamağa meyillidirlər. Nəticələr göstərir ki, şəffaflıq prinsipinə sadiq qalaraq fəaliyyət göstərən siyasi institutların yaratdığı siyasət mühiti həqiqətən də əhəmiyyətlidir. Bununla belə, bu, həm də müzakirə olunan məsələdən asılı olaraq fərqli əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Fərqlərə baxmayaraq, ortaq bir mesaj ortaya çıxır: ölkələr öz təsisatlarını və formalaşdırdıqları siyasətlərin keyfiyyətini inkişaf etdirə bilsələr, mühüm nailiyyətlər əldə edə bilərlər.

Göründüyü kimi, siyasi institutlar hakimiyyət səlahiyyətlərinin tək əldən idarə olunmasının qarşısını almaqda əhəmiyyətli rol oynayırlar. Deyə bilərik ki, siyasi institutlar həm də siyasi proseslərdə rəqabətin miqyasına və bu rəqabətin siyasətçiləri öz hərəkətlərinə görə nə dərəcədə məsuliyyətə cəlb etməsinə təsir göstərir. Məsələn, məsuliyyətin yerli hökumətlərə həvalə edilməsi, təkmilləşdirilmiş ictimai malları təmin etmək üçün yurisdiksiyalar arasında rəqabət stimullarına təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N. Dünya Siyasəti (XX əsrin ikinci yarısı-XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011.
2. Dünya Bankının Hesabatı. Siyasi İnstitutlar və Hakimiyyət, Bakı, 2002, s. 99-116.
3. Engerman S.L., Sokoloff, K.L. Debating the Role of Institutions in Political and Economic Development: Theory, History, and Findings // Annual Review of Political Science, 11, 2008, pp. 119-135.
4. Ələkbərova N. Siyasi elmin müasir problemləri. Dərslik, Bakı: Elm və Təhsil, 2013.
5. Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy, London, 2014.
6. İbadov N. Müqayisəli Politologiya. Dərs vəsaiti, AzTU-nun mətbəəsi, Bakı, 2010, s. 221.
7. İsgəndərzadə M. Politologiyanın əsasları. Bakı, 2012.
8. Lane J.-E., Erson S. Politics and Society in Western Europe, 4th edn., Sage Publications UK, London, 1999.
9. Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration, Yale University Press, New Haven, 1977.
10. March J.G., Olsen, J.P. Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics, The Free Press, 1989.
11. March J.G., Olsen, J. P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life // The American Political Science Review, 78(3), 1984, pp. 734-749.
12. Penny J. Between Coercion and Consent: The Politics of “Co-Operative Governance” at a Time of “Austerity Localism” in London // Urban Geography, 38(9), 2017, pp. 1352 -1373.
13. Qvortrup, M. Introduction – The authoritative Allocation of Values: Policy Outcomes and Political İnstitutions, European Political Science, 11, 2012, pp. 224-228.
14. Rodrik D. Political Economy of Trade Policy // Handbook of International Economics, 3, 1995, pp. 1457-1494.
15. Sartori G. Parties and Party Systems, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, p. 383.
16. Scartascini C., Stein, E., Tommasi, M. Political Institutions, Intertemporal Cooperation, and the Quality of Public Policies // Journal of Applied Economics, 16(1), 2013, pp. 1- 32.
17. Sen A. Development as Freedom, Oxford University Press, Oxford, 1999.
18. Ward L. Modern Democracy and the Theological-Problem in Spinoza, Rousseau, and Jefferson, Palgrave MacMillan, 2014.
19. Weingast B. Rational Choice Institutionalism // Political Science: State of the Discipline, New York, 2002, pp. 600-692.
20. Wills J. The Geo-Constitution: Understanding the İntersection of Geography and Political İnstitutions // Progress in Human Geography, 43(3), 2019, pp. 416-435.

Summary

Mikayil Yusif

The Role of Political İnstitutions in the Quality of Public Policies

In recent years, the trend of studying the origin and effects of institutions by economists and political scientists has increased. This has led to a more complete explanation of questions that have existed for a long time, as well as to the expansion of the types of investigated issues. The most important reason for the resurgence of research on political institutions is that previous explanations for important economic and political phenomena such as economic growth rates, income distribution, and changing political structures in a country are unsatisfactory. In addition, political institutions play a direct role in determining and implementing state political measures. Depending on the development dynamics of countries, the influence of political institutions on state policies can be of high or low quality. In this article, the effects of political institutions on the quality factor of state policies in the conditions of modern challenges are analyzed. After the introduction, the roles of political players in the implementation of national political events were investigated. In the main part that follows, the role of institutional factors in the quality indicator of national policies has been studied, factors affecting this quality based on the examples of world states – transparency in elections, media freedom, policy flexibility – have been determined. Finally, it has been proven that there is a positive correlation between the quality factors of political institutions and national policies.

Key words: *Political institutions, institutional influence, political action, national policy, public policy*

Резюме

Микаил Юсиф

Роль политических институтов в качестве государственной политики

В последние годы усилилась тенденция изучения происхождения и эффектов институтов экономистами и политологами. Это привело к более полному разъяснению вопросов, существовавших долгое время, а также к расширению видов исследуемых вопросов. Наиболее важной причиной возрождения исследований политических институтов является неудовлетворительность предыдущих объяснений важных экономических и политических явлений, таких как темпы экономического роста, распределение доходов и изменение политических структур в стране. Кроме того, политические институты играют непосредственную роль в определении и реализации государственных политических мер. В зависимости от динамики развития стран влияние политических институтов на государственную политику может быть качественным или низкокачественным. В данной статье анализируется влияние политических институтов на фактор качества государственной политики в условиях современных вызовов. После введения были исследованы роли политических игроков в реализации национальных политических событий. В основной части, которая следует далее, исследована роль институциональных факторов в показателе качества национальной политики, определены факторы, влияющие на это качество на примере мировых государств – прозрачность выборов, свобода СМИ, гибкость политики. Наконец, доказана положительная корреляция между факторами качества политических институтов и национальной политики.

Ключевые слова: *Политические институты, институциональное влияние, политическое действие, национальная политика, государственная политика*

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 93/94

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ OSMANLI-AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏRİ: ŞƏRTLƏNDİRƏN SƏBƏBLƏR VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Günel HÜSEYNOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 14 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 18th of July, 2021; accepted: 14th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *mədəni münasibətlər, Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri, teatr əlaqələri*

Giriş

XX əsrin əvvəllərində, eynilə 1980-ci illərdə olduğu kimi, Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə olan münasibətlərində canlanma dövrü yaşanmış, bu canlanma dövrü, Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edəndən sonra (1918) Azərbaycan Cümhuriyyətinin Osmanlı dövləti ilə olan münasibətlərinin hər tərəfli inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycanın 1900-cü illərin əvvəllərindən başlayaraq, Osmanlı dövləti ilə bir sıra sahələrdə əlaqələr qurması, bu əlaqələri inkişaf etdirməsi, Çar Rusiyasının dağılma mərhələsinə girməsi ilə, həmçinin Azərbaycanda milli şüurun inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Tarix 80 il sonra təkrar etmiş və oxşar proses 1980-ci illərdə bir daha yaşanmışdır. Dağılma mərhələsinə daxil olan Sovetlər Birliyinin daxildə nəzarəti tədricən itirməsi, Azərbaycanda uzun illər cilovlanan milli hislərin sürətlə yüksəlməsinə, bu yüksəlişin fonunda Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin qısa sürətdə qurulub canlanmasına səbəb olmuş, müstəqillikdən sonra isə iki müstəqil dövlətin münasibətlərinin ictimai həyatın bütün sahələrində güclü təməllər üzərinə inşa edilməsinə təkan vermişdir. Əslində iki xalqın və iki dövlətin qısa müddət ərzində bu qədər yaxın münasibətlər qurması çox təbii haldır, çünki bu iki qardaş xalqı bağlayan tarixi, etnik, dini, coğrafi faktorlar mövcuddur. Aşağıda Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinin mədəni istiqamətini şərtləndirən səbəblər və bu münasibətlərin inkişaf meylləri geniş təhlil edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mədəni və ədəbi mühitin inkişafında Osmanlı faktoru

Keçən əsrin əvvəllərində sözün əsl mənasında Azərbaycan xalqı öz dirçəliş dövrünə qədəm qoymuşdur. Bu dirçəliş prosesi nəticəsində qısa bir müddət sonra öz milli dövlətini qurmağı bacaran Azərbaycan xalqı, Sovetlər Birliyinə də müstəqil dövlət kimi daxil olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi və mədəni mühitinin inkişafına təsir edən faktorların başında Osmanlıda yaşanan ədəbi və mədəni proseslər böyük təsir göstərmişdir. Məsələn, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının xalqa yönəlməsi, bir tərəfdən Çar rejimində yaşanan liberal-demokratik fikirlərin fonunda genişlənmiş, digər tərəfdən Osmanlının təsiri ilə xalq dilinə və milli mədəniyyətə böyük dəyər verməyə başlamışdır.

* doktorant, Sosial Elmlər İnstitutu; Anadolu Universiteti (Türkiyə)
e-mail: gunel_huseynova_91@inbox.ru

Azərbaycan ilə münasibətlərin qurulması da Osmanlı mədəni mühitinə təsirsiz ötüşməmişdir, belə ki, türk əbəbi düşüncəsi öz yaradıcılığında Qafqazlardan, Türkistandan, ortaq türk tarixindən böyük ilham almış, bu torpaqlarda yaşayan soydaşları ilə münasibətlərini inkişaf etdirmək istəmişlər.

Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinin tədqiq edilən dövrdə formalaşmasına təsir edən faktorlar arasında Çar Rusiyasında 1905-ci il burjua inqilabı xüsusi qeyd edilməlidir. 1905-ci il İnqilabı, Çar rejiminin Rusiya-Yaponiya müharibəsindən məğlubiyyətlə ayrılması nəticəsində meydana gəldi. Rusiyanın ilk dəfə həm Asiya qitəsindən, həm də xristian olmayan bir dövlət tərəfindən məğlub edilməsi, bir tərəfdən, Rusiyanın Orta Asiya və Qafqazdakı tarixi varlığını zəiflətdi və imperiyanın bütün ərazilərində milli şüuru oyandırdı və özünü dərk prosesini sürətləndirdi. 1905 inqilabı Azərbaycandakı milli oyanış və modernləşmə hərəkatı üçün də sözün əsl mənasında bir dönüm nöqtəsi təşkil etdi [6, 81].

Milli muxtariyyət tələbləri çərçivəsində Rusiya Sosial Demokrat hərəkatı ilə yaxın əməkdaşlıq əlaqələri quruldu. Bu hadisə rejimin yıxılması istiqamətində ilk addımlar olaraq qəbul edilə bilər. Bu şərtlər altında Azərbaycanın modernləşməsi getdikcə özünəməxsus cəhətlərlə ortaya çıxdı və müstəqil bir proses kimi formalaşdı.

Şimali Azərbaycanda, mənbəyi Çar rejimində olmaqla yanaşı, bu ölkəni öz gələcək inkişafı üçün nümunə götürməklə kifayətlənməyən, yeni bir "müasirləşmə" hərəkatı başladı. Rusiyanın müsbət cəhətlərinin yanında, Qərbin (Avropanın) müasir dəyərlərini əsas alan yeni aydın təbəqəsi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında aparıcı mövqeyə yüksəldi.

Azərbaycan türklərinin Osmanlıya baxış tərzi də bu "qərbləşmə" istəyinin bir hissəsini təşkil edirdi. Çar Rusiyasında başlayan maarifçilik hərəkatı və bu hərəkatın Azərbaycanda qabaqcıllarından biri olan Axund Yusif Talıbzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin inkişafına böyük töhfələr verdi. İki tərəf arasında əlaqələrin sürətli inkişafının əsasını təhsil və xeyriyyəçilik təşkil etmişdir.

Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Talıbzadə İstanbulda baş tutan görüşlərdə Osmanlı dövlətinin yüksək səviyyəli rəhbərlərindən təkcə azərbaycanlılar üçün yox, Çar Rusiyasında yaşayan 30 milyon müsəlman üçün kömək tələb etmişdir (1, 64). Talıbzadə Yusif Əfəndi, Bakıda İslam Xeyriyyə Cəmiyyətinin qurucusu və sədri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mənimsədiyi əsas prinsipləri aşağıdakı kimi qeyd etmişdir:

- İndiyə kimi Qafqaz türkləri yazışmalarda həmişə fars dilindən istifadə etmişlər. Bundan sonra fars dilinin yerinə ana dilimiz olan Azərbaycan dilinin istifadə edilməsi və dilimizin inkişaf etdirilməsi;
- Məktəb kitablarının osmanlıca yazılması;
- Tədris proqramlarının Osmanlı tədris proqramına uyğun hazırlanması;
- Qafqaz və Azərbaycan türklərini xilafət məqamına bağlılılığını və ali məqsəd olan İslam ittifaqından uzaqlaşdırmaq üçün Bolqarıstanda və İranın Urmiya şəhərində yerləşən erməni-amerikan və erməni-protestan komitələrində ərəb, türk, fars və kürd dili bilən ermənilər tərəfindən Qafqazda, zərərli qəzet və jurnallar yayılmaqda idi. Bunların qarşısını almaq və bölgədə yaşayan müsəlmanları aydınlatmaq üçün qəzet, jurnal və kitabların nəşrini artırmaq;
- İrana, Misirə və Avropaya köç edən, lakin orda qala bilməyən insanların geri qayıtmalarına icazə verilməməsi;
- Məktəb müdirləri və müəllimlərin Osmanlı hökumətinin də qəbul etməsi şərti ilə İstanbuldan göndərilməsi;
- Ərəb dilindəki dini kitabların tərcüməsi, peyğəmbərin hədisləri, əxlaq kitabları və bu sahədəki faydalı əsərlərin nəşri [1, 64-65].

Rus qəzetləri də bu illərdə "panslavist" təşviqat ilə məşğul idilər. Türk dünyasını hədəf alan bu təbliğat o dərəcədə qorxulu səviyyəyə çatmışdı ki, rus publisistlərdən biri Balkanlara gedərək "Tibbi Yardım Birliyinə" müraciətində belə deyirdi: "Bir slavyan, bir xristiyan varkən, türk yaralılara tibbi yardım etməyin".

Azərbaycanın mühacir ziyalılarından Nağı Keykur Ankarada nəşr olunan aylıq "Azərbaycan" adlı mədəniyyət jurnalında "Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağızadə" başlıqlı məqaləsində yazır ki, azərbaycan ləhcəsi ilə Qurani-Kərimi türkcəyə ilk tərcümə edən Tağıyevdir. O bu tərcümə edilmiş Quranı 4000 qızıl lirə dəyərində bahalı daş və brilyantlarla bəzədib, Yusif Ziya Talıbzadə vasitəsilə İstanbulda Sultan Əbdülhəmidə hədiyyə göndərib [4, 17]. İki ölkə arasında əlaqələrin inkişafı ilə bağlı digər mənbələrdə Azərbaycan türklərinin 1906-1907-ci illərdə "Bakı Xeyriyyə Müsəlman Cəmiyyəti" vasitəsi ilə Osmanlı hökuməti və Osmanlı sultanı ilə əlaqələr qurduğu görünür. Əslində cəmiyyət Talıbzadə Axund Yusif Əfəndini bu tarixlərdə İstanbula göndərmişdi" [1, 44]. 1905-ci ildən Azərbaycan türkləri Osmanlı dövləti ilə həm fərdi, həm də vəqflər vasitəsilə əlaqələr qurmuşlar. Bu şəxslər və vəqflər Azərbaycan xalqının ictimai-mədəni inkişafında Osmanlı İmperiyasından kömək istəyir, təhsil və dinlə bağlı müəyyən tələblər irəli sürürdülər. Bakı Müsəlman Cəmiyyəti yarandığı ilk illərdən etibarən Osmanlı sultanı və onun hökuməti ilə əlaqələr qurmağa səy göstərmişdir. Bu məqsədlə cəmiyyətin üzvü, müəllim, Bakıda nəşr olunan "Yeni həyat" qəzetinin yazıçısı, Axund Yusuf Talıbzadə Osmanlı imperiyasından kömək istəmək üçün 1907-ci ilin avqustunda İstanbula göndərilir. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, Talıbzadə danışıqlar zamanı təkcə Azərbaycan türklərinə deyil, Rusiyada yaşayan 30 milyon müsəlmana da kömək istəyib [1, 64].

Azərbaycan-Osmanlı mədəni münasibətlərinin inkişaf istiqamətləri

1918-ci ilin yayında İstanbul konfransına göndərilən Azərbaycan nümayəndə heyətinin Osmanlı ictimaiyyətinə Azərbaycan haqqında məlumat vermək, Azərbaycan mədəniyyətini Türkiyədə təbliğ etmək üçün göstərdiyi səylər də təqdirə layiqdir. Nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il sentyabrın 6-da Türk Ocağında Azərbaycanın tarixi, siyasi, iqtisadi, sosial və ədəbi xüsusiyyətləri ilə bağlı böyük konfrans keçirdi. Konfransda iştirak edən türk ziyalılarına və ictimaiyyətə Azərbaycanın tarixi, dili, ədəbiyyatı və incəsənəti haqqında geniş məlumat verilmiş, Rusiya inqilabından sonra ölkədə baş verən siyasi və hərbi inkişaflar izah edilmişdir. Bir neçə gün əvvəl İstanbul qəzetlərində bu konfransla bağlı elanlar dərc olunmuşdur [12, 2].

Ona görə də konfransa gələn iştirakçıların sayı kifayət qədər çox idi. 1918-ci il sentyabrın 14-də "Türk Ocağı" nda Türkiyə, Azərbaycan, Şimali Qafqaz və digər bölgələrdən olan nümayəndələrin iştirakı ilə rəsmi qəbul keçirildi. Rəsmidə türk dünyasından Halidə Edip, Nakiya Nigar, Bilkeys və Hatice kimi türk qadınları, Azərbaycandan isə A.Ağaoğlu və A.Hüseynzadə, Qafqazın tanınmış iqtisadçıları Fərəh Vəzirov, Krımın səfiri Hayri Ayvazov və digər tanınmış adlar və siyasətçilər iştirak edib. Türk xalqlarının opera musiqisi və ədəbiyyatı nümunələrinin sərgiləndiyi və ifa olunduğu bu rəsmi qəbulun əsas məqsədi sözü gedən xalqların ictimai-siyasi və ədəbi dairələri arasında sıx əlaqələr yaratmaq olub [9, 76].

Daha sonra 1918-ci ilin oktyabrında Bakıda "Türk ocağı" adlı cəmiyyət yaradıldı. Cəmiyyətin məqsədi Azərbaycan və Osmanlı türkləri ilə keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan türk xalqları arasında mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək və onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırmaq idi. Bərabərlik Partiyası Bakı Rəyasət Heyətinin təşəbbüsü ilə 1919-cu ilin dekabrında "Türk Ocağı" siyasi klubunun açılması qərara alındı. Bu məqsədlə

M.Ə.Rəsulzadə, R.R.Şərifzadə, Ş.Rüstəmbəyov, R.Ağabəyov kimi məşhur siyasi liderlər, S.Hüseyin və M.Şeyxzamanovdan ibarət mədəniyyət xadimlərindən ibarət komissiya yaradıldı [11]. Bakıda Müsavat Partiyası üzvlərinin iştirakı ilə "Türk gecələri" adlı musiqi konsertləri keçirilib. Konsert proqramının hazırlanması və tərtibatı xüsusi komissiya həyata keçirib. Digər türk xalqlarının musiqisinin geniş işıqlandırıldığı verilişlər çox maraqlı və orijinal idi. "Türk gecələri" konsertlərində Azərbaycan, türk və tatar şairləri, rəssamları təmsil olunub. Bu tədbirlərdə ictimaiyyət nümayəndələri ilə yanaşı, dövlət və hökumət rəsmiləri də iştirak ediblər [5, 496-497]. Türkiyə və Azərbaycan xalqları arasında mədəniyyət, adət-ənənə, dil kimi mühüm məsələlərdə ortaq cəhətlər həyatın bütün sahələrində özünü büruzə verib. XIX əsrdən başlayaraq, iki cəmiyyət arasında teatr sənəti sahəsində əlaqələr qurulmağa başladı. XX əsrin əvvəllərindən etibarən bu istiqamətdə əlaqələr geniş vüsət almışdır. Azərbaycan-Türkiyə teatr əlaqələrinin qurulması və inkişafı ilə bağlı aparılan araşdırmalar sübut edir ki, bu əlaqələr hər iki ölkədə bütövlükdə səhnə sənətinin inkişafına güclü təsir göstərir. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Türkiyədə də komediyaların səhnələşdirilməsi mədəniyyət baxımından nə qədər yaxın olduğunu göstərir. İki icma var, lakin Osmanlı İmperiyasında ilk orijinal milli tamaşa Namık Kamalın 1872-ci ildə tamaşaya qoyulan "Vətən" dramıdır [12]. Xüsusən də ötən əsrin əvvəllərində 1905-1920- ci illərdə türk yazıçılarının Azərbaycan teatrlarının səhnələrində öz əsərlərini dəfələrlə nümayiş etdirməsi bu əlaqələrin möhkəm təməlini qoymuş, tarixi hadisədir. Ona görə də bu tarixi hadisə həm poeziyada, həm romanda, həm də teatrda bu mövzuda yeni əsərlər yaratmışdır. Məsələn, Mirzə Bala Məmmədzadə "Bakı mücadiləsi" əsəri ilə bu qələbəni insanların qəlbinə, ruhuna dastana çevirdi. Məmmədzadənin teatrı daha geniş şəkildə sevdiyini Mübariz Süleymanlının "Azərbaycanda siyasi fikir tarixi və Mirzə Bala Məmmədzadə" mövzusunda elmi-tənqidi təhlil aparan məqaləsində görə bilərik [3].

XX əsrin başlanğıcından etibarən azərbaycanlı yazıçıların əsərlərində tez-tez Türkiyə mövzusuna toxunduqlarını görmək olar. Bu əsərlər arasında Asim Hacı Abdürrəhimzadənin "Ədirnə müharibəsi yaxud qəhrəman Şükrü Paşa", gəncəli müəllim Məmmədzadənin "Ənvər Bəy yaxud Kamil Paşa Kabineti", Cəfər Cabbarlının "Ənvər Bəy yaxud Ədirnənin fəthi" kimi əsərləri misal çəkmək olar.

Türkiyəyə olan bu maraq təkcə ədəbiyyatla məhdudlaşmamış, 1919-cu ilin yanvarında Tiflis Azərbaycan Teatrı zəngin repertuarla Anadolu səfərinə çıxmışdır. On bir ay kimi uzun müddəti əhatə edən qastrolda yer alan aktyorlar, həmin müddət ərzində türk xalqına Azərbaycanın teatr əsərlərindən ən gözəl nümunələri təqdim etmişlər. Onların yüksək sənətkarlıq əzmi Osmanlının ictimai rəyində həm təəccüb hissi doğurmuş və yaxşı izlər buraxmışdır [8]. Həmin dövrdə Türkiyənin ən məşhur yazıçılarından biri olan Rəşad Nuri Güntəkinin Azərbaycan teatr sənəti ilə bağlı Böyük Məcmua Jurnalının 1919-cu ilin mart ayında çıxan buraxılışında yazdığı məqalə böyük sənətkarın bizim teatr sənətimizə nə qədər heyran olduğunu özündə açıq şəkildə əks etdirir: "... İstanbuldakı kampanya, deyilənə görə, daha çox həvəskarlardan ibarət heyətdir və aktrisalar isə bu sənətə yeni başlayıblar. Son illərdə Azərbaycana gedənlər, orda demək olar ki, Avropa teatrlarına oxşayan teatrların olduğunu qeyd edirlər. Bunu ifadə etməkdə məqsədimiz, şəhərimizə gələn bu kampanyanı kiçik və əhəmiyyətsiz görmək deyil, əksinə, Darülbedayi həyəti istisna olmaqla, indiyə kimi İstanbuldaki bütün teatrların hər birindən üstün olduğunu ifadə etməkdir. Azərbaycanın orta səviyyəli bir kampanyası bu qədər yaxşı çıxış edirsə, oradakı yerli və təşkilatlı teatr heyətlərinin hər halda mükəmməl olması lazımdır ki, ifadə etmək istədiyim də budur.

İstər piyeslər, istərsə də, aktyorların bizdə oyandırdığı ilk təəssürat, azərbaycanlıların teatr sənətini qayət cədid və əhəmiyyətli gördükləri və bu məsələdə Türkiyəni geridə bu-

raxmalarıdır. Xalqımız teatrı, həmişə oğul-uşağı, işsizlər və şərxoşları əyləndirən bir "oyun" olaraq gördü. Səhnələdiyimiz teatr oyunlarının bütün işi, bir neçə hind piyesi, səkkiz-on ilə, bir-iki söyüşdən ibarətdir. Deməк ki, İstanbul əhalisi, küçə xadimələrindən keçmişin möhtəşəm geyimli yavərlərinə kimi qırx ildən çoxdur ki, bu axmaq şeylərə qulaq asarkən, azərbaycanlılar boş dayanmamış və çalışmışlar.

...Azərbaycan teatrına layiq olduğu rəğbəti İstanbulun əsirgəməməsini təmənni edirəm" [7, 288-291].

Sovet Azərbaycanının Ankaradakı səfiri İbrahim Əbilovun Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, ictimai həyatını türk xalqına tanıtmaq məqsədilə tez-tez mədəni tədbirlər təşkil etdiyi görünür. Bu tədbirlərdə Mustafa Kamal Paşanın şərəfinə yazılmış marşlarla yanaşı, Azərbaycan teatr və musiqisinin ən gözəl nümunələri də nümayiş etdirilib. Bu tədbirlərin əksəriyyətində Mustafa Kamal Paşanın şəxsən iştirak etdiyi görünür. Ankarada Mustafa Kamal Paşa ilə bərabər Türkiyə Böyük Millət Məclisinin deputatları və xarici nümayəndələrin iştirakı ilə baş tutan "Azərbaycan gecəsi"ndə ən yadda qalan hadisələrdən biri də Azərbaycan səfirliyində təsərrüfat müdiri olan Nadir İbrahimovun "Sakarya zəfəri" münasibəti ilə yazdığı meyxana xalq mahnısının bir qrup tərəfindən səhnədə bir ağızdan səsləndirilməsi oldu.

Sovet Azərbaycanın Ankara nümayəndəliyi tərəfindən müxtəlif vaxtlarda bu cür tədbirlər həyata keçirilməyə çalışılıb. Belə ictimai səciyyəli fəaliyyətlər iki qardaş xalqı bir-birinə daha da yaxınlaşdırıb. İbrahim Əbilov Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı mədəni əlaqələrlə bağlı fikirlərini çatdırarkən aşağıdakılara diqqət çəkib:: "...Dil və ədəbiyyat sahəsində iştirak və yaxınlığın getdikcə artmaması imkansız bir şeydir. Dil birliyinə doğru gedirik. Ədəbiyyat get-gedə iki tərəf üçün müştərək hala gələcəkdir. Biz bu iştiraka boş əl ilə qarışmayacağıq. Vücuda gətirdiyimiz səhnə əsərlərində öz ruhumuz, öz ilhamımız, öz səhnə sənətimiz vardır. "Arşın mal alan" kimi operamız rus, gürcü, yəhudi və ermeni dillərinə tərcümə edilmişdir. Nyu-Yorkda böyük müvəffəqiyyətlə səhnələnir. Operamız, Avrupa operalarının tərcümələri deyil, "Leyli və Məcnun", "Aşıq Qərib", "Əslı və Kərəm" kimi operalardır. Azərbaycan öz həyatına dair kino filmləri çəkmək üçün xeyli irəli getmişdir. Bu cür filmlərin yaxında Türkiyədə də nümayiş etdiriləcəyini ümid edirəm.

Məmməd Əmin Rəsulzadə, iki xalqın münasibətlərinin əsasını belə ifadə etmişdir: "Türk milləti, tarixi yazan və ona yön verən dünyanın böyük millətlərindən biridir. Dili, dini və adət-ənənələri eyni olan böyük türk millətinin övladları, qardaşlığı sarsılmaz və əbədi olaraq imtahan edilən "Böyük türk ağacının müxtəlif adlardakı bir budağı"dır. Həm türk, həm də azərbaycanlılar millətlərinə görə türk, dinlərinə görə İslam və mədəniyyətlərinə görə şərqlidir" [13, 8-9]. Heydər Əliyev iki xalqın münasibətlərinin əhəmiyyətindən danışarkən qeyd edirdi ki, Azərbaycan və Anadolu Türkləri əsrlərdir bir-birilə yaxın təmas halında, bir-birinə kömək və dayaq olmuşlar. Bu səbəblə, Azərbaycanın bir sıra tanınmış şəxsiyyəti, tarixin müxtəlif dövrlərində Türkiyədə fəaliyyət göstərmiş, qabiliyyətlərini sərgiləmiş, iki xalqın münasibətlərinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Bütün bunlar bizim dostluğumuzun və qardaşlığımızn böyük tarixidir.

XX əsrin əvvəllərində sürgündə yaşamaq məcburiyyətində qalan ziyalılardan əksəriyyəti Türkəyinin mədəni, siyasi və ideoloji mühitinin inkişafında böyük rol oynamışlar. Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Bəy Ağaoğlu, Mirzə Bala Məmmədzadə, Abdul Vahab Yusdsevər, Əhməd Cəfəroğlu kimi azərbaycanlı ziyalılar, Türkiyənin sosial-siyasi və mədəni həyatına müsbət çalarlar qazandırmışlar. Bundan əlavə onlar, türk ictimaiyyətində Azərbaycan haqqında obyektiv fikir formalaşmasına səy göstərmişlər.

Nəticə

1920-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti müxtəlif istiqamətlər üzrə sürətlə inkişaf etməyə başlamış, bu inkişaf Türkiyə-Azərbaycan mədəni münasibətlərinə də öz

töhfəsini vermişdir. Türkiyədə gedən mədəni inkişaf Azərbaycanda mədəni mühitin inkişafına nə qədər tədqiq etmişsə, sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın mədəni dirçəlişi Türkiyənin mədəni inkişafına ilham qaynağı olmuş və öz təsirini göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan B. I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Ankara: AKM, 2000. 395 s.
2. Azerbaycan Hakkında Konferans // Vakit. 1918, 4 sentyabr, № 313.
3. Kərimov İ. Azərbaycan-Türkiyə teatr əlaqələri. Bakı: Nağıl Evi Yayınları, 2000. 202 s.
4. Naki K. Böyük Bir Hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade. Ankara: Azerbaycan, 1957. № 14/ 62.
5. Nuriyeva İ. Azərbaycan tarixi. Bakı: Mütərcim, 2015. 336 s.
6. Özcan U. Ahmet Ağaoğlu`nun Kişiler Serüveni Açısından XX Yüzyılda Türkiye ve Azerbaycan`daki Modernleşme Deneyimleri. İstanbul: İstanbil Üniversitesi Sosyoloji Konferansları, 2004. № 29, s. 79-85.
7. Reşad Nuri Güntekin`in Tiyatro İle İlgili Makaleleri. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
8. Tasvir-i Efkar, 1919. № 2627.
9. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле: записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики: 1918-1919 гг. Баку: Эргюн, 1994. 160 с.
10. Türk Ocağı`nda Bir Konferans // İkdam, 1918. № 7747, 4 sentyabr.
11. Türk Ocağı`nda resmi kabul // Yeni Gün, 1918. № 14, 15 sentyabr.
12. Uslu R. Sovyet Rusya belgelerinde Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri (1920-1922). Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, 2015. № 38. s. 35-48.
13. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990. 116 s.

Summary

Gunel Huseynova

Ottoman-Azerbaijani Cultural Relations at the Beginning of the 20th Century Determining Factors and Development Trends

The vast majority of numerous research studies carried out to study the history of Azerbaijan-Turkey relations have covered the political, diplomatic and military aspects of these relations. Although there is a need to carry out wider studies in almost all directions of the relations between the two countries, it is possible to say that there is a greater need for scientific research works, especially in various directions of cultural relations. Indeed, we find very few comprehensive works in the sources of this field. In this article, the formation of Turkish-Azerbaijani cultural relations at the beginning of the 20th century and the reasons for these relations were studied.

During the research, the topic was extensively analyzed by working with historical documents, analyzing archival materials, and using comparative analysis methods. For this purpose, archival documents, scientific works, newspapers and magazines were used. In the article, the general methodological principles of history historicity, impartiality, comparative and critical approach to facts and events, etc. taken into account.

During the research, the topic was extensively analyzed by working with historical documents, analyzing archival materials, and using comparative analysis methods. For this purpose, archival documents, scientific works, newspapers and magazines were used. In the article, attention was paid to the chronological sequence and interrelatedness of the issues.

One of the main results of the research is that the main driving force of the development of the relations between the Ottomans and Azerbaijani Turks at the beginning of the 20th century is the process of national awakening and national self-awareness experienced in Azerbaijan. The conflicts in Tsarist Russia

are another important factor that spurred the development of relations between the parties. After the establishment of the Soviet Union, the activities of Azerbaijani emigrant intellectuals who settled in Anatolia had a great impact on the development of the cultural and literary environment of Turkey.

Key words: *Cultural relations, Ottoman-Azerbaijani relations, theater relations*

Резюме

Гюнель Гусейнова

Османско-Азербайджанские культурные связи в начале XX века: определяющие факторы и тенденции развития

Подавляющее большинство многочисленных исследований, проведенных для изучения истории азербайджано-турецких отношений, охватывают политические, дипломатические и военные аспекты этих отношений. Хотя есть необходимость в проведении более широких исследований практически по всем направлениям отношений между двумя странами, можно сказать, что существует большая потребность в научно-исследовательских работах, особенно по различным направлениям культурных отношений. Действительно, в источниках по этой области мы находим очень мало исчерпывающих работ. В данной статье изучено становление турецко-азербайджанских культурных отношений в начале 20 века и причины этих отношений.

В ходе исследования тема была подробно проанализирована путем работы с историческими документами, анализа архивных материалов, использования методов сравнительного анализа. Для этого использовались архивные документы, научные труды, газеты и журналы. В статье рассматриваются общие методологические принципы истории историчность, беспристрастность, сравнительно-критический подход к фактам и событиям и др. принято во внимание.

В ходе исследования тема была подробно проанализирована путем работы с историческими документами, анализа архивных материалов, использования методов сравнительного анализа. Для этого использовались архивные документы, научные труды, газеты и журналы. В статье обращено внимание на хронологическую последовательность и взаимосвязанность вопросов.

Одним из основных результатов исследования является то, что главной движущей силой развития отношений между османами и азербайджанскими тюрками в начале XX века является процесс национального пробуждения и национального самосознания, переживаемый в Азербайджане. Еще одним важным фактором, подстегнувшим развитие отношений между сторонами, стали конфликты в царской России После образования Советского Союза деятельность азербайджанской интеллигенции-эмигранта, поселившейся в Анатолии, оказала большое влияние на развитие культурной и литературной среды Турции.

Ключевые слова. *культурные связи, османско-азербайджанские отношения, театральные связи*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

1950-Cİ İLLƏRDƏ BİRLƏŞMİŞ KRALLIĞIN KİPR SİYASƏTİ

Səbinə ƏLİYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 30 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 23th of July, 2021; accepted: 30th of August , 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *Kipr problemi, Birləşmiş Krallıq, Türkiyə, Yunanıstan, Kiprin yunan və türk icmaları, Enosis, H.Makmillan, London konfransı, danışıqlar, tərəfdaşlıq planı*

Giriş

1878-ci ildə Kipr adasının Osmanlı İmperiyası tərəfindən Birləşmiş Krallığa müvəqqəti icarəyə verilməsindən bu günədək ingilislər adadan əl çəkməmiş, ada üzərində söz sahibi olduğunu daim göstərməyə çalışmışdır. 1950-ci illərin ortalarından etibarən Kiprdə müstəmləkə rejiminə qarşı fəaliyyətlərin artması, xüsusilə də Enosis məqsədini gerçəkləşdirməyə çalışan kiprli yunanların öz müqəddəratını həll etməyə çalışması Birləşmiş Krallığı problemin həlli istiqamətində səylərini artırmağa sövq edirdi. Müstəmləkələrdə imperiyanı saxlamağın iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən çox xərc tələb etdiyi düşüncəsi ilə Britaniya hökuməti artıq Kiprin dekolonizasiyası prosesini sürətləndirmək istəyirdi. Birləşmiş Krallığın Kipr probleminin tənzimlənməsi istiqamətində adanın yunan və türk icmaları, eləcə də Türkiyə və Yunanıstan arasında vasitəçi rolunu oynamağa çalışmasının əsas səbəbi adadakı maraqlarını qorumaq niyyəti idi. Birləşmiş Krallığın Kipr adasında 2 hərbi bazası mövcuddur. Britaniyanın Akrotiri və Dekeliya bazaları suveren hərbi baza statusuna malikdir. Yəni onlar Kipr Respublikasının yurisdiksiyasından kənardadırlar. Həmçinin adada sabitliyin təmin edilməsi Britaniya bazalarının effektli istifadəsi üçün mühüm amildir.

Birləşmiş Krallıq hərbi bazaları vasitəsilə öz təhlükəsizlik strategiyasını həyata keçirir, regionda siyasi, iqtisadi, hərbi və ticari gücünü qorumağa çalışırdı. Böyük Britaniya təkcə Kiprdə deyil, Şərqi Aralıq dənizi və Orta Şərq regionunda ümumi balansa və konyukturaya xüsusi diqqət yetirirdi. Bu mənada Britaniya hökumətinin əsas marağı regionda nüfuz dairəsini qoruyub saxlamaq, kommunist təcavüzünə müqavimət göstərmək üçün adada güclənmək və bazaları hesabına malik olduğu suverenliyi əlindən verməmək idi. Britaniya hökuməti bu məqsədləri özündə ehtiva edən müxtəlif planlar, konstitusiya layihələri işləyib hazırlayır və icmaların müzakirəsinə çıxarırdı. Lakin buna baxmayaraq, bu planlar kiprli yunanlar tərəfindən onların Enosis tələbinə cavab vermədiyindən reallaşmamışdır.

Kipr adasının Birləşmiş Krallıq üçün geostrateji əhəmiyyəti

Avropa, Asiya və Afrika qitələrinin və üç böyük sivilizasiyanın kəsişməsində yerləşən Kipr adası əlverişli strateji mövqeyə malikdir. Aralıq dənizinin Siciliya və Sardiniyadan sonra üçüncü böyük adasıdır. Kiprin şimalında cəmi 65 km-lik məsafədə Türkiyə, şimal-qərbində isə 965 km-lik məsafədə Yunanıstan yerləşir. Ada coğrafi mövqeyi baxımından

* Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: aliyevasabina23@gmail.com

əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. Qərblə Şərqi birləşdirən nəqliyyat yollarının birləşmə nöqtəsində yerləşir, bu baxımdan Qərbin Şərq ilə əlaqələrinin sabitliyi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda Suriyanın qərbində, İsrailin şimal-qərbində, Misirlə Süveyş Kanalının şimalında yerləşməsi, Suriya, Livan, İsrail və Misir sahillərindəki neft boru xətlərinin çıxış nöqtələrinə nəzarət edə biləcək mövqedə olması, Egey dənizinin giriş-çıxışına təsir etmə imkanları Kiprin strateji əhəmiyyətini artırır, Şərqi Aralıq dənizi regionunu nəzarət altında saxlamaq imkanı verir. Bu da antik dövrdən etibarən Şərqi Aralıq dənizi bölgəsi və ona bağlı Kipr adasının tarixini şərtləndirmiş, böyük dövlətlərin siyasi, ticari və hərbi mübarizə meydanına çevirmişdir. 1869-cu ildə Süveyş kanalının açılması ilə dünya ticarəti açıq dənizlərdən Aralıq dənizi hövzəsinə yönəlmiş və nəticədə Kipr adasının strateji və siyasi dəyəri daha da artmışdır. Kipr bu regionu Qərbi Avropa ilə birləşdirən ən qısa dəniz yolu üzərində yerləşir və bu, müstəmləkə ölkələrinə ciddi üstünlüklər verirdi.

XX əsrin 40-50-ci illərində Kiprdə adanı ingilis müstəmləkəçiliyindən azad etmək və Enozis ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə kiprli yunanlar fəallaşdı. Kiprli yunanların özünüidarəetmə tələblərinə cavab olaraq ingilis müstəmləkə hakimiyyəti yerli idarəetmə orqanlarını təkmilləşdirmək, Kiprin yeni konstitusiyasını hazırlamaq vədini verdi və 1940-cı illərin sonu lord Vinsterin, 50-ci illərin ortalarında isə lord Radkliffin konstitusiya layihəsi kiprlilərə təqdim edildi. Lakin bu layihələr Kiprin yunan icmasının tələblərinə cavab vermədiyindən reallaşmadı.

50-ci illərin I yarısında Britaniya regionda öz strateji maraqlarını qorumaq üçün Kiprin statusu məsələsində kifayət qədər sərt mövqe nümayiş etdirirdi. 1953-cü ilin sentyabrında Yunanıstanın baş naziri marşal Aleksandros Papaqosun adadakı vəziyyəti müzakirə etmək haqqında müraciətini həmin vaxt Afinada olan Britaniya baş nazirinin müavini Entoni İden (1951-55) rədd etmiş və kəskin şəkildə bildirmişdir ki, məsələ Britaniya üçün qapalıdır və müzakirə edilə bilməz. Bu cür münasibətdən özünü təhqir olunmuş hesab edən A.Papaqos 15 noyabrda Britaniyaya ikitərəfli danışıqların keçirilməsi haqqında təklif notasını göndərdi. Bu notaya da etinasız münasibət göstərildi. Nəticədə A.Papaqos Londona səfər dəvətini qəbul etmədi. 1954-cü ilin martın 15-ində E.İden İcmalar Palatasında Kiprlə bağlı yenidən eyni sərt mövqedən çıxış etdi (12, 686).

Məsələ ilə bağlı Amerika da sərt mövqedən çıxış edirdi. Belə ki, aprelin 5-ində Amerika hökuməti Afinadakı səfiri Kennona Yunanıstan hökumətinə rəsmi müraciət etmək və Baş Assambleyanın növbəti sessiyasında Yunanıstanın məsələni qaldırmayacağına Amerikanın ümid etdiyini bildirmək tapşırılmışdır. Səfirə tapşırıqda həmçinin qeyd olunurdu ki, Yunanıstanın Enozis məsələsini BA-da qaldırması son zamanlar münasibətlərin yaxşılaşmağa başladığı Egey regionunda pis nəticələrə səbəb ola bilər, SSRİ-yə və kommunist blokuna Qərb dünyasının üzvləri arasında mübahisə yaratmaq və NATO üzrə müttəfiqləri bir-birinə qarşı qoymaq və bu yolla Avropanın gücünü məhv etməyə nail olmaq üçün unikal imkan verəcəkdi. Bu baxımdan Yunanıstan məsələni BMT BA-da gündəmə gətirdiyi təqdirdə, Amerika Yunanıstan hökumətinə məsələ ilə bağlı heç bir dəstək verməyəcəyini bildirdi (12, 685).

50-ci illərin II yarısında Kiprdə etnik icmaların adanın statusu ilə bağlı mövqeləri fərqli idi: kiprli yunanların əsas məqsədi Enozisə nail olmaq idi. Türk icması isə yunan icması ilə bərabər hüquqlara malik olmağa, Yunanıstanın tərkibinə daxil olmayan ayrı bir ərazi statusunda Kiprin qorunub saxlanmasına çalışırdı. Böyük Britaniyanın isə əsas məqsədi Kiprdəki hərbi bazalarını qorumaq və adanı əldən verməmək idi ki, bu da ilk növbədə, Süveyş kanalının Misir tərəfindən milliləşdirilməsi ilə bağlı Yaxın Şərq regionunda yaranmış böhranla şərtlənirdi. Belə ki, Orta Şərqdə baş vermiş bir sıra hadisələr – İraqda

inqilab nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş general Qasım hökumətinin faktiki olaraq Bağdad Paktına son qoyması, bir müddət əvvəl isə ingilisləri Süveyş kanalından çıxarmağa nail olmuş Misir rəhbərliyi ilə əməkdaşlıq edərək Britaniya əleyhinə siyasət yeritməyə başlaması nəticəsində İngiltərənin regionda mövqeləri təhlükə altına düşmüşdür. Nəticədə Britaniya üçün Kiprin əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Yunanıstan 1954-cü ildə Kipr məsələsini BMT-nin müzakirəsinə çıxarmağa qərar verdi və 20 avqustda Kipr xalqına öz gələcəyini müəyyən etmək haqqının verilməsi tələbi ilə BMT-yə müraciət etdi. Müraciətin BA-nın 25 sentyabrda keçirilmiş 478-ci plenar iclasında BMT BA-nın gündəminə salınması qərarlaşdırıldı və baxılması üçün Birinci Komitəyə verildi (11). Nəticədə 14 dekabrda BA-nın 514-cü plenar iclasında 814 (IX) saylı qətnamə ilə bundan sonra "BMT-nin himayəsi altında Kipr adasının əhalisinə münasibətdə xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin tətbiq edilməsi" adlı bəndin nəzərdən keçirilməməsinə qərar verildi (13).

Münaqişənin tənzimlənməsi istiqamətində Britaniya hökumətinin səyləri

1955-ci ildə Britaniya hökumətinin başçısı Uinston Çerçillin istefa verməsindən sonra Entoni İden baş nazir, Harold Makmillan isə xarici işlər naziri təyin edildi. Yeni hökumət Kiprdəki vəziyyətin Şərqi Aralıq dənizi regionunun təhlükəsizliyinə təhdid təşkil etdiyini və bu səbəbdən məsələnin Türkiyə və Yunanıstan ilə birlikdə həll edilməli olduğunu irəli sürərək yeni bir plan hazırladı, Kiprin konstitusiyasının müzakirələrinə Türkiyə və Yunanıstanı da cəlb etməyi qərarlaşdırdı.

Baş nazir Entoni İden xarici işlər naziri H. Makmillan və Müstəmləkələr Naziri Alan Lennoks-Boyd ilə birlikdə Kipr üçün yeni konstitusiya layihəsinin əsas müddəalarını hazırladıqdan sonra 30 iyunda İcmalar Palatasında çıxışında qeyd etmişdir ki, Britaniya hökuməti Şərqi Aralıq dənizində İngiltərə, Yunanıstan və Türkiyəyə eyni dərəcədə təsir edən problemləri daha dərindən tədqiq etməyə başlamışdır və üç ölkənin qarşılıqlı etimada əsaslanan birliyi bu ölkələrin ümumi maraqları üçün labüddür. Bunun üçün Britaniya hökuməti Yunanıstan və Türkiyə hökumətlərini öz təmsilçilərini Londona göndərməyə və yaxın vaxtlarda Kipr də daxil olmaqla, Şərqi Aralıq dənizi regionuna aid siyasi və müdafiə problemlərini müzakirə etməyə çağırdı (1, 355). Beləliklə, plana uyğun olaraq Britaniya hökuməti 30 iyun 1955-ci ildə Türkiyə və Yunanıstanı "Şərqi Aralıq dənizinin müdafiəsi və Kipr məsələsi" adlı seminar üçün Londona dəvət etdi. İlk üçtərəfli konfrans 29 avqust-7 sentyabr tarixlərində Londonda keçirildi.

29 avqust 1955-ci ildə xarici işlər nazirləri səviyyəsində başlayan London Konfransında Türkiyənin xarici işlər naziri Fatin Rüştü Zorlu «adanın status-kvosunun dəyişdirilməsinə qarşı olduğu, əgər dəyişəcəksə, adanın Türkiyəyə qaytarılması» fikri çərşivəsində Kiprin statusunda hər hansı dəyişikliyin Lozanna Müqaviləsinin yenidən dəyərləndirilməsi mənasına gələcəyini ifadə etdi (6, 188-189).

London Konfransının 6 sentyabrda başlayan ikinci hissəsində İngiltərə ada ilə bağlı yeni islahatlar haqqında qanun layihəsi təklif etdi. «I Makmillan Planı» olaraq bilinən layihəyə görə, Kiprə məhdud da olsa, öz gələcəyini müəyyən etmə hüququnun verilməsi nəzərdə tutulmuşdu (1, 356). Lakin bu təklifi tərəflər qəbul etmədi. Yunan heyətinin konfransdan gözləntisi öz müqəddəratını təyin etmə haqqının əldə edilməsi idi ki, konfrans zamanı Makmillan yunanların bu tələbini rədd etdi. Həmçinin bəyan etdi ki, öz müqəddəratını təyin etmə mümkün olsa belə, yalnız adanın bölünməsi hesabına olacaqdır. Bu mövqeyi Türkiyə də dəstəklədi. F.R. Zorlu çıxışında yunan tərəfinin öz müqəddəratını təyin etmə tələbinə münasibətdə BMT nizamnaməsində bu prinsiplə bağlı maddənin kifayət qədər

aydın olmadığını və dövlətlərarası gərginliyin artmasına səbəb ola biləcəyini vurğuladı. O, eyni zamanda Kiprə öz müqəddəratını təyin etmə və ya hətta özünüidarəetmə haqqının verilməsi üçün mütləq şərt kimi adanın yunan və türk icmalarının bərabərliyinin tanınmasını və adanın müqəddəratının yunan icmasının öhdəsinə verilməməsini irəli sürdü. F.R.Zorlu adanın taleyi məsələsinin Türkiyə və İngiltərə arasında müzakirə edilməli olduğunu vurğuladı (3). London danışıqlarının gedişatı zamanı 6-7 sentyabrda Atatürkün Selanikdəki evinə bomba atıldığı iddiası nəticəsində baş vermiş "sentyabr hadisələri" konfransın vaxtından tez bitməsinə səbəb oldu.

İngiltərənin bu konfransa Türkiyəni dəvət etməsinin hüquqi təməlində Lozanna Sülh Müqaviləsinin 16-cı maddəsi dayanırdı. Belə ki, Türkiyənin israrları ilə müqaviləyə daxil edilmiş bu maddəyə görə, Lozanna müqaviləsi ilə tanınan ərazilər və adaların gələcəyi müvafiq tərəflər tərəfindən tənzimlənəcəkdir (8). Beləliklə, bu tarixdən etibarən Türkiyə Kipr məsələsində təsirli bir aktora çevrildi.

1957-ci ilin yanvarında Harold Makmillan Böyük Britaniyanın Baş naziri postunda Entoni İdeni əvəz etdi. Tarixçilər, adətən, Makmillanı Aralıq dənizi və Afrikanın dekolonizasiyası nəticəsində Britaniyanın imperiya statusunun zəifləməsini könülsüz qəbul edən lider kimi xarakterizə edirdilər (5, 157-158). Onun 1960-cı ildə səsləndirdiyi məşhur "dəyişikliklər nitqi" imperiya ideyasının mühafizəkarlar üçün 1951-ci ildə yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra necə köklü şəkildə dəyişdiyini göstərir. Lakin Keniya, Malayya və Kiprdə imperiyanı saxlamaq iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən çox xərc tələb edirdi. Bu səbəbdən Makmillan Kiprin dekolonizasiyası prosesini sürətləndirmək istəyirdi və hakimiyyətə gəldikdən bir neçə ay sonra Britaniyanın adadan ayrılacağına qərar vermişdi. Mühafizəkarlar və hərbi xadimlər 1957-ci ilin ortalarında belə qənaətə gəlmişdilər ki, bütün Kiprin baza kimi istifadə olunması artıq zəruri deyil. Britaniyanın əsas marağı Şərqi Aralıq dənizi regionunun müdafiəsi və kommunist təcavüzünə müqavimət göstərmək üçün lazım olan bazaların qorunub-saxlanması idi (4, 663).

Rəsmi Ankara və Afina ilə danışıqları davam etdirən Britaniya hökuməti 19 iyun 1958-ci ildə müstəmləkələr naziri Lennoks-Boydun hazırladığı yeni təklifləri Britaniya parlamentində ictimaiyyətə açıqladı. Təkliflər kiprli türk və yunan icmalarının bərabər hüquqlara sahib olmaları prinsipinə əsaslanan öz müqəddəratını təyinetmə planını ehtiva edirdi. İngiltərənin baş naziri Harold Makmillan parlament qarşısında hökumətin Kiprlə bağlı siyasəti haqqında bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda Britaniyanın Kipr siyasətinin 4 başlıca məqsədi qeyd edilmişdir:

- adanın bütün əhalisinin ən ali maraqlarını müdafiə etmək;
- problemin adanın hər iki icmasının – Yunanıstan və Türkiyə hökumətlərinin məqbul hesab edəcəyi həllinə nail olmaq;
- Kiprdə yerləşən, Birləşmiş Krallığa öz beynəlxalq öhdəliklərini həyata keçirmək üçün lazım olan ingilis bazalarının və obyektlərinin mühafizəsini təmin etmək;
- sülh və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək, Birləşmiş Krallıq və müttəfiqləri arasında həyati vacib sahələrdə əməkdaşlıq etmək (9).

Eyni gündə Harold Makmillan tərəfindən adanın yunan və türk icmaları, həmçinin Böyük Britaniya, Yunanıstan və Türkiyə arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutan Tərəfdaşlıq Planı irəli sürüldü. Plana əsasən, tərəfdaşlığın yeni prinsipinin tam işlənib hazırlanması və zəruri sabitlik şəraitində tətbiq edilməsi üçün 7 il ərzində Kiprin statusu dəyişməz olaraq qalmalı idi, adada nümayəndəli idarəçilk sistemi yaradılmalı və hər bir icma öz işlərində muxtariyyata sahib olmalı idi. Britaniya hökuməti həmçinin kiprli

yunan və türklərin istəyinə müvafiq olaraq Britaniya vətəndaşlığını saxlamaqla, onlara öz milliyyətlərinin təsdiqi üçün Yunanıstan və Türkiyə vətəndaşlığının verilməsini dəstəkləyirdi. Nümayəndəli idarəçilik və icma muxtariyyatı sistemi hər iki icmanın – Yunanıstan və Türkiyə hökumətlərinin nümayəndələri ilə məsləhətləşmələr əsasında işlənib hazırlanmalı idi. Hər bir icma Nümayəndələr Palatası vasitəsilə öz siyasətini həyata keçirə bilərdi, adada bütün idarəetmə isə Şura tərəfindən həyata keçirilməli idi. Şuraya qubernator, Yunanıstan və Türkiyədən olan nümayəndələr, həmçinin, 6 kiprli nazir – 4-ü yunan icmasının, 2-si isə türk icmasının nümayəndələr palatasından seçilmiş nazir daxil olacaqdı. Adanın qubernatoru xarici və daxili siyasətə, o cümlədən təhlükəsizlik sahəsinə rəhbərlik etmək səlahiyyətlərini əlində saxlayırdı. Yunanıstan və Türkiyə nümayəndələrinin qərəzli hesab etdikləri qanunları qərəzsiz tribunalın müzakirəsinə vermək hüququ olacaqdı. Planı həyata keçirmək üçün zorakılığın dayandırılması, fövqəladə vəziyyət rejiminin zəiflədilməsi, bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlərin görülməsi və son nəticədə fövqəladə vəziyyətə son qoyulması və fövqəladə vəziyyətlə bağlı adadan kənarlaşdırılmış kiprlilərin adaya qaytarılması əsas hədəf olaraq nəzərdə tutulmuşdu. İcmalar nümayəndəli orqanları vasitəsilə adanın daxili işlərini idarə edə və nəzarət edə biləcəkdi (9).

Lakin Makmillanın planı bütün tərəflər tərəfindən rədd edildi. Kiprin icmalarının plana reaksiyası hərbi əməliyyatların intensivləşməsində özünü göstərdi. Planın elan edilməsindən 12 gün sonra icmalararası toqquşmalar nəticəsində 56 kiprli yunan və 53 kiprli türk öldürüldü. Nəticədə Kiprə Britaniyadan əlavə qoşunlar yeridildi və bununla da adada ingilis hərbçilərinin sayı 20 minə çatdı (7, 247).

1958-ci ilin avqustunda baş nazir Makmillan Türkiyəyə və Yunanıstana səfər etdi. Danışıqlardan sonra Londona qayıdan Makmillan planda bir sıra düzəlişlər edərək II Makmillan Planı adını almış yeni planını 15 avqustda Parlamentdə açıqladı. Planın əsasında 2 əsas konsepsiya dayanırdı. Birinci konsepsiya adada sabitliyin təmin edilməsi, zorakılığın dayandırılması mərhələsini ehtiva edirdi. İkincisi isə istənilən tərəfin gələcəyinə, görüş və istəklərinə zərər vurmadan yekun qərarın 7 illik müddətə təxirə salınmasını nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda bu dövr durğunluq dövrü olmamalı idi. Britaniya hökuməti bu formanın dövrün tələblərinə cavab verdiyini və maraqlı tərəflərin qəbul etdiyi 2 prinsipə müvafiq olduğunu hesab edirdi. Həmçinin adada 2-3 ay ərzində seçicilərin siyahılarının hazırlanması qərara alındı. İcmalar öz daxili işlərini özləri həll edəcəkdilər, qubernator isə yerli şərait imkan verdikdə, kiprli yunan və türklərin ayrı-ayrı munisipal şuralarının yaradılması haqqında qərar verəcəkdi. Seçici siyahıları hazır olduqda hər iki Nümayəndələr Palatasına seçkilərin keçirilməsi mümkün olacaqdı. Nümayəndələr Palatası seçildikdən sonra onlar öz nümayəndələrini Qubernator Şurasına seçmək hüququna malik olacaqdı ki, bu orqan daha sonra nümayəndələr palatalarına birbaşa aid olmayan və ya qubernator tərəfindən ona həvalə edilmiş bütün məsələlərə baxacaq nüfuzlu orqana çevriləcəkdi (10).

Kiprə qayıtmasına icazə verilməyən və o dövrdə Afinada olan Makarios bu planın qəbul edilməyəcəyini və məsələnin Britaniya hökuməti ilə kiprlilər arasında müzakirə edilməli olduğunu bildirdi. «Kiprlilər» dedikdə, Makarios dini və siyasi lideri olduğu kiprli yunanları nəzərdə tuturdu (2, 192). Təbii ki, Kiprin türk icmasının da ayrı bir nümayəndəli orqanının olacağı və üstəlik Türkiyənin də adanın suverenliyi məsələsində söz sahibi olma ehtimalı Makarios və Yunanıstan hökuməti üçün qəbuledilməz idi.

Kiprin türk liderləri isə planın dəyərləndirilməsini Türkiyə hökumətinə həvalə etdi. Baş nazir A.Menderes 25 avqust 1958-ci ildə qəbul etdiyi İngiltərənin səfiri Ser Ceyms Boukerə Makmillan Planına müsbət yanaşdıqlarını çatdırdı. Eyni zamanda xarici işlər naziri F.R.Zorlu da hesab edirdi ki, «taksim prinsipinə etinasız yanaşılmasa, planı dəstəkləmək

olar» (2, 193).

Böyük Britaniya ilə Türkiyə arasında razılaşmaya cavab olaraq EOKA müstəmləkə idarəçiliyini tamamilə baykot etməyə çağırdı. Yunanıstan və Türkiyə baş nazirlərinin müraciətləri ilə başlayan barışıq yarımçıq qaldı. Yenidən fəal hərbi əməliyyatlar başladı ki, bu da adada münaqişənin vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi təhlükəsini yaratdı, kiprli yunanlar Britaniya hakimiyyətinə qarşı çıxışlarını artırdı. EOKA Britaniya ilə istənilən əməkdaşlığı sonlandırmağa çağırırdı. Sonralar Britaniyanın adanın müstəmləkəsizləşdirilməsi haqqında təklifi və EOKA-nın atəşkəs elan etməsindən sonra tərəflər Kiprin gələcək statusu haqqında razılığa gəldilər. Bu, Britaniya, Yunanıstan və Türkiyə arasında London-Sürix sazişlərinin imzalanması prosesinin başlanğıcını qoydu. Nəticədə 16 avqust 1960-cı il Kipr 2 ingilis hərbi-dəniz bazası (Akrotiri və Dikeliya) qalmaq şərtilə Britaniya müstəmləkəçiliyindən azad olaraq siyasi müstəqillik əldə etdi və prezident üsul-idarəli suveren dövlətə çevrildi. Qeyd edilən sazişlər əsasında Kiprin Konstitusiyası qəbul edildi. Böyük Britaniya, Türkiyə və Yunanıstan Kiprin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyinə zəmanət verən dövlətlər oldular. Hər bir zəmanətçi dövlət sazişlər pozulduqda bir-biri ilə məsləhətləşə bilər, adada status-kvonu bərpa etmək məqsədilə tədbir görə bilərdi.

Makmillan da öz memuarlarında Kipr böhranının həlli istiqamətində cəhdlərinin səmimi olduğunu iddia edirdi (4, 657-701). Lakin əgər həqiqətən Makmillan Kipri dekolonizasiya etməyə və ada üzərində ingilis suverenliyinə son qoymaq istəyirdisə, niyə bu fikri 1959-cu ilin fevralında, yəni hakimiyyətə gəldikdən 2 il sonra bəyan etdi. Məsələ ondadır ki, Britaniya hökuməti üçün Kipri öz hakimiyyəti altında saxlamaq zəruri idi, çünki ingilislərin strateji maraqları yalnız ada üzərində suverenliyini, adada suveren hərbi bazalarını qoruyub saxladığı təqdirdə təmin edilmiş olacaqdı. Kiprin müstəmləkəsizləşdirilməsi ideyasını səsləndirməyə başlayan Makmillan hökuməti o zaman təkidlə bildirirdi ki, Britaniya yalnız problemin həllində və adada öz hərbi bazalarının qorunmasında maraqlıdır və buna görə də problemin həlli bağlı Yunanıstanla Türkiyə arasında bağlanacaq sazişi qəbul edəcəkdir. Makmillan adada sülhün bərqərar olunmasında və bazaların qorunub saxlanmasında maraqları olduğunu iddia etsə də, reallıqda Britaniyanın bazaları saxlamaq arzusu sülhün bərqərar olmasına mane olmuş, zorakılığın artmasına, vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Nəticə

Britaniya və Türkiyə hökumətləri yeni Makmillan Planını tətbiq etmək məqsədilə bir neçə həftədən sonra əməkdaşlıq etmək qərarlarını bəyan etdilər. Bu addım plana qarşı olan kiprli yunanları və Yunanıstanı narahat etməyə başladı və Yunanıstan xarici işlər naziri planın Lozanna Müqaviləsinə zidd olduğunu elan etdi. Buna baxmayaraq, İngiltərə xarici işlər nazirinin nümayəndəsi İngiltərənin Makmillan Planını 1 oktyabrdan etibarən həyata keçirməkdə qərarlı olduğunu açıqladı. Plana müvafiq olaraq 1 oktyabr 1958-ci il tarixində Türkiyə adadakı təmsilçisini – Burhan İşını Kiprə göndərdi (2, 193). Makmillanın planı Türkiyəyə nəinki Kiprlə bağlı beynəlxalq danışıqlarda, eyni zamanda adanın idarə edilməsində iştirak hüququnun verilməsi və öz müqəddəratını təyin etmək məsələsinin 7 illik müddətə təxirə salınması, həmçinin bu müddətdə Enosisə faktiki veto qoyulması demək idi. Bununla yanaşı, hər bir icma üçün ayrı nümayəndələr palatasının və daha sonra ayrı munisipalitetlərin yaradılması haqqında müddəanın plana əlavə edilməsi icmaların gələcəkdə tamamilə ayrılmasına platsdarm hazırladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Savrun E. Soğuk Savaş Döneminde İngiltere ve Türkiye'nin Kibris Politikalari (1955-1964)/ E.Savrun, M.Tinal // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2017, №34, s. 355-356.
2. Cicioğlu H., Göktürk T.B. Türkiye’nin Kıbrıs Politikasını Belirleyen Olaylar (1923-1960 Yılları Arası) / 9. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri (24-25 Nisan 2014), İstanbul, 2014, s. 192-193.
3. Tuna I. 1950-1960 yıllarında Türkiye’nin Kıbrıs Politikaları / Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu. (Bildiriler). Ankara, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2016, s. 81-100.
4. Macmillan H. Riding the Storm 1956-1959. London, 1971, pp. 657-701.
5. Stephens R. Cyprus: A Peace of Arms. London: Pall Mall Press, 1966, pp. 157-158.
6. Keser U. Kıbrıs Sorunu Bağlamında Türkiye'de 6/7 Eylül 1955 Olaylarına Kitlesel Bir Bakış // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2012, c. XII, №25.
7. Нестеров А.Г. Британский проект урегулирования ситуации на Кипре в 1957-1958 годах: план Макмиллана // Научный диалог, 2017, №5, с. 240-253.
8. Lausanne Peace Treaty, 1923 (http://www.mfa.gov.tr)
9. Prime Minister Mr. Harold Macmillan's Speech before Parliament, 1958, june (https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1958/jun/19cyprus)
10. Cyprus, Partnership Plan, 4 november 1958 (https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1958/nov/04/cyprus-partnershipplan)
11. Application, under the Auspices of the United Nations, of the Principle of Equal rights and self-determination of peoples in the case of the population of the Island of Cyprus: Report of the 1st Committee, 16 December 1954. (https://digitallibrary.un.org/record/1307860)
12. Foreign Relations of the United States, 1952-1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean, Volume VIII, 686 p. (https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d366)
13. Application, under the Auspices of the United Nations, of the Principle of Equal Rights and Self-Determination of Peoples in the Case of the Population of the Island of Cyprus. Resolutions Adopted on the Reports of the First Committee, 17 December 1954. URL: (https://documents-dds-ny.un.org/doc/)

Резюме

Сабина Алиева

Кипрская политика соединенного королевства в 1950-е годы

С момента передачи острова Кипр во временную аренду Соединенному Королевству Османской империей в 1878 году до сегодняшнего дня британцы не отказывались от острова, постоянно пытаясь показать, что имеют право голоса на острове. С середины 1950-х годов рост активности против колониального режима на Кипре, особенно попытки киприотов-греков решить проблему самостоятельно, которые стремились воплотить в жизнь цель Энозиса, побудил Соединенное Королевство активизировать свои усилия по решению этой проблемы. Учитывая, что поддержание империи в колониях обходится дорого в экономическом, военном и политическом плане, британское правительство уже хотело ускорить процесс деколонизации Кипра. Основной причиной, по которой Великобритания пыталась выступить посредником между греческой и турецкой общинами острова, а также между Турцией и Грецией в направлении урегулирования проблемы Кипра, было ее намерение защитить свои интересы на острове. Соединенное Королевство имеет 2 военные базы на острове Кипр. Британские базы Акротири и Декелия имеют статус суверенных военных баз. То есть они находятся вне юрисдикции Республики Кипр. Также обеспечение стабильности на острове является важным фактором эффективного использования британских баз.

Соединенное Королевство реализовывало свою стратегию безопасности через свои военные базы, стремясь сохранить свою политическую, экономическую, военную и коммерческую власть в регионе. Великобритания уделяла особое внимание общему балансу и конъюнктуре не только на Кипре, но и в регионе Восточного Средиземноморья и Ближнего Востока. В этом смысле основной интерес британского правительства заключался в том, чтобы сохранить свою власть в регионе, укрепиться на острове, чтобы противостоять коммунистической агрессии, и не отдавать суверенитет, которым он обладал, за счет своих баз. Британское правительство разрабатывало и выносило на обсуждение общин различные планы, конституционные проекты, содержащие эти цели. Однако, несмотря на это, эти планы не были реализованы кипрскими греками, поскольку они не соответствовали их требованию о Энозисе.

Ключевые слова: *Кипрская проблема, Соединенное Королевство, Турция, Греция, греческая и турецкая общины Кипра, Энозис, Г.Макмиллан, переговоры, план партнерства*

Summary

Sabina Aliyeva

Cyprus Policy of the United Kingdom in the 1950 s.

Since the transfer of the island of Cyprus to the United Kingdom for a temporary lease by the Ottoman Empire in 1878 until today, the British have not given up the island, constantly trying to show that they have the right to vote on the island. Since the mid-1950s, the rise of activism against the colonial regime in Cyprus, especially the attempts of the Greek Cypriots to solve the problem on their own, who sought to realize the goal of Enosis, prompted the United Kingdom to step up its efforts to solve this problem. Given that maintaining the empire in the colonies is expensive economically, militarily and politically, the British Government already wanted to accelerate the process of decolonization of Cyprus. The main reason why the UK tried to mediate between the Greek and Turkish communities of the island, as well as between Turkey and Greece in the direction of resolving the Cyprus problem, was its intention to protect its interests on the island. The United Kingdom has 2 military bases on the island of Cyprus. The British bases of Akrotiri and Dhekelia have the status of sovereign military bases. That is, they are outside the jurisdiction of the Republic of Cyprus. Also, ensuring stability on the island is an important factor in the effective use of British bases.

The United Kingdom implemented its security strategy through its military bases, seeking to maintain its political, economic, military and commercial power in the region. The UK paid special attention to the overall balance and conjuncture not only in Cyprus, but also in the Eastern Mediterranean and Middle East region. In this sense, the main interest of the British government was to maintain its power in the region, to strengthen itself on the island in order to resist communist aggression, and not to give up the sovereignty it possessed at the expense of its bases. The British Government developed and submitted various plans and constitutional drafts containing these goals to the communities for discussion. However, despite this, these plans were not implemented by the Greek Cypriots, as they did not meet their Enosis requirement.

***Keywords**: Cyprus problem, United Kingdom, Turkey, Greece, Greek and Turkish communities of Cyprus, Enosis, H. Macmillan, negotiations, partnership plan*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

CƏNUBİ QAFQAZ RESPUBLİKALARI İLƏ AVROPA İTTİFAQI ARASINDA ƏMƏKDAŞLIQ PRİORİTETLƏRİ

Günel İSMAYILZADƏ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 4 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 5 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 4th of July, 2021; accepted: 5th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

***Açar sözlər**: inkişaf, demokratiya, Cənubi Qafqaz, müqavilə imzalanması, maliyyə dəstəyi, enerji təhlükəsizliyi, xarici siyasət, sabitlik*

Giriş

Cənubi Qafqaz respublikalarının XX əsrdə müstəqilliyini bərpa etməsindən artıq otuz bir il ötür. Avropa və Asiyanın, Rusiya və Yaxın Şərqin əhatəsində yerləşən Cənubi Qafqaz regionu dünyanın geosiyasi xəritəsində mühüm yer tutur. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan müstəqillik əldə etdikləri dövrdən etibarən Avropa İttifaqı (Aİ) ilə münasibətlər müxtəlif vektorlar üzrə inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, 1990-cı ilin əvvəllərində Aİ daha çox öz daxili problemləri ilə məşğul olduğundan regionda çox az görünürdü. Lakin 1993-cü il Maastrixt Sazişindən sonra Cənubi Qafqaz respublikaları Aİ-nin daha geniş maraq dairəsinə daxil oldular. 1990-cı illərin ortalarında Aİ cəmi 12 üzv ölkədən ibarət idi. Həmin dövrdə əlaqələr, əsasən, bölgəyə müxtəlif proqramlar vasitəsilə yardım göstərilməsi, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, azad bazar iqtisadiyyatına keçidə dəstək və s. istiqamətlərdə qurulmuşdu. Aİ keçid dövründə Cənubi Qafqaz respublikalarına texniki və humanitar yardım göstərən əsas donorlardan biri idi. Sonrakı dövrdə isə Aİ-nin diqqəti əsasən institusional sahədə islahatların aparılmasına yönəltmişdir [3]. 2003-cü ildə Aİ-nin qəbul etdiyi "Daha yaxşı dünyada təhlükəsiz Avropa" Təhlükəsizlik Strategiyasına Cənubi Qafqaz regionu da daxil edilmiş və regiona diqqətin daha da artırılmasının zəruriliyi qeyd olunmuşdur. Region dövlətləri ilə Aİ arasında ilkin əlaqələrin qurulması 1991-ci ildə TACİS (Müstəqil Dövlətlər Birliyinə Texniki Yardım) proqramı çərçivəsində baş tutmuşdur. Münasibətlərin hüquqi əsası isə 1996-cı ildə imzalanan və 1999-cu ildə qüvvəyə minən Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (TƏS) ilə qoyulmuşdur. TƏS-in məzmunu Orta Asiya ölkələrinə təqdim olunan sənədlə, demək olar ki, eynidir. Aİ və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında münasibətlər, əsasən, enerji, nəqliyyat və təhlükəsizlik sahələri üzrə inkişaf etdirilmişdir.

Cənubi Qafqaz respublikaları ilə 2004-cü ildə Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) sazişi imzalanmışdır. 2009-cu ildə imzalanan Şərq Tərəfdaşlığı (ŞT) sazişi isə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında növbəti mərhələ olmuşdur. Region dövlətlərinin Aİ-nin təşəbbüsü ilə müxtəlif proqramlara cəlb olunmasını onların Avropaya inteqrasiyasının mühüm amilləri kimi dəyərləndirmək olar.

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin, təhlükəsizliyin, demokratiyanın, insan hüquqlarının, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərini Aİ-nin region üzrə

* dissertant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: gpanahova@gmail.com

xarici siyasətinin prioritet istiqamətləri olaraq vurğulamaq olar. Regionda müxtəlif sahələrin inkişaf etdirilməsinə dəstək olmaqla Aİ həm də regiondan Avropa ölkələrinə qanunsuz miqrasiyanın qarşısını almağa çalışır [12]. Aparılan sorğuya əsasən, Aİ vətəndaşlarının 62%-i inanır ki, qonşu ölkələrlə sıx əməkdaşlıq qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısını alır. Əhalinin 67%-i inanır ki, regionda sabitliyin qorunması Avropada da təhlükəsizliyin təminatçısıdır. 2000-ci ildə Azərbaycanın Avropa İttifaqı yanında Daimi Nümayəndəliyinin təsis edilməsi bu ali qurumla qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında mühüm addım olmuşdur. Lakin 2000-ci ildən sonrakı dövrdə Avropa İttifaqı diqqəti, əsasən, iqtisadiyyatın inkişafına, qanunvericilik və institusional sahədə islahatların aparılmasına, demokratik institutların möhkəmləndirilməsinə yönəltmişdir

2013-cü ildə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin hər birinin Aİ-nin region siyasətinə müxtəlif mövqedən yanaşdıqları bir daha bəlli oldu. Belə ki, Azərbaycan Aİ tərəfindən təklif edilən Assosiasiya Sazişini imzalamaqdan imtina edərək, Aİ ilə daha çox ikitərəfli münasibətləri tənzimləyən Strateji Tərəfdaşlıq Sazişinin imzalanmasını təklif etdi. Ermənistan Aİ ilə Assosiasiya Sazişi və DCFTA ətrafında üç il danışıqlar aparmasına baxmayaraq, Rusiyanın siyasi və iqtisadi təzyiqlərinin nəticəsi olaraq sonda Assosiasiya Sazişini imzalamaqdan imtina etdi və Avrasiya İqtisadi Birliyinə üzv oldu. Lakin ölkədəki gərgin iqtisadi vəziyyətə görə 2017-ci ilin iyun ayında yenidən Aİ ilə danışıqlara başlayan Ermənistan noyabrın 25-də Aİ ilə hərtərəfli və genişləndirilmiş tərəfdaşlıq razılaşmasını (Cepa) imzaladı. Əlbəttə, Ermənistanın atdığı bu addım Rusiya tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Gürcüstana gəldikdə isə, demək olar ki, Avropaya ən çox inteqrasiya edən Cənubi Qafqaz dövlətidir [5]. Aİ ilə Assosasiya Sazişi və DCFTA-nın imzalanması ilk gündən müsbət qarşılandı və 2016-cı ildən Saziş qüvvəyə mindi.

Avropa İttifaqı ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ticarət əlaqələri

Cənubi Qafqaz respublikalarının ən yüksək ticarət dövriyyəsi, əsasən, Aİ və Rusiya arasındadır. Lakin Gürcüstana 2006-cı ildə Rusiya tərəfindən embarqo qoyulduqdan sonra ölkədə ixracatı artırmaq məqsədilə ticarət əlaqələrinin şaxələndirilməsinə başlanıldı. Gürcüstanın ticarət dövriyyəsinin təxminən 32,6%-i Aİ, 17,2%-i Türkiyə və 8,1%-i isə Rusiya arasındadır. Gürcüstanın Assosiasiya Sazişinə üzv olması ticarət dövriyyəsinin artmasına takan verdi. 2014-cü ildən 2015-ci ilə qədər Gürcüstanın Aİ-yə ixracatı 12,5% artaraq 660 milyon avrodan 742 milyon avroya qədər yüksəlmişdir. Aİ-nin Gürcüstana ixracatı isə nisbətən azalmışdır. Rusiya ilə Gürcüstan arasında ticarət əlaqələri 2012-ci ildə yenidən bərpa olunmuşdur.

Rusiyanın Cənubi Osetiya və Abxaziyada separatçı mövqeyi və 2008-ci ildə baş verən Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra Gürcüstan "Avropa meyilli" siyasətini daha aydın şəkildə ifadə etməyə başlamışdır. Ümumiyyətlə, Aİ Gürcüstanın islahatlar gündəmini maliyyə və texniki əməkdaşlıqla dəstəkləyir. Hazırda Gürcüstan Aİ ilə 2017-2020-ci illəri əhatə edən dövrdə 371-453 milyon avro maliyyə vəsaitinin ayrılması çərçivəsində yüzdən çox layihə üzrə əməkdaşlıq edir [4]. Əməkdaşlıq, əsasən, iqtisadi inkişaf, idarəçilik institutlarının gücləndirilməsi, enerji səmərəliliyi, ətraf mühit və iqlim dəyişikliyi sahələrini ehtiva edir. 2014-2016-cı illər ərzində isə əməkdaşlıq daha çox ictimai idarəetmə, kənd təsərrüfatı, ədliyyə sektorunda islahatlar və kənd yerlərinin inkişafı məqsədlərini nəzərdə tutaraq iqtisadi inkişaf və diversifikasiyanın aparılması və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına maliyyə yardımı edilməsinə yönəlmişdir.

2014-cü ilin iyun ayında Assosiasiya Sazişinin imzalanması ilə Aİ və Gürcüstan

arasında əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Assosiasiya Sazişi əsasında Dərin və Hərtərəfli Azad Ticarət Zonası haqqında müqavilənin imzalanması Aİ-Gürcüstan münasibətlərini dərinləşdirərək siyasi əməkdaşlığı və iqtisadi inteqrasiyanın inkişafını təmin etmişdir. 2016-cı ildə Aİ 31% paya sahib olmaqla Gürcüstanın əsas ticarət tərəfdaşı olmuşdur (müqavilədən əvvəl - 27%). Digər ticarət tərəfdaşları isə Kanada (15%), Türkiyə (təxminən 13%), Rusiya (7%), Çin (6%) və Azərbaycandır (5%-dən çox). Gürcüstanla ticarət Aİ-nin ümumi ticarət dövriyyəsinin 0.1%-ni təşkil edir. Gürcüstandan mal idxal edən əsas Aİ ölkələri Bolqarıstan, İtaliya və Almaniyadır. Dərin və Hərtərəfli Azad Ticarət Zonasının birbaşa nəticəsi olaraq, Gürcüstan Aİ-yə ixracatı artırmışdır. Belə ki, əsasən gürcü kivisi, qaragilə, fındıq, sarımsaq, şərab və mis ixracında artım müşahidə edilir. Aİ-Gürcüstan Assosiasiya Gündəliyi ölkəyə təklif edilən müqavilədən tam yararlanmağa şərait yaradır. Gürcüstan Aİ-nin dəstəyi ilə sağlamlıq, təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində 7000-dən çox standartlar qəbul etmişdir. Bu, gürcü əhalisi üçün təhlükəsiz qida, gürcü biznesmenləri üçün isə biznes şəraitlərinin artması deməkdir.

Ermənistana gəldikdə isə, bu ölkənin Aİ ilə ümumi ticarət dövriyyəsi təxminən 30% təşkil edir. Aİ ixracatda 39,4% və idxalda isə 26,5% paya sahib olmaqla Ermənistanın ən böyük ixrac və idxal tərəfdaşı olmaqda davam edir. 2013-cü ildə Ermənistanın Aİ-yə ixracatının ümumi dəyəri 261 milyon avro, 2014-cü ildə 274 milyon avro və 2015-ci ildə 307 milyon avro dəyərində olmuşdur. Lakin Aİ-nin Ermənistana ixracatı 2013-cü ildə 713 milyon avrodan 2015-ci ildə 631 milyon avroya düşmüşdür. Ermənistan 2014-cü ildən Avrasiya İqtisadi Birliyinə üzv olmuşdur. Amma 2017-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının göstəriciləri çox aşağı həddə düşdüyünə görə Aİ ilə Assosiasiya Sazişi imzalanmışdır. Aİ tərəfindən Ermənistana 2014-2017-ci illər ərzində özəl sektorun inkişafı, dövlət idarəçiliyi və məhkəmə sistemində islahatlar aparmaq üçün 118.5 milyon avro məbləğində yardım edilmişdir. Tərəfdaşlıq layihəsi çərçivəsində isə 2017-2020-ci illər ərzində iqtisadiyyatın, həmçinin biznes sektorunun inkişafına 160 milyon avro məbləğində maliyyə dəstəyi göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, Aİ Rusiyadan sonra Ermənistanın ümumi ticarət dövriyyəsinin 22%-ni təmin etməklə ikinci ticarət tərəfdaşıdır. Aİ-nin Ermənistana ixracatı əsasən maşın və nəqliyyat vasitələri, kimyəvi maddələr və s. ibarətdir. Ermənistan isə Aİ-yə daha çox metal və brilyant ixrac edir. 2014-cü ilin 1 yanvar tarixindən Ermənistan Aİ-nin təklif etdiyi Ümumi Tədbirlər Planı (GSP+) tarifindən yararlanır. Bu, Aİ ölkələrinə əlavə ixracat üçün tarif seçimləri təqdim edərək ciddi meyarlara əsaslanır [6]. Ümumi Tədbirlər Planı 27 beynəlxalq konvensiyanı əsas tutaraq, əmək hüququ, ətraf mühitin mühafizəsi və idarəetmənin inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Aİ-nin enerji təhlükəsizliyinin 4%-ni təmin edir və Xəzərin enerji resurslarının Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə Avropa bazarlarına çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan zəngin enerji resursları sayəsində regionda yeganə ölkədir ki, Aİ ilə müsbət ticarət balansına malikdir. Azərbaycan Avropanın mühüm enerji tərəfdaşıdır. Tərəflər arasında imzalanan Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi yeddi ölkəni və on bir şirkəti özündə əhatə edir və dünyanın neft-qaz sənayesində ən iddialı layihələrdən biridir. Layihə çərçivəsində "Şahdəniz" yatağından hasil edilən təbii qaz Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) vasitəsilə Türkiyə ərazisi boyunca və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə isə Yunanıstan və Albaniya ərazisindən keçməklə İtaliyaya nəql edilir. [7]. TAP boru kəmərinin ümumi uzunluğu 878 km-dir, 8 km-i İtaliya, 215 km-i Albaniya, 105 km-i Adriatik Dənizi, 550 km-i Yunanıstan ərazisindən keçir. Səhmdarlar – BP (Böyük Britaniya, 20 faiz), Axpo (İsveçrə, 5 faiz), Enagas (İspaniya, 16 faiz), Fluxys (Belçika,19 faiz), Snam (İtaliya, 20 faiz) şirkətləridir. Trans Anadolu Boru Kəmərinin (TANAP) uzunluğu 1850

km-dir, boru kəmərinin Türkiyədə olan hissəsi 2018-ci ildə, Yunanıstana qədər olan hissəsi 2019-cu ildə istismara verilib.

Aİ-nin Azərbaycana yardımı Avropa Qonşuluq Aləti (ENİ) sənədi üzrə maliyyələşir. 2014-2017-ci illər üzrə prioritet sahələr olaraq region və kənd bölgələrinin inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, balanslı və dayanıqlı inkişafı təşviq edən cəhdlərin dəstəklənməsi, ədliyyə sektoru üzrə islahatlar, münaqişələrin həllinin alternativ üsulu, hüquqi yardım təminatı, ədliyyə sisteminə rahat müraciətin təmin olunması və antikorrupsiya addımlarının dəstəklənməsi, təhsilin inkişafı, Aİ standartları və təcrübəsi əsasında müvafiq peşə və ali təhsil səviyyəsində keyfiyyətin artırılması və s. qeyd etmək olar. Ümumiyyətlə, vətəndaş cəmiyyəti ilə iş Aİ-nin Azərbaycanla əməkdaşlığının əsas xüsusiyyətidir. Bu, özünü Aİ-nin Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinə yardım edən ən böyük xarici donor olmasında əks etdirir.

Aİ ilə Azərbaycan arasında ticarət əlaqələri Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Müqaviləsi (TƏM) əsasında tənzimlənir. Aİ Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində birinci yer tutur. Belə ki, Azərbaycanın ümumi ticarət dövriyyəsinin 48.6%-i Aİ-nin payına düşür. Aİ ixracda 60.7%, idxalda isə 31.8% paya sahib olmaqla Azərbaycanın ən böyük ixrac və idxal tərəfdaşıdır. 2016-cı ildə Aİ-nin Azərbaycana ixracı 1.8 milyard avro olmuş, burada maşın və nəqliyyat cihazları üstünlük təşkil etmişdir. Azərbaycandan Aİ-yə idxal isə 7.8 milyard avro olmaqla, əsasən, neft və qaz təbii resurslarından ibarət olmuşdur. İkitərəfli ticarət dövriyyəsinin həcmi 9.4 milyard avro təşkil edir. TƏM güzəştsiz olduğuna görə gömrük rüsumlarında nə Aİ, nə də Azərbaycan tərəfi güzəştə gedir. Ancaq TƏM biznes və bazar əlaqələrini, əmtəə və xidmət üzrə ticarət praktikasını gücləndirərək, iqtisadi əməkdaşlığa şərait yaradır [10]. Bu, eyni zamanda Azərbaycan qanunvericiliyində və Aİ-nin əsas beynəlxalq ticarət qanunlarında və standartlarında tədricən islahatların aparılmasını nəzərdə tutur.

Prezident İlham Əliyevin və Avropa Şurasının Prezidenti Donald Tuskun iştirakı ilə (2018) "Əməkdaşlıq prioritetləri"nin imzalanması intensiv şəkildə davam edən danışıqların və sözügedən əməkdaşlığın nəticəsidir. Sənədin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, orada tərəflərin bir-birinin ərazi bütövlüyü, suverenliyi, müstəqilliyi və ölkələrin beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığının dəstəklənməsi öhdəliyi gələcək tərəfdaşlığın sütunlarından biri kimi təsbit edilir. Region ölkələrinə qarşı ilkin mərhələdən etibarən individual yanaşmanın tətbiq edilməməsi qarşılıqlı münasibətlərdə baş verən uğursuzluqların əsas hərəkətverici mexanizmi kimi qeyd oluna bilər. Cənubi Qafqaz dövlətləri eyni geostrateji mövqedə yerləşmələrinə baxmayaraq, region dövlətlərinin siyasi mövqeyi və xarici siyasət prioritetləri fərqli çalarlara malikdir: Gürcüstan daha çox Avropa meyilli, Ermənistan Rusiya yönümlü, Azərbaycan isə balanslaşdırılmış siyasi kursa üstünlük verməkdədir.

Yardım Alətləri çərçivəsində 2019-2022-ci illər üzrə icrada olan tvininq layihələri [1]

Aİ-Cənubi Qafqaz: təhsil sahəsində əməkdaşlıq

Cənubi Qafqaz dövlətləri Aİ-nin təhsil proqramlarına 1994-cu ildən başlayaraq cəlb ediliblər. Öncədən "Erasmus Mundus", "Jeanne Monet" və "Tempus" adlanan təhsil üzrə layihələr 2014-cü ildən "Erasmus+" adlı vahid proqramda cəmləşib. Hər il Şərq Tərəfdaşlığına üzv olan ölkələrdə layihənin həyata keçirilməsi üçün 20 milyon avro vəsait sərf edilir [2].

Aİ Azərbaycan kimi tərəfdaş ölkələrin ali təhsil institutlarının heyəti və tələbələri üçün nəzərdə tutulan "Erasmus+" proqramını dəstəkləyir. Bu proqram azərbaycanlı tələbələrin Avropa ölkələrində 3-12 aylıq akademik fəaliyyətini və ya akademik heyətin qısamüddətli fəaliyyətini maliyyələşdirir. 2015-2017-ci illərdə Aİ 880 tələbənin Azərbaycandan Avropaya, 450 tələbənin isə Avropadan Azərbaycana təhsil almaq üçün mübadiləsini maliyyələşdirib.

1	Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin effektivliyi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin potensialının gücləndirilməsi	Benefisiar: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. Müddət: 2019-2022-ci illər
2	Ümumi Tranzit Proseduru və Mallarla Ticarətdə Sənədləşmənin Sadələşdirilməsi üzrə Konvensiyalara qoşulmaqda və Yeni Kompüterləşdirilmiş Tranzit Sisteminin icrasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinə dəstək	Benefisiar: Dövlət Gömrük Komitəsi. Müddət: 2020-2022-ci illər
3	Biznes statistikasının toplanması, uyğunlaşdırılması, təhlili, nəşri və yayılmasının təkmilləşdirilməsində Dövlət Statistika Komitəsi və İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinə dəstək	Benefisiarlar: Dövlət Statistika Komitəsi və Dövlət Vergi Xidməti. Müddət: 2020-2022-ci illər
4	Azərbaycanda məişət zorakılığı qurbanlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onlara dəstək göstərilməsi üçün dövlət qurumlarının və yerli istiqamətləndirmə mexanizmlərinin potensialının artırılması	Benefisiar: Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi. Müddət: 2020-2022-ci illər
5	Azərbaycanda sanitar və fitosanitar tədbirlərinin gücləndirilməsi	Benefisiar: Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi. Müddət: 2020-2022-ci illər
6	Milli standartlaşdırma sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması üzrə Milli Planın həyata keçirilməsində Azərbaycanda Standartlaşdırma İnstitutuna dəstək	Benefisiar: Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu. Müddət: 2020-2022-ci illər

Erasmus Fondu ali təhsilin inkişafı və müasirləşdirilməsi proqramı çərçivəsində Azərbaycanı da əhatə edən 7 layihəni maliyyələşdirmişdir. Azərbaycan institutları tədrisin və tədqiqatın inkişafına yönələn "Jean Monnet" proqramından da maliyyə dəstəyi almaq imkanına malikdir. "Erasmus" proqramı Azərbaycanda əla nəticələr göstərən magistratura və doktoranturada təhsil alanlar üçün yüksək təqaüd proqramları həyata keçirir. 2016-cı ildə 4100 tələbə və akademik heyət "Erasmus+" proqramından dəstək almışdır. Onlardan 990 nəfəri Gürcüstan vətəndaşları olmuşdur. Nəticə olaraq "Erasmus"un gənclər hərəkatı (mübadilə, könüllülər və özünü inkişaf) bütün qonşu dövlətlər üçün açıqdır. Azərbaycandan 1800 nəfərdən çox insan bu proqramda iştirak etmişdir. Ermənistana gəldikdə isə 2015-2017-ci illər ərzində 1300 tələbə və akademik heyət Avropada tədris keçmiş və ya təhsilini davam etdirmişdir. 580 avropalı tələbə isə "Erasmus+" proqramı əsasında Ermənistana səfər etmişdir [9]. Eyni zamanda 4000-nə yaxın gənc və gənclər təşkilatı tələbə mübadiləsi proqramında, siyasi dialoqlarda iştirak edərək "Erasmus+" proqramından faydalanmışdır. Avropa Qonşuluq Alətinin büdcəsindən 215 milyon avro 2015-2020-ci illər ərzində Şərq Tərəfdaşlığı proqramının "Erasmus+" layihəsinə əlavə edilmişdir. Beləliklə də, "Erasmus+" layihəsi əsasında 2020-ci ilə qədər 20 mindən çox tələbə və müəllim heyəti Aİ ölkələrində və Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrində təhsil almağa müvəffəq olmuşdur.

Nəticə

Cənubi Qafqaz regionu Avropanın Mərkəzi Asiyaya çıxışını təmin edir, həmçinin zəngin təbii ehtiyatlara malik olmaqla Aİ üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən coğrafi ərazidə yerləşir. Əlbəttə, Cənubi Qafqaz ölkələri birləşərək Avropaya daha intensiv şəkildə inteqrasiya oluna bilərlər, lakin hər bir ölkənin öz maraqları olduğundan və bir tərəfdən, ölkələr arasındakı mövcud münaqişələr, digər tərəfdən isə, Rusiya faktoru buna imkan vermir. Həmçinin Aİ xarici siyasətdə ikili standartlar tətbiq etdiyinə görə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda öz dəyərlərini təbliğ etməyə tam müvəffəq olmayıb.

Son dövrdə baş verən siyasi proseslərin gedişatını nəzərə alaraq, demək olar ki, Cənubi Qafqaz respublikaları Aİ ilə siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahələri üzrə daha yaxın əlaqələr qurmaqda davam edəcəkdir. Azərbaycan Avropa ilə öz xarici siyasət prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verərək, münasibətlərin yeni formatlarını yaratmağa çalışır. Eyni zamanda Aİ regionda cərəyan edən miqrasiya, enerji və iqtisadi sahələr üzrə məsələlərə daha çox diqqət ayıracaq. Aİ tərəfindən "yumşaq güc"ün tətbiqi isə təhsil və səhiyyə proqramları vasitəsilə həyata keçiriləcək. Bununla da, Aİ ilə region dövlətləri arasında yeni sazişlərin imzalanması iqtisadi tərəfdaşlığa və diversifikasiyaya diqqətin ayrılmasına imkan yaradacaq.

Cənubi Qafqaz regionunun SSR-i dağıldıqdan sonrakı siyasi tarixini iki hissəyə bölmək olar:

- 44 günlük Vətən müharibəsinə qədərki tarix;
- 44 günlük Vətən müharibəsindən sonrakı tarix.

Cənubi Qafqazın siyasi görünüşünü dəyişən Azərbaycan ilkin mərhələdə torpaqlarının bir hissəsini itirmiş ölkə, ikinci mərhələdə isə qalib dövlət kimi xarakterizə edilir. Cənubi Qafqazda qüvvələr balansının dəyişməsi Azərbaycanın regional geosiyasətdə aparıcı mövqe tutmasını şərtləndirir. Vətən müharibəsinədək olan dövrdə qlobal güclərin regional təhlükəsizlik baxımından hərbi qarşıdurmanı əngəllədiyini, lakin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü üçün heç bir xüsusi və siyasi əhəmiyyəti olan addım atmadıqlarının şahidi olduq. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi fonunda Azərbaycan nəinki regionun siyasi xəritəsini dəyişdi, hətta Azərbaycan bir sıra böyük güclərlə münasibətləri əməkdaşlıq çərçivəsinə sala bildi. Hazırda isə qarşıda duran əsas məsələ Azərbaycanın regional lider kimi mövqeyini qoruyub saxlamaq, əməkdaşlıq formatını regional səviyyədən qlobal səviyyəyə çatdırmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet saytı. (https://www.economy.gov.az/az/page/beynelxalq-elaqeler/avropa-ittifaqi-eu-ve-azerbaycan)
2. EU-Azerbaijan Bilateral Trade Relations (https://www.google.az/search?q=eu+azerbaijan+trade+relations&rlz=1C1CHBH_ruAZ772AZ772&oq=EU+Azerbaijan+trade+&aqs=chrome.1.69i57j0l3.11950j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8)
3. EU-Georgia relations, factsheet (https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/23634/eu-georgia-relations-factsheet_en)
4. Erasmus+ participating countries (https://www.erasmusplus.org.uk/)
5. The EU special incentive arrangement for sustainable development and Good governance ('GSP+') covering the period 2014-2015. (https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/european_commission._2016._report_on_the_general

ised_scheme_of_preferences_during_the_period_2014-2015.pdf)

6. The Southern Gas Corridor (https://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/Shahdeniz/SouthernCorridor.html)
7. The EU and the South Caucasus 25 Years Since Independence (https://eu.boell.org/en/2016/11/25/eu-and-south-caucasus-25-years-independence)
8. The South Caucasus and the EU-Different Paths for Each Country (https://eu.boell.org/en/2016/11/18/south-caucasus-and-eu-different-paths-each-country)
9. The South Caucasus Republics: Relations with the U.S. and the EU. Middle East Policy: Vol. XXII, No. 2, Summer 2015.
10. Managing conflict and integration in the South Caucasus a challenge for The EU (https://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/policy_briefs/cascade_pb-1015.pdf)
11. Projects in Azerbaijan (http://erasmusplus.org.az/?page_id=929 5)
12. Whither the South Caucasus? (http://carnegieeurope.eu/2017/03/28/whither-south-caucasus-pub-68427)

Summary

Gunel İsmailzade

Priorities of Cooperation Between the South Caucasian Republics and the European Union

Thirty-one years have passed since the South Caucasian republics regained their independence in the 20th century. The South Caucasus region, which is surrounded by Europe and Asia, Russia and the Middle East, occupies an important place in the geopolitical map of the world. Since the independence of Azerbaijan, Georgia and Armenia, the relations with the European Union (EU) have developed along different vectors. The issues of ensuring stability, security, democracy, human rights, and energy security in the South Caucasus region can be emphasized as the priority directions of the EU's foreign policy in the region. The EU was one of the main donors providing technical and humanitarian assistance to the South Caucasus republics during the transition period. In the following period, the EU mainly focused on reforms in the institutional field. Taking into account the course of the recent political processes, it can be said that the South Caucasus republics will continue to establish closer relations with the EU in the political, economic and security fields. Azerbaijan is trying to create new formats of relations with Europe, preferring more bilateral relations in accordance with its foreign policy priorities. The article examines the development of relations between the European Union and the South Caucasus republics. Cooperation between the states of the region and the EU in the fields of education, economic-commercial and energy is clarified. It also talks about mutual relations of Azerbaijan, Armenia and Georgia with the EU, priority areas of cooperation for each country.

***Key words**: development, democracy, South Caucasus, signing of agreement, financial support, energy security, foreign policy, stability*

Резюме

Гюнель Исмаилзаде

Приоритеты сотрудничества между республиками Южного Кавказа и Европейским Союзом

Прошел 31 год с восстановления независимости южнокавказских республик в XX веке. Регион Южного Кавказа, окруженный Европой и Азией, Россией и Ближним Востоком, занимает важное место на геополитической карте мира. С момента обретения независимости Азербайджаном, Грузией и Арменией отношения с Европейским союзом (ЕС) развивались по разным векторам. Вопросы обеспечения стабильности, безопасности, демократии, прав человека и энергетической безопасности в регионе Южного Кавказа можно выделить в качестве приоритетных направлений внешней политики ЕС в регионе. ЕС был одним из основных доноров, оказывающих техническую и гуманитарную

помощь республикам Южного Кавказа в переходный период. В последующий период ЕС в основном сосредоточился на реформах в институциональной сфере. Принимая во внимание ход последних политических процессов, можно сказать, что республики Южного Кавказа продолжат налаживание более тесных отношений с ЕС в политической, экономической сферах и сфере безопасности. Азербайджан пытается создать новые форматы отношений с Европой, отдавая предпочтение двусторонним отношениям в соответствии со своими внешнеполитическими приоритетами. В статье рассматривается развитие отношений между Европейским Союзом и республиками Южного Кавказа. Уточняется сотрудничество между государствами региона и ЕС в сферах образования, экономико-коммерческой и энергетической. Также говорится о взаимоотношениях Азербайджана, Армении и Грузии с ЕС, приоритетных направлениях сотрудничества для каждой страны.

Ключевые слова: *развитие, демократия, Южный Кавказ, подписание соглашения, финансовая поддержка, энергетическая безопасность, внешняя политика, стабильность*

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

TƏRƏFDAR VƏ TƏNQİDÇİLƏRİNİN BAXIŞLARINDA DEMOKRATİYANIN TƏHLİLİ

Əfsanə QƏHRƏMANLI*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 8 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 5th of July, 2021; accepted: 8th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

***Açar sözlər:** demokratiya, idarəetmə, tənqid, siyasət, müqayisə, mütəfəkkirlər*

Giriş

Demokratiya bu gün siyasət elmində ən məşhur, demək olar ki, dünya siyasi arenasında ən çox müzakirə edilən anlayışlardan biridir. Bu gün əksər cəmiyyətlərdə ən hüquqi idarəetmə forması kimi qəbul edilən demokratiya hələ də müxtəlif yollar və anlayışlarla müəyyən edilir və çoxlu formalara malikdir. Krikə görə, demokratiya qədər çox tətbiq və istifadə olunan, o cümlədən sui-istifadə edilən başqa bir siyasi anlayış yoxdur [12, s. 24-33].

Biz demokratiyanın nəzəri və praktiki cəhətdən geniş vüsət aldığı bir əsrdə yaşayırıq. Belə deyə bilərik ki, demokratiya günümüzdə uğurlu dövlət idarəçiliyinin normasına çevrilmişdir. Ən azı formal olaraq demokratiya əksər ölkələrdə tətbiq olunsa da, təbii ki, bu demokratiyalar arasında ciddi fərqlər müşahidə olunur.

İlk nümunələri Yunanıstanın polis dövlətlərində görülən demokratiya, əsrlər boyu pis idarəetmə formaları arasında göstərilmişdir. Sənaye inqilabından sonra inkişaf etməyə başlayan təmsilçi demokratiya nəzəriyyəçiləri uzun illər demokratiyanı yalnız müəyyən yaşdan yuxarı mülk sahibi kişilərin öz siyasi hüquqlarından istifadə edə bildiyi sistem kimi şərh edirdilər. 18 və 19-cu əsrlərdən başlayaraq demokratiya sürətlə yüksələn dəyərə çevrildi. Qlobal problemlərin başında dayanan müharibələrin alovlandığı belə bir zamanda demokratiya sülhün və təhlükəsizliyin əldə olunmasının əsas həll yolu hesab edilir.

Demokratiyaya qısa baxış

Robert Dahl "Demokratiya haqqında" kitabında qeyd edir ki, "demos" və "kratos" sözlərindən yaranan "demokratiya" və ya "demokratiya" terminini ilk dəfə yunanlar [ehtimal ki, afinalılar] istifadə etmişlər [1, s. 14]. Qədim yunan dilində demos "kasıb insanlar" və "vətəndaşlar", həmçinin "xalq" deməkdir. Dahlın idarəetmə olaraq təyin etdiyi kratos eyni zamanda "hakimiyyət", "güc", "səlahiyyət", "gücdən istifadə etmək" mənalarına da gəlir. Buna görə də demokratiyanın müxtəlif təriflərinin ortaya çıxması əslində bu şərhlə sıx bağlıdır. Əslində, Dahl "Demokratiya haqqında" əsərində yuxarıdakı tərifin davamında deyir ki, Afinada demos sözü adətən bütün afinalıları, bəzən xalqı, bəzən hətta sadəcə kasıb insanları da ifadə edir. Ehtimal edilir ki, demokratiya sözü mübarizə apararaq öz hakimiyyətini ələ keçirmiş sadə xalqa hörmətsizliklərini göstərmək üçün onu tənqid edən aristokratların işlətdiyi ifadə olmuşdur. Hər halda, demokratiya xüsusilə afinalılar və digər yunanlar tərəfindən, o zaman Afinanın və Yunanıstanın digər şəhərlərinin hakimiyyətini

* magistr, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: afsanaqahramanli@gmail.com

izah etmək üçün istifadə olunurdu [1, s. 14].

Tarix boyu demokratiyanın fərqli təriflərinin və hətta bir-birinə zidd təriflərin olmasının səbəbi odur ki, bəziləri "demo"nu xalqın yoxsul təbəqəsi kimi müəyyən etdiyi halda, bəziləri demokratiyanı buna əsaslanaraq, yoxsul xalq kütlələrinin idarə olunması kimi təyin ediblər. Ehtimal ki, belə təyin edənlər bununla hakimiyyətin aristokratiyadan uzaqlaşdırılmasını nəzərdə tuturdular. Çünki demokratiya ilk növbədə padşahların və sultanların və onların ailələrinin mühüm imtiyazlara sahib olduqları və taxtlarını varislərinə təhvil verdikləri, hakimiyyətin qanuniliyini qandan və ya nəsildən aldığı idarəetmə formasına qarşı yaranmış və inkişaf etmişdir. Demokratiyada nəslin və ya ailənin belə imtiyazlara sahib olması, suverenliyi və hakimiyyəti öz ailələrinə təhvil verməsi qəbuledilməzdir. Demokratik ölkələrdə yerli və milli səviyyədə suverenlik hüququndan kimin istifadə edəcəyinə və kimin idarə edəcəyinə ailə deyil, vətəndaşlar qərar verir. Vətəndaşlar isə bu hökumətləri ədalətli və azad şəkildə keçirilən seçkilərdə, azad rəqabət aparan siyasi partiyalar arasından seçirlər.

Tərəfdar və tənqidçilərinin baxışlarında demokratiya

Demokratiya günümüzdə ən yaxşı idarəetmə forması kimi verilsə də, tarix boyu, elə indi də onun tərəfdarları olduğu kimi tənqidçiləri də olmuşdur.

İlk demokratlardan biri afinalı dövlət xadimi Perikl idi. Demokratiyanın inkişafına mühüm töhfələr vermiş Perikl indi radikal demokratiyanın banisi hesab olunur. Bu o demək idi ki, adi Afina vətəndaşları ictimai işlərdə iştirak etmək üçün dövlətdən vəsaiti alırdılar. Aşağı təbəqəli afinalılar mülk sahibi vətəndaşlar kimi dövlət işləri ilə məşğul ola bilirdilər. Perikl dövründə bütün fərdlərə hökumətdə iştirak etməyə icazə verildi. Nəticədə Afina daha birbaşa demokratiyaya çevrildi.

Sparta ilə müharibədə həlak olmuş döyüşçülərin dəfn mərasimində Periklin söylədiyi, tarixçi Fukidinin isə qələmə aldığı nitqdə deyilir: "Biz heç bir xarici qanundan dövlətimizin qurulması üçün model kimi istifadə etməmişik. Əksinə, biz başqalarını təqlid etməkdənsə, həmişə onlara yaxşı nümunə olmuşuq. Şəhərimizi bir neçə fərd yox, xalqın böyük əksəriyyəti idarə etdiyi üçün dövlət quruluşumuz xalq idarəçiliyi kimi tanınır. Bizim hamımızın eyni imtiyazlardan istifadə edən özəl konsernlərdə qanunlarımız var. İctimai işlərə gəlincə, xalqımızda hər kəs fəxri dövlət vəzifələrinə yalnız ləyaqətinə görə irəli çəkilir, beləliklə, həmin fərd öz mənsub olduğu zümrəyə görə deyil, öz işinə sadiqliyinə görə seçilə bilmişdir. Əgər insan dövlətə xidmət etməyə qadirdirsə, yoxsulluq, əsil-nəcabətinin olmaması, sosial rütbəsinin aşağı olması onun şərəfli vəzifə tutmasına mane olmamalıdır" [2, s. 9].

Demokratiya yolunda öz fikirləri ilə seçilən mütəfəkkirlərdən biri də Platon idi. Qədim Afinanın böyük filosoflarından biri olan Platon demokratiyanın kəskin tənqidçisi olmuşdur. Afina demokratiyasının birbaşa şahidi olan Platonun demokratiya tənqidçisi olmasına dolayı yolla təsir göstərən hadisə, çox hörmət etdiyi və rəğbət bəslədiyi müəllimi, eyni zamanda dostu olan Sokratın Afinalı gəncləri korlamaqda və yeni tanrılar təqdim etməkdə, vətənpərvərlik obyekti kimi mövcud olan şəhərin tanrılarına etinasızlıq göstərməkdə ittiham edilərək ölümə məhkum edilməsi olmuşdur. Sokratın ölümündən sonra Platon belə bir qənaətə gəlmişdi ki, demokratiya ədalətsiz və korlanmış hökumət formasıdır [32]. Demokratiyanın çoxlu çatışmazlıqları və qüsurlarının olduğunu deyən Sokrat cəmiyyətdə qərarların təcrübəli, bilikli, savadlı insanlar tərəfindən verilməsinin gərəkliliyini deyirdi. O iddia edirdi ki, hər kəs dövlətin idarəçiliyinə müdaxilə edərsə, çoxluğun ağlı ilə "təsadüfi" qərarlar qəbul etmək riski meydana çıxacaqdır.

Platon hesab edirdi ki, adi insanların səsverməsinə icazə vermək ehtiyatsızlıqdır,

çünki belə olduqda ekspertin, təcrübəli insanın səsi hər hansı bir səriştəsizin səsi ilə bərabər olacaq. Platon da müəlliminin fikirlərindən çıxış edərək, kütlələrə rəhbərlik edən liderin ən başlıca və kritik atributunun onun təcrübəsi olduğunu qeyd edirdi. Demokratiyada isə bu cür təcrübəli personajlar çox nadir hallarda seçilirdi. Lider mövqeyinə ən layiqli namizəd bilikli və təcrübəli olmalıdır. Bu cür liderin seçilməsində xalqın səsverməsi kifayət etmir. Çünki bəzən xalqa görünüş kimi əhəmiyyətsiz faktorlar təsir edə bilir. O, fikrini əsaslandırmaq üçün bu metaforadan istifadə etmişdi:

"Güclü bir gəmi sahibi təsəvvür edək, amma o, yaxşı eşitmir, yaxşı görmür və dənizçilikdən yaxşı anlayışı yoxdur. Bu gəmini idarə etmək istəyən dənizçilər var, lakin bu dənizçilər gəmidən kimin yaxşı istifadə edəcəyi ilə bağlı dava edirlər. Ancaq mübahisəyə girən bu dənizçilər, əslində özləri də kapitanlığın nə olduğunu bilmirlər. Bununla belə, hamısı gəmi sahibini mühasirəyə alır və ona sükanı onlara verməsi üçün yalvarırlar. Sahibi sükanı kimə verəcəyini dedikdə, gəmidəki digərləri onu gəmidən qovmağa və ya öldürməyə cəhd edirlər. Sonra bir təhər gəmi sahibini aldadaraq gəminin sükanını ələ keçirən bu adamlar gəmidən öz keflərinə uyğun istifadə edirlər. Amma bu prosesdə əslində gəmiyə komandanlıq edəcək şəxsin havanı, fəsilləri, ulduzların mövqelərini, küləkləri bilən adam olması heç vaxt ağıllarına gəlmir. Ona görə də gəmidə belə bir qarışıqlıq yarananda əslində kapitan olmalı olan adamın aqibətinin necə olacağı az-çox aydın olur. Baş kapitan olmalı adam ağzını açanda məsul adamlar ona yararsız, gəvəzə deyirlər" [4, s. 198-199].

Həmçinin o, hakimiyyətə gəlmiş hər kəsin öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün yeni qanun qəbul etməsini də yaxşı qarşılamırdı [5, s. 172].

Platonun şagirdi olmuş Aristotel bu mövzuda ilk dəfə siyasi təhlil apararaq tədqiqatlarında demokratiyanı fərqli terminlərlə müzakirə etdi. Aristotelə görə, demokratiya ən pis idarəetmə formalarının ən yaxşısıdır, çünki bu idarəetmə formasında hakimiyyət, adətən, çoxluğu təşkil edən yoxsul vətəndaşların əlindədir. Aristotel demokratiyanın insanların çoxluğa əsaslanaraq istədiklərini etməkdən başqa bir şey olmadığını və belə bir rejimin tez bir zamanda cahil kütlələrin dominant olduğu idarəetmə formasına çevrilə bilmə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya olduğunu iddia edirdi. O, əlavə edərək qeyd edirdi ki, demokratiyanın ən yaxşı forması ən az demokratik olanıdır. Çünki belə bir demokratiyada insanların böyük bir hissəsi yoxsullardan ibarət deyil və onlar bərabər hüquqlara malik deyillər [23].

Maarifçilik dövrünün mütəfəkkirlərindən biri olan Tomas Hobbs, demokratiyanın tənqidçisi idi. Hobbs demokratiyanın açıq əleyhdarı idi və iddia edirdi ki, "demokratiyada xalq yalnız, həqiqətən, birlikdə toplaşdıqda öz hakimiyyətlərini həyata keçirə bilərlər. Yalnız monarxiyada idarəçilik həmişə həyata keçirilə bilir". Hobbs həmçinin inanırdı ki, demokratiya qeyri-sabitlik, müharibə, şöhrət axtarışı, inamsızlıq və sosial müqavilənin aşınması ilə nəticələnəcək [7, s. 165-171].

Maarifçi filosoflardan olan Monteskye iddia edirdi etdi ki, idarəetmənin ən optimal forması qanunvericilik, icraedici və məhkəmə qollarının müstəqil olması və heç bir qolun həddindən artıq dominant olmaması üçün bir-birini nəzarətdə saxlamasıdır. O, XIV Lüdovik monarxiyasında olduğu kimi bu səlahiyyətlərin birləşdirilməsinin diktaturaya gətirib çıxaracağından ehtiyat edirdi. Monteskye qeyd edirdi ki, demokratik və aristokratik dövlətlər öz təbiətlərinə görə azad deyillər. Siyasi azadlıq yalnız mötədil hökumətlərdə tapıla bilər; hətta bunlarda da həmişə rast gəlinmir. O, yalnız hakimiyyətdən sui-istifadə olmadıqda mövcuddur. Ancaq daimi təcrübə bizə göstərir ki, gücə sərmayə qoyan hər bir adam ondan sui-istifadə etməyə və səlahiyyətlərini nə qədər davam etdirməyə qadirdir [19, s. 172].

İsveçrə əsilli fransız filosofu Russo iddia edirdi ki, xalqın ümumi iradəsi seçilmiş nümayəndələr tərəfindən həll edilə bilməz. Xalq özünü təmsil etməyə icazə verdiyi anda

o, artıq azad deyil. O hər kəsin ümumi iradəni ifadə etmək və ölkənin qanunlarını qəbul etmək üçün səs verdiyi birbaşa demokratiyaya inanırdı. Russoya görə, bütün siyasi hakimiyyət xalqın ümumi iradəsini həyata keçirərək onun yanında olmalıdır. Monteskyenin təklif etdiyi kimi, hakimiyyət bölgüsü ola bilməz və xalq bir araya gələrək qanunları fərdi qaydada müzakirə edəcək və sonra səs çoxluğu ilə ümumi bir iradə tapacaqlar [30].

Russo qeyd edirdi ki, çoxların idarəetməsi və azlığın idarə olunması təbii nizama ziddir. O, insanların vaxtlarını ictimai işlərə həsr etmək üçün davamlı olaraq bir araya gəlməsini təsəvvür etməyin mümkün olmadığını iddia edirdi. Russo bu və digər səbəblərə görə demokratiyanın perspektivləri haqqında bədbin idi [29].

Demokratiyanın tərəfdarlarından olan, amerikan filosof, psixoloq və təhsil islahatçısı Con Dyui iddia edirdi ki, demokratiya ən arzu olunan idarəetmə formasıdır, çünki o, təkbaşına fərdin özünüinkişafı üçün zəruri olan azadlıqları, o cümlədən başqaları ilə fikir və rəy mübadiləsi aparmaq azadlığı, ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün başqaları ilə birləşmək azadlığı və yaxşı həyat haqqında öz konsepsiyasını müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək azadlığını təmin edir. Bunlardan əlavə, Dyui demokratiyanın sadəcə siyasi tənzimləmə deyil, etik bir ideal olduğuna inanırdı və o, hesab edirdi ki, demokratiyanın mahiyyəti təmsilçilik deyil, iştirakdır [22].

Demokratiya haqqında yazarkən karyerası boyu demokratiyaya çoxlu əsərlər həsr edən Robert Dahla yer verməmək mümkün deyil. Dahlın demokratiya haqqında fikirləri belə idi: o, iddia edir ki, demokratiya heç bir ölkənin nail olmadığı ideal tip idarəetmə formasıdır və istənilən ölkənin gələ biləcəyi demokratik ideala ən yaxın idarəetmə forması poliarxiyadır [14, s. 85-87].

Fransız siyasətçi və tənqidçi olan Çarlz Maurras monarxist, anti-parlamentarist və əks-inqilabçı siyasi hərəkat olan Action Françaisenin təşkilatçısı və başlıca filosofu olmuşdur. O, "Demokratiya şərdir, demokratiya ölümdür" deyərək, siyasi təbiət konsepsiyasını irəli sürürdü. Bu konsepsiyada o iddia edirdi ki, təbiətdə qaçılmaz bioloji bərabərsizlik mövcuddur və dolayısıyla təbii iyerarxiyaların tanınması zərurəti vardır [26].

Maurrasın fikrincə, demokratiya insanları öz istəklərini millətin tələblərindən üstün tutmağa vadar edir. Bir çox insanlar demokratiyanın cəmiyyətə fayda verdiyini hiss etsə də, Maurras bunun fərdlərə zərər verdiyinə inanır. O, milləti hər şeydən üstün tutub, birinci yerə qoymaq lazım olduğu fikrini müdafiə edirdi [27].

Müasir dövr demokratiya tənqidçilərindən biri olan amerikan filosof Ceyson Brennanın demokratiyaya qarşı əsas arqumenti seçicilərin savadsızlığı və irrasionallığıdır. Brennanın fikrincə, demokratik sistem seçicilərin bir qismini məlumatsız olmağa sövq edir, daha dəqiq desək, onları məlumatlı olmağa sövq edə bilmir. "Demokratiyaya qarşı" kitabı boyunca o, seçicilərin səriştəsizliyi ilə bağlı müxtəlif problemləri müzakirə edir və epistokratik idarəetmə tərzini təklif edir. [9]

Roma tarixçisi Titus Livy deyir ki, kütlələrdən daha bihudə və qeyri-sabit heç nə yoxdur. Çünki insanların etdiyi hərəkətlərin qeydlərində tez-tez kütlənin kimisə ölümə məhkum etməsinə, sonra isə ona mərsiyə söyləməsinə və onun sağ olmasını arzulamasına tez-tez rast gəlinir. Roma xalqı Manlius Capitolinusun işində bunu etdi: əvvəlcə onu ölümə məhkum etdilər, sonra geri qayıtmasını istədilər [21, s. 33]. Buna bir başqa nümunə kimi Hüseyn ibn Əlini qiyam etmək və onları ədalətsiz hakimin əlindən qurtarmaq üçün Kufəyə dəvət edən kufəlilər, öz əhdlərinə sadiq qalmayıb, Hüseynin və onun tərəfdarlarının qətlinə bais olduqdan sonra peşmançılıq hissi ilə onun yanında olmaq istədiklərini deyirdilər [3; 15, s. 34-35].

Yuxarıda demokratiyanın tərəfdarları, o cümlədən tənqidçiləri olan bir çox mütəfək-

kirlərin demokratiya haqqında fikir və görüşləri ilə tanış olduq. Demokratiya uzun bir tarixi prosesin nəticəsi olaraq bugünkü müasir mənası, tam anlamı ilə bizə gəlib çatmışdır. Yəni, demokratiyanın ilk meydana çıxdığı, yeni-yeni çiçəkləndiyi dövrlərdə qurulan demokratik idarəetmə forması ilə, müasir dünyamızda inkişaf etmiş ölkələrdə qurulan demokratik idarəetmə forması arasında fərqlər vardır. Bu fərqləri, elə yuxarıda, mütəfəkkirlərin görüşlərində müşahidə etmək mümkündür. Çox uzağa getməsək belə, günümüzdə də ayrı-ayrı yerlərdə qurulan demokratiya nümunələri arasında ciddi fərqlərin olduğunu müşahidə edə bilərik. Məsəl üçün, inkişaf etməkdə olan bir ölkədə qurulan demokratik idarəetmə ilə, inkişaf etmiş bir ölkədə qurulan demokratik idarəetmə forması eyni deyildir, onlar arasında müxtəlif istiqamətdə fərqlər vardır.

Buradan bu nəticəyə gəlirik ki, demokratiya nəzəriyyəsi praktiki olaraq tətbiq olunduğu zaman hər bir dövlət onu öz cəmiyyətinə və yaxud öz prioritetlərinə uyğunlaşdıraraq qurur. Bu, tətbiq olunan cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinə, idarəetmə haqqında fikirlərinə və s. uyğunlaşaraq formalaşır. Məhz buna görə də bu gün demokratiya fərqli fikirlərlə, fərqli istiqamətlərdə, fərqli anlayışlar olaraq başa düşülə bilir, bəzən də yanlış anlaşılır. Amma bu, demokratiyanın pis idarəetmə və yaxud uğursuz idarəetmə forması olması kimi başa düşülməməlidir. Tarix boyunca biz demokratiyanın bir sıra dövlət və siyasi xadimlər tərəfindən öz xəbis məqsədlərini həyata keçirmək üçün haqsız tənqidlərə məruz qalmasının şahidi olmuşuq. Onlar hakimiyyəti ələ keçirdikdə, məqsədlərinin reallaşdırılması yolunda demokratiyanı öldürürlər:

“Demokratiyalar generalların deyil, seçilmiş liderlərin - onları hakimiyyətə gətirən prosesi alt-üst edən prezidentlərin və ya baş nazirlərin əli ilə ölə bilər. Bu liderlərdən bəziləri 1933-cü ildə Almaniyada Reyxstaqda baş verən yanğından sonra Hitlerin etdiyi kimi, demokratiyanı tez bir zamanda dağıtdılar. Ancaq çox vaxt demokratiyalar yavaş-yavaş və görünməyən addımlarla öldürülürlər” [17, s. 9].

Bu görünməyən addımlarla demokratiyanın öldürülməsinə biz bir sıra dövlətlərdə liderlərin qeyri-demokratik idarəçilik siyasətlərini demokratik adlandırması zamanı şahid oluruq. Misal olaraq, Sinqapur texniki olaraq demokratik idarəçiliyə sahibdir, lakin araşdırsaq, onun demokratiya olmadığını anlayarıq. Sinqapurda müxalifət sıxışdırılır, bir çox müxalif partiyalara seçkilərdə iştirak etməmələri üçün əngəllər yaradılır və beləliklə, onlar seçkilərdə iştirak etməyə belə cəhd etmirlər. O cümlədən hüquq sistemində demokratiyaya zidd olan müddəalar yer alır ki, bunlar sərbəst toplaşmaq azadlığı, ifadə azadlığı kimi hüquqların pozulmasına gətirib çıxarır [25].

Məhz bu və digər səbəblərə görə də uzun illər yoxsul və haqsızlığa məruz qalmış xalq kütlələrinin mübarizəsi ilə mühüm nailiyyətlər əldə edən demokratiya indi populyarlığının pik həddə çatdığı bir vaxtda böyük tənqidlərə məruz qalır.

Uinston Çörçillin 1947-ci il noyabrın 11-də İcmalar Palatasında etdiyi çıxışını yadımıza salaq. O deyirdi ki, indiyə qədər sınaqdan keçirilmiş bütün digər idarəetmə formaları istisna olmaqla, demokratiya ən pis idarəetmə formasıdır. Yəni demokratiya indiyə qədər irəli sürülmüş ən yaxşı idarəetmə formasıdır, lakin onun özündə də böyük problemlər, ziddiyyətlər və dilemmalar var və buna görə də demokratiyanın fəaliyyətində müxtəlif çətinliklər meydana çıxır. Bizə gəlib çatan idarəetmə formaları arasında demokratiyanın ən yaxşı idarəetmə prinsiplərinə malik olması, onu dövlət idarəçiliyində alternativsiz bir vasitəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur [31].

Nəticə

Araşdırma göstərdi ki, zaman-zaman demokratiyaya yönələn tənqidlərin artması bə-

zən demokratiyanın səhv tanıdılması səbəbindən, bəzən də tutarlı dəlillər göstərilməklə demokratiyanın çatışmazlıqları və qüsurları səbəbindən baş vermişdir. Ümumiyyətlə, demokratiya da daxil olmaqla istənilən bir idarəetmə formasına hədsiz yüksək tələb və gözləntilərlə yanaşmaq düzgün deyil. Çünki heç bir idarəetmə forması zəmanət verə bilməz ki, onun idarəetmə strukturunda, yaxud icra strukturunda çalışanların hamısı ədalətli və vicdanlı olacaqlar. Bəzən öz sahəsində mütəxəssis olan biri vicdan, ədalət, əxlaq kimi şəxsi keyfiyyətlərdən məhrum ola bilir. Eyni zamanda, demokratiya zəmanət verə bilməz ki, onun bütün vətəndaşların xoşbəxt, firavan, sağlam, sülhpərvər və qanunlara tabe olacaqlar. Qeyd olunanlar istənilən hökumətin, o cümlədən demokratik hökumətin imkanları xaricindədir və bu məqsədlərə tam nail olmaq qeyri-mümkündür. Bütün bunları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, mövcud reallıqda demokratiya ən yaxşı idarəetmə formasıdır və gediləsi bir yoldur.

Lakin demokratik idarəçiliklə bağlı başlıca qüsur və çatışmazlıq olan bir məqama toxunmaq istəyirəm. Sokratın və Platonun fikirlərinə dayanaraq, əlavə etmək istəyirəm ki, demokratiyada səriştəli-səriştəsiz fərqi qoyulmadan xalqın hər bir nümayəndəsinə seçmək hüququnun verilməsi demokratiyanın ciddi çatışmazlığıdır. Bu mövzuda kütlələr yanıla, aldadıla və ölkənin gələcək taleyini ciddi təhlükə altına ata bilərlər. Çünki onlar bəzən davranışına, bəzən görünüşünə, bəzən isə həqiqətdən kənar olan nitqinə görə, bir sözlə, xarici keyfiyyətlərinə görə səriştəsiz birini də lider seçə bilirlər və bu da öz növbəsində arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Biz bunun tarixdə dəfələrlə şahidi olmuşuq və bir çox ölkələrin timsalında hələ də olmağa davam edirik. Misal olaraq, 1932-ci ildə nasist partiyasının səs çoxluğu ilə qələbəsini göstərə bilərik [10, s. 176-177] .

Hesab edirəm ki, seçkilərdə xalqın etibar etdiyi və rəğbət bəslədiyi ədalətli, təcrübəli və hər sahədən, xüsusilə də siyasi sahədən bilikli şəxslərin, mütəxəssislərin iştirak etməsi, xalqın və ölkənin gələcək inkişafı və mənafeyi üçün ən səriştəli liderin kim olduğunu müəyyən edib, səs verməsi daha məqsədəuyğundur.

Yuxarıda qeyd olunan və tarixi sübutlarla əsaslandırılan tövsiyələrin həyata keçirilməsi səriştəsiz insanların hakimiyyətə gəlməsinin qarşısını alaraq, uğurlu dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsinə zəmin yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dahl R.A. Demokratiya haqqında. Tərc.: N.Səfərov, H.Hacızadə. Bakı: FAR CENTRE, 2004. 248 s.
2. Hacızadə H. Demokratiya: gediləsi uzun bir yol. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2019. 464 s.
3. Müznib Ə. Muxtarnamə. Tərc.: S.Əhmədova. Bakı: Ekoprint, 2017. 318 s.
4. Platon Devlet. Çev.: Sabahattin Eyüboğlu, M.Ali Cimcoz. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019. 372 s.
5. Platon Yasalar. Çev.: Candan Şentuna, Saffet Babür. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007. 504 s.
6. Schmidt M.G. Demokrasi Kuramlarına Giriş. Çev.: E.Köktaş. İstanbul: Vadi Yayınları, 2002. 400 s.
7. Apperley A. Hobbes on Democracy // Politics, 1999, 19 (3), p. 165-171.
8. Aristotle Politics. Trans.: Joe Sachs. Hackett Publishing Company, Incorporated, 2012. 336 p.
9. Brennan J. Against Democracy. Princeton: Princeton University Press, 2016. 304 p.
10. Coy J.P. A Brief History of Germany. New York: Infobase Publishing, 2010. 288 p.
11. Cranston M. Jean-Jacques: The Early Life and Work of Jean-Jacques Rousseau,1712-1754. Chicago: University of Chicago Press, 1991. 382 p.
12. Crick B. Democracy a Very Short Introduction. New York: Oxford University Press, 2002. 130 p.

13. Dahl R.A. Democracy and Its Critics. Yale University Press, 1989. 397 p.
14. Goertz G. Social Science Concepts: A User's Guide. Princeton: Princeton University Press, 2006. 296 p.
15. Ibn Tawus, S. Lohoof (Sorrow of Sight). Trans. Athar Hussain Rizvi. Tehran: Naba Cultural Organization, 2006. 232 p.
16. Key Thinkers of the Radical Right: Behind the New Threat to Liberal Democracy. New York: Oxford University Press, 2019. 325 p.
17. Levitsky S. How democracies Die. New York: The Crown Publishing, 2018. 320 p.
18. Macpherson C.B. Democratic Theory: Essays in Retrieval. Oxford: Clarendon Press, 1973. 255 p.
19. Montesquieu C. The Spirit of Law. Trans.: Thomas Nugent. Kitchener: Batoche, 2001. 726 p.
20. Sartori G. Democratic Theory. Detroit: Wayne University Press, 1962. 479 p.
21. Schwarzmantel J.J. Democracy: A Reader. New York: Columbia University Press, 2016, 607 p.
22. Westbrook Robert B. John Dewey and American Democracy // The American Historical Review, 1992, 97 (3), p. 919-920.
23. Akbulut H. Sokrates, Platon ve Aristoteles ve Demokrasi [Electronic resource]/12 Ocak 2021. (https://ortakakil.org.tr/dis-iliskiler/sokrates-platon-ve-aristoteles-ve-demokrasi)
24. Ateş M.E. Platon'un Demokratik Gemisi / May 7, 2021 (https://efeates.medium.com/platonun-demokratik-gemisi-d00119fd045a) (https://www.nationalgeographic.com/culture/article/pericles)
25. Andrews S. 'Soft' Repression: The Struggle for Democracy in Singapore / February 06, 2015 (https://thediplomat.com/2015/02/soft-repression-the-struggle-for-democracy-in-singapore/)
26. Charles Maurras (https://www.studysmarter.co.uk/explanations/politics/political-ideology/charles-maurras)
27. Charles Maurras. 5 October 2022 (https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Maurras)
28. Criticism of democracy. September 11, 2022. (https://en.wikipedia.org/wiki/Criticism_of_democracy)
29. Dahl, R.A. Democracy. August 24, 2022. (https://www.britannica.com/topic/democracy)
30. Hobbes, Locke, Montesquieu, and Rousseau on Government (https://www.crf-usa.org/bill-of-rights-in-action/bria-20-2-c-hobbes-locke-montesquieu-and-rousseau-on-government.html)
31. Parliament Bill (https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1947/nov/11/parliament-bill)
32. Plato and The Republic (https://www.crf-usa.org/bill-of-rights-in-action/bria-19-4-c-plato-and-the-republic)
33. Rattini, K. B. Pericles – Facts and İnformation. Aprıl 8, 2019 (https://www.nationalgeographic.com/culture/article/pericles)

Summary

Afsana Qahramanli

Analysis of Democracy in the Views of Supporters and Critics

Man, who is a political subject in governance relations, has created many forms of governance throughout history. These forms of government changed through repeatedly revolutions, coups, elections, etc. for the sake of people's welfare and happiness and regularly replaced by new ones. States are established to make their people happy, and naturally, the governance structure of a state that cannot make its people happy is bound to collapse sooner or later. Among the forms of government that have come down to us historically, democracy is the most desired and favored form of government today. Today, the increase of social mobility and globalization's the crossing of national borders, the heterogeneity of many societies, the increase of transparency in social relations through information and communication technologies, the wide spread of factors such as political, cultural and educational, it has made systems that provide freedom, equality, pluralism and respect for differences a necessary need in many societies. Exactly, this necessity has increased

the interest in democracy more than compared to the past and made it the main target of many societies.

Democracy is defined and practiced in different ways in different societies, and there is still no unanimous opinion on the exact definition of this form of government. The reason for this is the differences in the public, social, legal, economic and political structure of each society, as well as the fact that governments that are not related to democracy call their forms of governance democracy.

The article analyzes democracy from different aspects. Based on the opinions and conclusions of the thinkers who made important contributions to the field of public administration, it is investigated whether this form of administration is really successful or not. Also, the article explains the concept of democracy and its essence on the basis of various examples, and compares the conflicting opinions expressed throughout history about the form of democratic governance.In the article where the views of supporters and critics of the theory of democracy are presented, as a final result generalizations are made based on these views and contributions to the modern management system are made.

Keywords: *democracy, management, criticism, policy, comparison, thinkers*

Резюме

Афсана Гахраманлы

Анализ демократии во взглядах сторонников и критиков

Человек, являющийся политическим субъектом в отношениях управления, на протяжении всей истории создавал множество форм управления. Эти формы правления менялись путем неоднократных революций, переворотов, выборов и т. д. ради блага и счастья людей и регулярно заменялись новыми. Государства создаются, чтобы сделать свой народ счастливым, и, естественно, структура управления государством, которое не может сделать свой народ счастливым, рано или поздно обречена на крах. Среди форм правления, дошедших до нас исторически, демократия сегодня является наиболее желанной и излюбленной формой правления. Сегодня, повышение социальной мобильности и глобализация, пересекающая национальные границы, неоднородность многих обществ, повышение прозрачности социальных отношений с помощью информационных и коммуникационных технологий, широкое распространение таких факторов, как политические, культурные и образовательные, он сделал системы, которые обеспечивают свободу, равенство, плюрализм и уважение различий необходимой потребностью во многих обществах. Именно эта необходимость повысила интерес к демократии больше, чем в прошлом, и сделала ее главной целью многих обществ.

Демократия определяется и практикуется по-разному в разных обществах, и до сих пор нет единого мнения по поводу точного определения этой формы правления. Причиной этого являются различия в государственном, социальном, правовом, экономическом и политическом устройстве каждого общества, а также то, что правительства, не относящиеся к демократии, называют свои формы правления демократией.

В статье демократия анализируется с разных сторон. На основе мнений и выводов мыслителей, внесших важный вклад в область государственного управления, исследуется, действительно ли эта форма управления успешна или нет. Также в статье на различных примерах объясняется понятие демократии и ее сущность, и сравниваются противоречивые мнения, высказанные на протяжении всей истории о форме демократического правления. В статье представлены взгляды сторонников и критиков теории демократии представлены, в конечном результате делаются обобщения на основе этих взглядов и вносятся вклады в современную систему управления.

Ключевые слова: *демократия, управление, критика, политика, сравнение, мыслители*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

KORONAVİRUS PANDEMİYASI VƏ ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ASİYA DÖVLƏTLƏRİ TİMSALINDA TƏHLİL

Lamiyə AXUNDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 8 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 5th of July, 2021; accepted: 8th of August, 2022; published online: 30th September, 2022

***Açar sözlər:** Asiya dövlətləri, neft-qaz idxalatı, neft-qaz ixracatı, koronavirus pandemiyası, enerji böhranı*

Giriş

Yaşadığımız əsrdə, enerji sektorunda həm tələb-təklif, həm qiymətlər fonunda vəziyyət əvvəlki əsrlə müqayisədə daha həssas hala gəlib. Belə ki, neft qiymətləri bir sıra faktorların təsiri ilə iyirmi dollar səviyyələrinə qədər gerilədiyi kimi, yüz yetmiş dollar səviyyələrini də gördüyü dövrlər olmuşdur. Qiymətlər bəzən normal dalğalanmaların təsiri ilə formalaşdığı kimi, bir sıra hallarda dünyada meydana gələn böhranların təsiri ilə də müəyyənləşməkdədir.

Son dövrlərdə dünyada yaşanan müharibələr, terror hadisələri, iqtisadi böhranlar kimi enerji bazarına təsir edən faktorların yanında, üç ildən artıq bir müddətdir davam edən Koronavirus Pandemiyası da həm enerjiyə olan tələbə, həm də bu tələb fonunda enerji qiymətlərinə ciddi təsir etmişdir. Bu təsir xüsusilə 2020-ci ilin doqquz aylıq dövründə özünü daha çox göstərmişdir. Dünya iqtisadiyyatı böhranın təsiri ilə geriləməsi, enerji bazarına ciddi təsir göstərmiş, neft qiymətləri hətta istehsal xərclərinin altına enmişdir.

Bu təsirin nə səviyyədə olduğu, Uzaq Şərqin bir sıra dövlətləri timsalında aşağıda təhlil edilmişdir.

Çin Xalq Respublikası

Dünyada ilk koronavirus hadisəsinin görüldüyü və pandemiyanın öhdəsindən gəlmək üçün ilk mübarizəyə başlayan ölkə olan Çində üç aylıq çox aqressiv tədbirlərdən sonra həyatın tədricən normallaşdığı müşahidə edilmişdir. Bununla belə, Çin iqtisadiyyatı xüsusilə 2020-ci ilin ilk aylarında bir sıra çətinliklərlə üzləşmişdir [8].

2020-ci ilin ilk iki ayında bir əvvəlki ilin eyni aylarına nisbətən sənaye istehsalında 13,5% geriləmə qeydə alınmış, pərakəndə satışlarda isə bu geriləmə 20,5% olaraq reallaşmışdır [8]. Həmin ilin martından başlayaraq, həyatın normallaşması mərhələsinə daxil olan Çində mərhələli yüksəliş qeydə alınmışdır.

İqtisadi fəaliyyətin çökməsi bütün sektorlara, o cümlədən enerjiyə təsir etmişdir. Sənaye və ticarət fəaliyyətlərindəki durğunluq səbəbindən Çin enerji tələbatının azalması ilə üzləşmiş, bu isə istər milli, istərsə də qlobal bazarlara bilavasitə təsir etmişdir.

2019-cu ildə Çinin gündəlik neft hasilatının 3,88 milyon barrel olduğu və bununla da Çinin dünyanın altıncı ən böyük neft istehsalçısı olduğu bildirilir [12, p.22]. Çin eyni zamanda dünyanın ən böyük neft idxalçısıdır və 2019-cu ildə bu ölkənin neft idxalı 9,5 % artaraq günlük 10,16 milyon bareli ötmüşdür. Çin gündə 14 milyon barel neft istehlak

* dissertant, Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: axundova_gdu@yahoo.com;
https://orcid.org/0000-0003-2521-9589

edir, lakin koronavirusun ortaya çıxmasından və durğunluğun meydana gəlməsindən sonra, neft istehlakında azalmalar qeydə alınıb. Əyani ifadə ilə desək, 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə Çində neftə tələbat 7,29 % azalıb (Cədvəl 1). Bundan başqa, digər ölkələrdən fərqli olaraq, Çinin xam neftə olan tələbatı 2020-ci ilin birinci rübündə ən aşağı səviyyəyə düşmüşdür. Proqnozların da göstərdiyi kimi, 2020-ci ilin ikinci rübündə digər ölkələrin, o cümlədən ABŞ və Avropa ölkələrinin neftə olan tələbatı ən aşağı səviyyəyə enmiş, həmin ilin üçüncü rübündən etibarən isə tələbatda artım müşahidə olunmağa başlamışdır.

Cədvəl 1.

Çinin neft ehtiyacı (2019/2020, milyon barel/gün)

2019	2020 yanvar-mart	2020 aprel-iyun	2020 iyul-sentyabr	2020 oktyabr-dekabr	2020	2019-2020 Dəyişiklik	
						Böyümə	%
13,07	10,27	12,55	12,37	13,28	12,12	-0,95	-7,29

Mənbə: OPEC

Buradan da göründüyü kimi, ilin ikinci rübündən etibarən Çində neft tələbatı artmağa başlamışdır. Həmin artımın səbəbi, Avropa və Amerika iqtisadiyyatlarının qapalı qaldığı bir vaxtda, çinli işçilərin işlərinə qayıtmasıdır ki, bu da tələb və istehsalda artıma səbəb olmuşdur. İstehsalın azaldılmasından sonra Çinin milli şirkətləri aprel ayından etibarən öz istehsallarını yenidən artırmağa başlamışdır. Buna bağlı olaraq, aprel ayında xam neft hasilatının sutkada 755 min barelə yüksəldiyi, yəni mart ayı ilə müqayisədə 10 % artdığı müşahidə edilmişdir [1].

Çinin neft idxalı və istehlakı ilə bağlı mövqeyini nəzərə alsaq, bu ölkənin bazarındakı dəyişikliyin çox geniş nəticələrə səbəb olması başa düşüləndir. Koronavirus pandemiyası və Rusiya ilə Səudiyyə Ərəbistanı arasında kvota və qiymət müharibəsi səbəbindən neftə tələbatın azalması dünyanın ən böyük neft idxalatçısı olan Çinin iqtisadiyyatına müsbət təsir etmişdir.

Baş Gömrük İdarəsinin ilkin məlumatlarına əsasən, Çinin xam neft idxalı 2020-ci ilin ilk 5 ayın ərzində 5% artmışdır. Görünən odur ki, həm dövlət şirkətləri, həm də müstəqil neft emalı zavodları, xam neftin barelini 15 dollara stoklamaq fürsətindən istifadə etməyə çalışmışdır [13]. Lakin anbarlar dolmağa başladığı üçün aprel ayında idxalın azalmağa başladığı müşahidə edilmişdir.

2020-nin mart ayına qədər bu anbarların 68 %-nin istifadə olunduğu təxmin edilir. Bununla belə, qeyri-rəsmi mənbələrə görə, Çin digər hesablamalar kimi saxlama qabiliyyətini artırır [4]. Bununla belə, qeyri-rəsmi mənbələrə görə, Çin saxlama qabiliyyətini artırır, çünki bütün digər ölkələr kimi Çinin də saxlama qabiliyyəti dolmaq üzrədir. Bundan əlavə, rəsmi ehtiyatlar təxminən 385 milyon barel səviyyəsindədir və bu tutum 500-600 milyon barrelə qədər arta bilər [11]. Kommunist Partiyasının Siyasi və Hüquq Komissiyası bunu "əsrdə bir dəfə rast gəlinən fürsət" kimi qiymətləndirərək qeyd edib ki, qiymətlərin bu qədər aşağı düşməsi Çin baxımından enerji ehtiyatlarını artırmaq üçün unikal şans olaraq qəbul edilə bilər.

Koronavirus pandemiyası səbəbindən Çinin təbii qaz və daş kömürə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə Çinin təbii qaza olan tələbatının koronavirus pandemiyası səbəbilə 10 milyard m^3 azaldığı təxmin edilir [6]. Digər tərəfdən, likit təbii qaz (LNG) istehlakı, Çinin təbii qaz bazarında "tamamlayıcı" bir tədarük mənbəyi olması səbəbilə pandemiyanın təsirini daha çox hiss etmişdir. 2020-ci ilin fevral ayında LNG tədarükündə 50 faizə yaxın azalma müşahidə edilərkən, bu sektorda canlanma mart

ayından etibarən qeydə alınmışdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, CNOOC və Petro China kimi Çinli LNG idxalçıları sifarişləri üçün "fors-major" elan ediblər. Bu qərar Çinin yarı rəsmi agentliyi olan Beynəlxalq Ticarətin Təşviqi Şurası tərəfindən təqdim edilən fors-major sertifikatları ilə dəstəklənmişdir [2, 2]. Bununla belə, bir çox beynəlxalq hüquq ekspertləri bu sertifikatların Çin məhkəmələrində etibarlı ola biləcəyini, lakin başqa hüquqi qüvvəyə malik olmadığını iddia edirlər. Total, Shell və Qatargas kimi şirkətlərin fors-majordan imtina etmələrinin səbəbi budur.

Çin dünyanın ən böyük kömür istehsalçısı və istehlakçısıdır. Koronavirus pandemiyası dövründə yaranan vəziyyət kömür istehsalına böyük təsir göstərib və hasilat 2019-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə 6,3 % azalıb. Bununla belə, kömür tədarükünün davamlılığını təmin etmək üçün mərkəzi hökumət mədənçiləri hasilatı davam etdirməyə və dəmir yolu şirkətlərini kömür daşımaları üçün kifayət qədər fəal olmağa təşviq etmişdir. Bu tədbirlər nəticəsində, ölkənin 3 mart 2020-ci il tarixi etibarilə ümumi kömür hasilatı, maksimal gücünün 83,4 %-nə yüksəlmişdir [3]. Son məlumatlara görə, 2020-ci ilin mart və aprel aylarında kömür hasilatı koronavirusun təsirinə baxmayaraq, 2019-cu ilin eyni dövründəki hasilatı üstələmişdir.

Bərpa olunan enerji Çinin enerji bazarında mühüm rol oynayır. Çində koronavirusun ortaya çıxmasından ən az təsirlənən sektorlardan biri də bərpa olunan enerjidir. Yanvar və fevral aylarında istilik enerjisi istehsalı illik bazda 9 % azalmış, lakin külək enerjisi istehsalı 1%, günəş enerjisi istehsalı isə 12% artmışdır [14]. Lakin külək turbinlərinin əsas komponentləri Çində istehsal olunduğundan, bu hissələrin istehsalında gecikmə qlobal külək enerjisi sənayesinə neqativ təsir etmişdir.

Nəticədə, koronavirus pandemiyası Çinin enerji sektoruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Bərpa olunan enerji mənbələrindən başqa, neft, təbii qaz və kömürə olan tələbatda əhəmiyyətli dərəcədə azalma müşahidə olunmuşdur. Lakin həyat yavaş-yavaş normallaşmağa başladığı üçün enerji sektoru da əvvəlki səviyyəsinə qayıtmışdır. Bununla belə, Çinin enerji sektoru 2020-ci ildə tam bərpa olunmamışdır.

Hindistan

Gündə təxminən 5 milyon barel neft istehlak edən Hindistanın təbii qaz istehlakı 60 milyard m^3 səviyyəsindədir. Enerji istehlakının yarıdan çoxunu kömürdən qarşılayan Hindistan, illik enerji istehlakı ən yüksək olan ölkələrdən biridir [17]. Bununla belə, bütün Hindistanda koronavirus səbəbilə tətbiq edilən komendant saatı onun enerji tələbatını təxminən 30% azaldıb. 2020-ci ilin 24 mart tarixində elan edilən komendant saatı ilə gündəlik elektrik tələbatında 15% azalma müşahidə edilən Hindistanın kömür istehlakının da azaldığı görülür [7].

Enerji istehlakının azalması ilə Hindistan idxal olunan kömür əvəzinə yerli kömürə üstünlük verir və idxalı azaltmağa çalışır. 2019-cu ildə istifadə etdiyi kömürün 20%-ni idxal edən Hindistan bu prosesdə yerli kömürdən istifadəni təşviq etməyə başlamışdır. Neftə tələbatda da azalma yaşanan Hindistanda, neft emalı zavodları Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə (BƏƏ) fors-major vəziyyətlər barədə məlumat verib. Koronavirusun yaratdığı yavaşlama səbəbindən bütün dünyada enerji tələbatının azalması ilə qiymətlərin aşağı səviyyələrə düşməsi enerji ehtiyacının böyük bir hissəsini kənardan təmin edən Hindistan iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmişdir. Neftin qiymətinin azalması ilə Hindistan hökuməti koronavirus pandemiyası ilə mübarizə üçün əlavə resurs olaraq benzin və dizel aksiz vergisini litr üçün 8 Hindistan rupisi artırmaq qərarına gəlmişdir [5].

2019-cu ilin aprel ayında ölkənin təbii qaz idxalı 2,72 milyard kubmetr civarında olsa da, 2020-ci ilin eyni dövründə 1,77 milyard kubmetr səviyyəsində qalıb. Bu göstəricilər Hindistanın enerji sektorunun koronavirusun təsirini hiss etdiyini göstərir. Digər tərəfdən, Hindistana çatdırılan yüklərin spot mayeləşdirilmiş təbii qazın (LNG) qiyməti

aprelin 23-də 1763 dollar səviyyəsinə geriləmişdir [10]. Bu qiymətin "qaya qazı inqilabı" nı yaşayan ABŞ-da təbii qaz qiymətlərinə çox yaxın olduğu görünür.

Yaponiya

Enerji ehtiyatları baxımından idxaldan asılı olan Yaponiya gündə təxminən 4 milyon barel neft istehlak edir. Bundan əlavə, təxminən 115 milyard kubmetr təbii qaz istehlak edən ölkə bu məbləğin hamısını LNG tankerləri ilə təmin edir [17]. Yaponiyada Enerji İqtisadiyyatı İnstitutunun aprel ayında dərc etdiyi təhlilə görə, ölkədə enerji tələbatının ən böyük azalması komendant saatlarının geniş yayıldığı yerlərdə tikinti işləri 92% təşkil edir. 68%-nin maşınqayırma, 54%-nin isə metal sektorunda olduğu hesablanıb. Bundan əlavə, kimya, qida və kağız istehsalı da təsirə məruz qalan sektorlar sırasındadır [9].

Yaponiyanın koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar gördüyü fövqəladə tədbirlərdən sonra ölkənin motor yanacaqlarına tələbatı son otuz bir ilin ən aşağı səviyyəsinə düşüb. Yaponiyanın benzin tələbatının aprel ayında əvvəlki ilə nisbətən 22 faiz azalaraq gündəlik 106 milyon litrə qədər azaldığı müşahidə edilir [16].

İdxalları enerji məhsullarından asılı olan Yaponiya iqtisadiyyatı enerji qiymətlərindən çox təsirlənir. Lakin enerji qiymətlərinin ucuzlaşmasına səbəb olan iqtisadi aktivliyin azalmasının ölkə iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərəcəyi düşünülür. Odur ki, BVF-nin proqnozlarına əsasən, Yaponiya iqtisadiyyatının 2020-ci ildə 5,2 % kiçiləcəyi halda, pandemiyanın təsiri azalmaya başlayacağı 2021-ci ildə isə 3 % artacağı proqnozlaşdırılmışdır [9].

Cənubi Koreya

Gündəlik təxminən 3 milyon barelə yaxın neft istehlak edilən Cənubi Koreya 2019-ci ildə 60 mlrd. m^3 LNG idxal etmişdir. Enerji tələbatının 30 faizini idxal olunan kömür hesabına qarşılayan ölkədə nüvə enerjisi də mühüm yer tutur. Bununla belə, koronavirus pandemiyası zamanı ümumi seçkilərə gedən Cənubi Koreya 2050-ci ilə qədər emissiyaları sıfıra çatdırmağı planlaşdıran ilk Asiya ölkəsidir. Cənubi Koreyada seçkilərdə qalib gələn Demokratik Partiyanın seçki vədləri arasında aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid üçün lazımi tədbirlərin görüləcəyi vədi də var idi [15].

Xüsusilə 2015-ci ildən etibarən hökumət, enerji siyasətinin istiqamətini "nüvə enerjisindən xilas olmaq" və "kömürdən xilas olmaq" formuluna əsaslandırmışdır. Başqa sözlə, Cənubi Koreya nüvə enerjisi və kömürdən istifadəni dayandırmağı, təbii qaz və bərpa olunan enerjidən istifadəni artırmağı planlaşdırmışdır. Çünki təbii qaz, kömür xilas olmaq üçün ən səmərəli enerji resursu olaraq ön plana çıxır. Koronavirus pandemiyasından sonra enerji bazarlarında ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinə üstünlük veriləcəyi və hökumətlərin bu resurslara sərmayə qoymağa daha çox stimul verəcəyi təxmin edilir.

Enerji sahəsində idxaldan çox asılı olan Cənubi Koreya, demək olar ki, bütün neft tələbatını idxal hesabına qarşılayır. Elektrik enerjisi istehsalının üçdə ikisindən çoxunu nüvə enerjisi və kömürdən əldə edən ölkə, həm də dünyanın ikinci ən böyük LNG idxalatçısıdır. Bu baxımdan, pandemiyanın da səbəb olduğu enerji qiymətlərindəki azalma Cənubi Koreyanın bu prosesdən qazanclı çıxmasına səbəb olmuşdur.

Koronavirus pandemiyasının təsiri ilə ucuzlaşan təbii qaza Şərqi Asiyanın ən böyük iqtisadiyyatları arasında yer alan Cənubi Koreyada daha çox üstünlük verilə bilər. Lakin 2019-cu ilin aprel ayında 4,62 milyard m^3 olan qaz idxalatı, 2020-ci ilin müvafiq ayında 3,4 milyard m^3 olaraq reallaşmışdır [10]. Bu isə pandemiyanın, digər idxalatçı ölkələr kimi Cənubi Koreyada da yaşanan iqtisadi geriləmə səbəbilə idxalata təsirsiz ötüşmədiyini göstərir.

Nəticə

2019-cu ilin dekabr ayında Uhanda ortaya çıxan koronavirus, qısa müddətdə bütün dünyaya yayılan pandemiyanın səbəbkarı olmuşdur. Dünyada təxminən bir əsr sonra

yaşanan pandemiya, bəşəriyyətə, onun sosial-iqtisadi həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə ciddi təsir etmişdir. Bu təsir enerji sektorunda da özünü göstərmiş, həm enerji idxal edən, həm də enerji ixrac edən ölkələr bu təsiri hiss etmişdir. Belə ki, 2020-ci ilin 7 yanvar tarixində 68,27 dollar olan Brend neftin qiyməti bir müddət sonra 20 dolların altına düşmüşdür. Bu düşüşün səbəbi neftə olan tələbatın sürətlə azalması göstərilə bilər [Cədvəl 2].

Cədvəl 2.

Dünya neft tələbatı
(milyon barel/gün)

	I rüb 2016	I rüb 2017	I rüb 2018	I rüb 2019	I rüb 2019	III rüb 2019	IV rüb 2019	Ortalama 2019	I rüb 2020
Dünya neft istehlakı									
OECD	47,07	47,61	48,01	47,72	47,15	48,46	48,29	47,91	45,30
Latın Amerika	24,89	25,07	25,60	25,14	25,29	26,03	25,99	25,62	24,47
Avropa	14,04	14,38	14,33	14,09	14,25	14,75	14,25	14,34	12,95
Asiya-Sakit Okean	8,14	8,15	8,08	8,50	7,61	7,68	8,05	7,96	7,88
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	31,56	32,13	32,62	32,96	32,84	33,41	33,10	33,08	31,62
Post sovet ölkələri	4,57	4,64	4,76	4,70	4,68	4,96	5,04	4,84	4,50
Digər Avropa ölkələri	0,70	0,72	0,74	0,75	0,71	0,75	0,84	0,76	0,71
Çin	11,80	12,32	12,71	12,63	13,19	12,95	13,52	13,07	10,27
Dünya üzrə yekun	95,70	97,42	98,84	98,75	98,56	100,53	100,79	99,67	92,40

Mənbə: MOMP May 2020, OPEC

Bu məqamda dünya iqtisadiyyatının yenidən əvvəlki səviyyəyə gəlməsi və enerji tələbatının da artması üçün koronavirus pandemiyasının tam olaraq aradan qalxması lazımdır. Pandemiyanın müşahidə olunduğu 200-ə yaxın ölkədə səhiyyə xidmətlərinin bir-birindən tamamilə fərqli olması pandemiyanın aradan qalxma sürətinə doğrudan öz təsirini göstərir. Lakin pandemiya dövrü bəzi firmaların iş rejiminə təsir göstərmiş, onların onlayn fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur. Dünyanın hər yerindən karantin günlərində evdən işləməyə keçən bir çox şirkət bu vəziyyəti "yeni reallıq" kimi qəbul edərək, öz iş sistemlərini dəyişdirmiş, bu isə həmin sahələrdə enerji tələbatının tamamilə silinməsinə səbəb olmuşdur. İMF-nin 14 apreldə verdiyi açıqlamada, koronavirus pandemiyasının bütün dünyada "Böyük Böhran" bənzəri iqtisadi daralmaya səbəb olduğu ifadə edilmişdir [18]. Pandemiyanın başa çatması ilə iqtisadi fəaliyyətlərin normallaşması nəticəsində enerji tələbatının artacağı bir gerçəkdir, lakin pandemiya dövründə ucuz qiymətlər səbəbilə, neft və qaz ehtiyatlarını artıran ölkələrin bu səbəblə tələb artımının bir müddət aşağı səviyyədə olacağını, bunun da enerji qiymətlərinə öz təsirini göstərəcəyini demək mümkündür. Enerji tələbatı ilə bağlı proqnozlarda bütün bu dəyişənləri nəzərə almaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aizhu, Ch. China`s Top Refiners to Hike Output 10% in April as Domestic Fuel Demand Rises: Sources / Ch. Aizhu. Reuters, 2020 3 apil.
2. Ason, A., Meidan, M. Force Majeure Notices from Chinese LNG Buyers: Prelude to a Renegotiation? // The Oxford Institute for Energy Studies, 2020. pp. 1-9.
3. China`s January-February Coal Output Drops 6.3% as Coronavirus Disrupts / Reuters, 2020 16 mart.
4. Downs, E., China and the Oil Price War: A Mixed Blessing // Columbia Center on Global Energy Policy, 2020. №1, pp. 1-16
5. Excise Duty on Fuels to Go Up by Rs 8 Per Litre to Fund Covid-19 Fight / Energyworld, 2020. 24 mart.
6. Forbes, A. Covid-19 to Slash China`s 2020 Gas Demand // Petroleum Economist. 2020, -25 february. (https://pemedianetwork.com/petroleum-economist/articles/gas-lng/2020/covid-19-to-slash-china-s-2020-gas-demand)
7. Global Energy Review 2020 the Impacts of the Covid-19 Crisis on Global Energy Demand and CO2 Emissions. June 16, 2020. (https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020)
8. Industrial Production Operation in April 2020 // National Bureau of Statistics of China, May 05, 2020. (http://www.stats.gov.cn/english/PressRelease/202005/t20200518_1745951.html)
9. Japan, Observatory of Economic Complexity (OEC) (https://oec.world/en/profile/country/jpn)
10. JKM Slumps to Record Low on Asian LNG Demand Destruction, Supply Glut, S&P Global. April 28, 2020. (https://www.spglobal.com/commodityinsights/pt/market-insights/latest-news/natural-gas/042820-jkm-slumps-to-record-low-on-asian-lng-demand-destruction-supply-glut)
11. McDonald, J. China Buys Crude as Prices Collapse, Adding to Stockpiles // ABC News. 2020, 23 april. p. 2.
12. Oil Market Report, International Energy Agency. Mart, 2020. (https://webstore.iea.org/oil-market-report-march-2020)
13. Paraskova, T. Chinese Bargain Hunters are Stocking up on Ultra Cheap Crude Oil / Oil Price. April 17, 2020. (https://oilprice.com/Energy/Crude-Oil/Chinese-Bargain-Hunters-Are-Stucking-Up-On-Ultra-Cheap-Crude-Oil.html)
14. Power Demand Coming Back in China after Unprecedented Drop During COVID-19 Lockdown, IHS Markit. Mart 30, 2020. (https://news.ihsmarkit.com/prviewer/release_only/slug/2020-03-30-power-demand-coming-back-in-chinaafter-unprecedented-drop-during-covid-19-lockdown)
15. South Korea to Implement Green New Deal after Ruling Party Election Win: / Climate Home News, April 16, 2020. (https://www.climatechangenews.com/2020/04/16/south-korea-implement-green-new-deal-ruling-party-election-win)
16. State of Emergency Sends Japan’s Apr Motor Fuels Demand to Lowest in at Least 31 Years // S&P Global. 2020, April 28.
17. Statistical Review of World Energy 2019, BP (https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf)
18. The Great Lockdown: Worst Economic Downturn since the Great Depression / IMF, 2020, April 14.
19. Total Retail Sales of Consumer Goods Went Down by 7.5 Percent in April 2020: May 18, 2020. (http://www.stats.gov.cn/english/PressRelease/202005/t20200518_1745969.html)

Summary

Lamiya Akhundova

The Coronavirus Pandemic and Energy Security: a Case Study of Asian Countries

Just as the causes of the global energy crisis, which were recorded several times in the 20th century, were different, the effects of these crises on individual regions and countries were also different. In the 21st century, where we have left one fifth behind, the energy crises that have made themselves felt several times differ from the crises of the last century in terms of both the scope and the variety of factors that caused these crises. Thus, if economic crises, wars, terrorist incidents, and the causes of the bipolar world order led to the energy crises of the last century, several of these factors are simultaneously involved in the emergence of the energy crisis in the crises of the new century. In addition, the global problem faced by the world for the first time in the last hundred years, such as the Corona virus pandemic, has made it inevitable that the new wave of the energy crisis will be felt more deeply.

During the pandemic, almost all countries faced an energy crisis. Although the countries that feel the most of this crisis are the producing and exporting countries, the developed countries that depend on energy imports have also faced the consequences of this crisis. For example, China consumes 14 million barrels of oil per day, but after the emergence of the coronavirus and the emergence of recession, there have been declines in oil consumption. In concrete terms, compared to 2019, the demand for oil in China decreased by 7.29% in 2020.

In this report, the effects of the energy crisis are analyzed on the example of Asian countries whose industries depend on oil and gas imports. Although the oil and gas prices fell sharply during the pandemic, this price difference did not mean much to them because the production volumes of the countries with huge economies in Asia decreased, and their energy demands also decreased.

Key words: *Asian countries, oil and gas import, oil and gas export, Corona virus pandemic, energy crisis*

Резюме

Ламии Ахундова

Пандемия Коронавируса и энергетическая безопасность на примере азиатских стран

Точно так же, как были различны причины глобального энергетического кризиса, которые неоднократно фиксировались в XX веке, различны были и последствия этих кризисов для отдельных регионов и стран. В XXI веке, где мы оставили пятую часть позади, энергетические кризисы, неоднократно дававшие о себе знать, отличаются от кризисов прошлого века как масштабами, так и разнообразием факторов, вызвавших эти кризисы. Таким образом, если к энергетическим кризисам прошлого века привели экономические кризисы, войны, террористические акты и причины биполярного мироустройства, то несколько из этих факторов одновременно участвуют в возникновении энергетического кризиса в кризисах нового века. Кроме того, глобальная проблема, с которой столкнулся мир впервые за последние сто лет, такая как пандемия вируса Короны, сделала неизбежным то, что новая волна энергетического кризиса будет ощущаться более глубоко.

Во время пандемии практически все страны столкнулись с энергетическим кризисом. Хотя страны, которые больше всего ощущают этот кризис, являются странами-производителями и странами-экспортерами, развитые страны, зависящие от импорта энергии, также столкнулись с последствиями этого кризиса. Например, Китай потребляет 14 млн баррелей нефти в сутки, но после появления коронавируса и возникновения рецессии в потреблении нефти наблюдается спад. В конкретном выражении по сравнению с 2019 годом спрос на нефть в Китае снизился на 7,29% в 2020 году. В данном отчете анализируются последствия энергетического кризиса на примере азиатских стран, промышленность которых зависит от импорта нефти и газа. Хотя цены на нефть и газ резко упали во время пандемии, эта ценовая разница не имела для них большого значения, поскольку объемы добычи стран с огромной экономикой в Азии сократились, а также уменьшились их потребности в энергии.

Ключевые слова: *страны Азии, импорт нефти и газа, экспорт нефти и газа, пандемия коронавируса, энергетический кризис*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 82

"İDEAL CƏMİYYƏT" KONSEPSİYASI KONTEKSTİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN "SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ" ƏSƏRİ

Kəmalə NURİYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 8 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 5th of July, 2021; accepted: 8th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *ideal cəmiyyət, ideal dövlət, utopik dövlət, Əhməd bəy Ağaoğlu, Platon, Farabi*

Giriş

"İdeal idarəçilik" ideyası və ya "ideal dövlət" konsepsiyası əsrlər boyu fəlsəfi və bədii əsərlərdə tez-tez müraciət edilən mövzulardan olmuşdur. İdeal cəmiyyət-ideal dövlət düşüncəsi həm Şərq, həm də Qərb mütəfəkkirlərinin elmi-bədii yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdır. Tarix boyunca filosoflar bu ideyaya müstəqil əsərlər həsr etmiş, təfəkkürlərində olan ideal dövləti və ideal cəmiyyəti təsvir etmişlər. İdeal cəmiyyət fikri hələ "Avesta" kimi abidədə də əsas fikirlərdən biri olmuşdur. Həyatın (mövcudatın) xeyirlə şər arasındakı mübarizə olması və xeyrin şər üzərindəki qələbəsinin nəticəsində ideal cəmiyyət formalaşacağı fikri bu dini-fəlsəfi əsərin aparıcı ideyalarındandır. Qədim yunan filosofu Platonun (e.ə. 428/427-348/347) "Dövlət" əsəri "ideal cəmiyyət – ideal idarəçilik – ideal dövlət" triadasının əks olunduğu ən mühüm əsərlərdən biridir. Onun dialoq şəklində yazılmış bu fəlsəfi traktatı bir sıra Şərq və Qərb mütəfəkkirlərinin utopik təlimləri üçün ideya qaynağı olmuşdur. Müsəlman Şərqində bu mövzuya müstəqil əsər həsr edən ilk şəxs Əbunəsr Farabidir (m. 870/h. 258- m. 950/h. 339). Dahi Azərbaycan mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) "Xəmsə"sində bütünlükdə bu ideyanın inkişaf xəttini görmək mümkündür. "Sirlər xəzinəsi"ndən başlayaraq, kamil cəmiyyət, kamil dövlət, kamil rəhbər fikri yüksələn xətlə bütün poemalarda əks olunur. "Xəmsə"yə daxil olan sonuncu poema – "İsgəndərnamə"də sosial ideallıq kulminasiya nöqtəsinə çatır və burada Nizami öz ideal cəmiyyətini – "xoşbəxtlər ölkəsi"ni təsvir edir. Nizami bərabərhüquqlu, azad cəmiyyəti təsvir etdiyi əsərini Tomazzo Kampanella (1568-1639), Anri Sen Simon (1760-1825), Şarl Furyedən (1772-1837) daha əvvəl qələmə almışdır.

"İdeal cəmiyyət – ideal idarəçilik – ideal dövlət" konsepsiyasına XX əsrdə də əsərlər həsr edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan mütəfəkkir və ideoloqlarından biri olan Əhməd Ağaoğlu da öz sələfləri kimi bu mövzuya müstəqil əsər həsr edərək, ideal cəmiyyəti, ideal dövlət quruluşunu, belə bir dövlətin prinsip və şərtlərini açıqlayır. Məqalədə Əhməd bəy Ağaoğlunun bu mövzuda qələmə aldığı "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərinə müraciət edilərək, "ideal cəmiyyət-ideal dövlət" ideyası təhlil edilir,

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
e-mail: kemala.nuriyeva@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0062-306X

sələflərindən Platon və Farabinin oxşar mövzulu əsərləri ilə müqayisə aparılır.

1. "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində "ideal cəmiyyət", "ideal dövlət quruluşu" və "kamil vətəndaş"ın təsviri və şərtləri

Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığa hələ Fransada təhsil aldığı dövrdə müxtəlif səpkili əsərlər yazmaqla başlamışdır. Amma onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1920-ci və 1930-cu illərdə Türkiyədə yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi ömrünün son mərhələsidir. Bu dövrdə həm məzmunu, həm də qoyulan problemin dərin təhlili baxımından zəngin, böyük həcmli əsərlər və yüzlərlə məqalələr ərsəyə gətirmişdir. Fəlsəfi məzmunlu belə əsərlərindən biri də "Sərbəst insanlar ölkəsində" traktatıdır. İlk dəfə "Cümhuriyyət" qəzetində hissə-hissə dərc edilən əsər müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, "oxucularda böyük maraq doğurması səbəbindən" 1930-cu ildə ayrıca kitab halında Ankarada çap olunur.

Əhməd bəy Ağaoğlu birinci növbədə dövlət quruluşu məsələsinə toxunur və əsərinin hələ giriş hissəsində Şarl Lui Monteskyönün (1689-1755) "Qanunların ruhu haqqında"[1] əsərinə əsaslanaraq, dövlətləri bir neçə sinfə ayırır. Və ən düzgün dövlət formasının cümhuriyyət olduğu qənaətinə gəlir: "Cümhuriyyətə gəlincə, orada hakimiyyət bütünlüklə və tamam xalqın əlindədir". Lakin bu üsuli-idarənin məqbul olması üçün cümhuriyyət vətəndaşlarının fəzilətli olması şərtdir. Fəzilətli deyəndə isə bu insanların yüksək vəzifə üçün məsuliyyət duyğuları və əxlaq normaları ilə "silahlanmaları"nı nəzərdə tutur. Müəllifin əsərin hələ əvvəlində – müqəddiməsində Monteskyönin əsərindən sitat gətirərək başlaması, Nikkolo Makiavelli (1469-1527), Con Lokk (1632-1704), Con Milton (1608-1674), İmanuel Kant (1724-1804), Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831), Jan Jak Russo (1712-1778) kimi mütəfəkkirlərdən bəhs etməsi dövlət quruculuğu sahəsində nəzəri biliklərinin olmasını göstərir. Həm də Azərbaycan və Türkiyədəki dövlət quruculuğunda birbaşa iştirak etdiyindən təcrübi biliklərə də malik olduğu aydındır. Belə bir şəxsin ideal dövlət meyarlarını müəyyənləşdirməsi milli-ideoloji fəlsəfə baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun özünün müqəddimədə qeyd etdiyi kimi, əsəri hekayə şəklində yazmışdır və fikirlərini izah etmək üçün daha çox sual-cavab metodundan istifadə etmişdir. Hekayə müqəddimə ilə başlayır və ayrı-ayrı kiçik başlıqlara ayrılır. Əslində hər başlıq müəllifin ideyalarının konkret ifadəsini özündə əks etdirir. Və ayrıca toplanarsa ideyalarının əsas tezisləri göz qarşısında olar. Məsələn, ilk başlığı belədir: *Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim*. Yaxud "azad olmaq nə qədər də çətindir", "azad olmaq bir güldür", "insanlar qorxaq doğulmazlar" və s.

Əsərdə azad olmaq istəyən qəhrəman əsarət bağlarını qıraraq onun üçün naməlum olan bir yola çıxır. Yol ayrımında qəhrəmanının qarşısına "sol tərəfə gedən yol azadlıq yoludur", "sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur" şəklində iki istiqamət çıxaran müəllif, hər bir insanın azadlıq və ya köləlik yolunu özünün seçdiyi ideyasını irəli sürür. Təbii olaraq sola gedən yolu tutan qəhrəman qapısı üzərində qızılı xətlə "Sərbəst insanlar ölkəsi" yazılı qalaya gəlib çatır. Lakin qalaya giriş heç də azad, sərbəst deyil. Qapıda keşikçilər "əsarətin görünən bağlarını qırmısan. Amma daxili halqalarını da qırıb atmısanmı?" deyə ona sual verir. Yəni Əhməd bəy Ağaoğlu azad olmaq üçün yalnız istəyin yetərli olmadığını, bunun üçün də səy göstərilməli, əmək sərf edilməli olduğunu vurğulayır. Keşikçilərin müəyyən suallarına cavab verdikdən sonra onu ölkəyə buraxırlar, amma yenə də bu ölkənin vətəndaşı olmaq üçün qanunları bilməli və onları qəbul edərək əməl edəcəyinə söz

[1] Monteskyö bu traktatını 20 ildən artıq bir müddətdə qələmə alıb və ilk dəfə imzasız, anonim şəkildə nəşr etdirib.

verməlidir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ə.Ağaoğlunun ideal cəmiyyətinin və ideal dövlətinin ilk şərti azadlıqdır. Amma azadlıq hər istədiyini edə bilmək deyil. Müəyyən qayda və qanunlara riayət olunmalıdır. Əks halda anarxiya qaçılmazdır. Daha sonra müəllif ideal dövlətin vətəndaşı olmaq üçün qanunları sayır və əsərin sonuna qədər onun maddələrini müxtəlif şəkillərdə izah edir.

Ə.Ağaoğlunun fikrincə, azadlığın birinci şərti dürüstlükdür. İnsan azad olmaq üçün doğrunu söyləməyə cəsarətli olmalıdır. Yalan qəti qadağandır, bu illətə tutulanlar sərbəst insanlar ölkəsindən xaric edilirlər. Fərdləri yalançı olan cəmiyyətdə kimsə kimsəyə inanmaz, etimad etməz və odur ki, nə müştərək bir fəaliyyətə, nə də müştərək bir təşəbbüsə imkan olar. Hər cür inkişaf və yüksəliş imkanı aradan qalxar və cəmiyyət yavaş-yavaş tərəddüd və məhvə sürüklənib gedər [1, s. 17]. Həmçinin onun fikrincə, azadlıqla casusluq bir araya sığa bilməz. Casusluq olan yerdə azadlıq ola bilməz [1, s. 22]. Millətin yetişdirdiyi böyük adamlara göstərilən hörmət və təzimlə yaltaqlıq və qulluq göstərmə arasında böyük fərq var. Onlara qarşı səmimi və dürüst olmaq daha əsaslı bir borc olmalıdır. [1, s. 20] Qulluq göstərmə, yaltaqlıq kölələrin, əsirlərin işidir. Ruhun büsbütün miskin və zəlil olduğuna dəlildir. Yaltaq adamda şərəf və heysiyyət olmaz [1, s. 18] – bunlar da azadlığın digər şərtləridir.

Əhməd bəy Ağaoğlu azadlığı bir gül adlandırır. Yəni bir ağacın, bir gülün və ya çiçəyin tutub yetişməsi üçün o ağacın, gül və çiçəyin təbiətindən irəli gələn şərtlərə əməl etmək lazımdır, yoxsa tutmazlar, yetişməzlər. Azadlıq da belədir. Onun tutması və yetişməsi üçün təbiətin istədiyi şərtlərə riayət etmək lazımdır. Azadlıq üçün belə şərtlərdən biri budur: “azadlıq şüurun cövhəridir, şüur da insandır. İnsanın ruhundan, könlündən istibdad silinib getməzsə bu yerdə azadlıq çox zaman anarxiyaya çevrilir”. [1, s. 13-14]

Ə.Ağaoğlu rəhbərlik, yaxud, idarəçilik haqqında çox fikir yürütmür. Onun dövlətini idarə etmək üçün bacarıq şərtdir. İdarəçilik bacarıqsız adamlar əlində olmamalıdır. “Naəhl” olan biri bu işlərin öhdəsindən gələ bilməz. Baş lazımdır, bilik lazımdır [1, s. 33]. Azad ölkədə maarif, ticarət, əkinçilik, yol, sənaye, ümumi sağlamlıq, ictimai təminat kimi işlərə fikir verilməlidir. Fəqət bu işləri görmək asan deyil. Əsl hünər sərbəst insanları idarə etməkdir [1, s. 76].

Bu ölkənin əsas parkında Azadlıq heykəli ucaldılmışdır. Heykəl istibdada qarşı Azadlıq bayrağını qaldıran ilk vətəndaşın şərəfinə ucaldılıb. Heykəlin ətrafında vaxtaşırı mitinqlər keçirilir. Ağaoğlu bununla demək istəyir ki, insanlar istədikləri, arzuladıqları dövləti qurduqdan sonra durğunluq olmamalıdır. Vaxtaşırı ölkənin problemlərini göstərmək, hansısa qanunları və ya tətbiq edilənləri dəstəkləmək və ya daha da təkmilləşdirmək üçün bir yerə toplaşmalıdırlar. Sərbəst insanlar ölkəsinin qonağı bir gündə üç mitinqə şahid olur. Birində hökumətin proqramına sadiq qalmadığı tənqid edilir, digərində gənc nəslin vətənsevərlik keyfiyyətinin zəiflədiyi və bunun səbəbinin maarif sistemində olduğu müzakirə edilir. Üçüncüdə isə qadınların siyasi hüquqlarından danışılır. Natiqin sözlərindən aydın olur ki, sərbəst insanlar ölkəsində qadınlar hər cür hüquqda kişilərlə bərabərdir. Onlar yalnız ölkənin rəisi olmaq hüququndan məhrum edilmişlər [1, s. 26]. Səbəb olaraq fizioloji xüsusiyyətlərdən bəhs edilir və mitinqdə çıxış edən qadın da buna etiraz edir.[2]

Mütəfəkkirin qənaətincə azadlığın digər şərtlərindən biri həmrəylikdir. Həmrəylik hamıya borcdur. Azad olmayan cəmiyyətdə vətəndaşlar bir-birinə yaddır, hər kəs başqasına laqeyddir. Belə bir cəmiyyətin fərdlərini əzmək asan olduğu kimi, cəmiyyət özü də cansız,

[2] Əhməd bəy Ağaoğlunun “İslamda və islamlıqda qadın” əsərində də ciddi dəlillərlə qadın hüquqlarından, İslam dininin qadınlara verdiyi haqlardan bəhs edilir. Lakin bu əsərdə də filosof qadına rəhbərlik hüququ vermir.

qansız əşya kimi atılıb-tutulur, oyuncağa çevrilir [1, s. 29]. Sərbəst ölkədə əsas məsələ birlikdir, fədakarlıqdır. Burada hamının bir-biri ilə maraqlanması bir adətdir [1, s. 30]. Burada vətəndaşlıq “bir tordur ki, içinə girən insanlar bir-birinə bitişik halqalar kimidirlər” [1, s. 27].

Azadlıq qanunun növbəti maddəsi nəzarətdir ya da yoxlamadır (muraqabə).[3] Azadlıq nəzarət deməkdir: nəzarət olmayan yerdə azadlıq olmaz və ola bilməz. Sərbəst ölkədə nəzarət vətəndaşlar üçün həm hüquqdur, həm də borc. Hüquqdur – çünki öz müqəddəratlarına, öz həyatlarına aid bir işdir. Borcdur, çünki bu işi görməmək əsaslı bir hüquqdan vaz keçmək deməkdir [1, s. 34]. Lakin nəzarət etmək azad olmaq qədər çətindir [1, s. 36].

Azadlıq üçün fədakarlıq da şərtdir. Camaat laqeyd, fərdlər də fədakarlıq xarakterindən məhrum olsalar, azadlığın daim təhlükəyə məruz qalacağı şəksizdir. Azadlıq hər məbud kimi, fədakarlıq istəyir, qurban istəyir. Azadlığı sevənlər buna qatılaşmağa məcburdurlar [1, s. 81]. Əhməd bəy Ağaoğlunun bu əsərini araşdırma obyekti seçən professor Bədirxan Əhmədli də bu qənaətdədir ki, “filosofa görə, vətəndaş üçün siyasi azadlıq onun öz təhlükəsizliyinə olan inama əsaslanan ruhu sakitliyi deməkdir” [2, s. 382].

Əhməd bəy Ağaoğlunun ideal dövlətində təhsil məsələsi yüksək yerdədir: “azad olmaq üçün bilik və üsul şərtdir. Elm və sənət birləşincə bütün digər qüvvətləri yıxmışlar. Əsrimiz üsul və bilik əsridir” [1, s. 111]. Əsərində təsvir etdiyi universitet şəhər içində bir şəhərdir. Dünyanın hər tərəfindən gələn on altı min tələbəsi, yüz əlli dünya şöhrətli professoru vardır. Kitabxanasında dörd yüz min cild kitab saxlanılır [1, s. 85].

Universitetdən savayı ibtidai məktəb, iş bürosu, akademiya, kütləvi kitabxana, kimya institutu, metro, avtomobil və silah (top, bomba, mərmi) istehsal edilən maşınqayırma fabriki təsvir edilən əsərdə diqqət çəkən məkanlardan biri iş bürosudur. Burada işsiz insanlar qeydiyyata alınır, qabiliyyətlərinə uyğun işlə təmin edilirlər. Ə.Ağaoğlu təsvir etdiyi bu məkanlarla özündən əvvəlki ideal cəmiyyət və ya dövlət təqdim edən müəlliflərdən kəskin fərqlənir, utopiklikdən uzaq, daha real dövlət göz qarşısında canlanır. Filosofun fikrincə, “cəmiyyət həyatının təməl daşı “təavün”dür. Təavün vətəndaşların bir-birinin qayğısına qalmaları və bir-birinə həm mənəvi, həm də maddi yardım etmələridir [1, s. 112].

Azad cəmiyyətdə yaşamağın digər şərtlərindən biri haqqı müdafiədir. Bu sərbəst insanlar ölkəsi vətəndaşının vəzifəsidir: “hər bir kəs başqalarının hüququnu müdafiəyə hazır olduğunu bildiyindən hüquqa təcavüzdən çəkinir. Bu surətlə bu ölkədə hüquqa təcavüz olunmur. Haqq deyilən məfhum ictimai bir hadisədir. Haqqın yaranması üçün heç olmasa iki fərdin üz-üzə gəlmələri lazımdır; yəni cəmiyyət həyatının yaranması şərtdir. Başqasının hüququnu müdafiə etmək əslində vətəndaşların öz-özlərinin müdafiəsi deməkdir” [1, s. 104-106].

Əhməd bəy Ağaoğlu əsər boyu başqa mövzularda fəlsəfi fikirlərini açıqlamır, ana xəttə sadiq qalır və yalnız azadlıq haqqında bütün ideyalarını bir arada təqdim edir. Sadəcə bir yerdə millətin tərifini verir: “millət” deyildiyi zaman bir kütlənin içində olan bütün fərdlər deyil, öz mənəvi xüsusiyyətləri ilə o kütləni təmsil edən şüurlu, ziyalı zümrə nəzərdə tutulur. Zira millətə rəhbərlik edən, onun əməl və arzularına tərcüman olan bu zümrədir”. Onun fikrincə, millətlərin təşəkkül tapmasında fikri və ədəbi cərəyanların böyük rolu var. Filosofun əqidəsincə, “Şekspir və Milton, Lokk və Spenser, Gete, Şiller, Kant, Hegel, Molyer, Volter, Jan Jak Russo, Viktor Hüqo, Dante, Bruno, Puşkin, Lermantov, Tolstoy və başqa ədiblər, şairlər, mütəfəkkirlər olmasaydılar, ingilis, alman, italyan, fransız, rus millətləri vücuda gəlməzdi” [1, s. 69].

Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərin sonunda gəldiyi qənaət budur ki, Sərbəst insanlar öl-

---

[3] ərəb sözüdür, mənası 1.nəzarət, müşahidə, monitorinq; 2. qorxub-çəkinmə

kəsi qardaşlıq yurdudur və "insanın və insanca yaşayışın nə olduğunu mən ilk dəfə bu diyarda öyrəndim" [1, s. 124].

Filosofun təsəvvüründəki "kamil insan" azad insan deməkdir. Onun dünyagörüşünə görə, azad insan olmağın şərtlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Azadlığın ruhu və qəlbi öz nəfsinə hakim olmaqdır. İnsan başqalarına qarşı azad olmaq üçün ən əvvəl öz nəfsi qarşısında azad olmalıdır. Nəfsinə hakim olmaq üçün isə doğruluq, heysiyyət, işgüzarlıq, sadəlik, təvazö kimi xüsusiyyətlər vətəndaşın ruhunda inkişaf etməlidir.

2. Doğruluğa məhəbbət və həqiqətə hörmət mühümdür. Çünki dözüm, hörmət olmasa, azadlıq özü də yox olub gedər.

3. Vətəndaşa və ümumiyyətlə, bəşər nəslinə hörmət də sərbəst ölkə insanlarının başqa bir qanun-qaydasıdır. Bəşərə bəşər olduğuna görə hörmət etmək hər kəsin borcudur.

4. Azad insan olmaq üçün heysiyyət sahibi olmaq lazımdır. Yəni azad olmaq istəyən insan fikirlərinə və hisslərinə hakim olmalıdır [1, s. 54-63].

2. "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri ilə Platonun "Dövlət" və Farabinin "Fəzilətli şəhər" əsərləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər

Əsərlər ilk növbədə quruluşuna görə bir-birindən fərqlənir. Platonun əsəri dövrünün ənənəsinə uyğun olaraq dialoq formasındadır və müəllifin özü, demək olar, görünmür, filosoflar arasında fikir mübadiləsi, polemika şəklindədir. Farabi isə öz əsərini klassik islam fəlsəfi əsərlərinə xas olacaq şəkildə Allahın varlığı, onun sifətləri, ümumiyyətlə varlıq, mövcudat haqqında ideyalarının izahı ilə başlayır, daha sonra fəzilətli və cahil şəhərlərin xüsusiyyətləri, rəhbəri haqqında fikirlərini ortaya qoyur. Əhməd bəy Ağaoğlunun əsəri isə özünün də müqəddimədə təqdim etdiyi kimi hekayə şəklindədir. Əsərin əsas qəhrəmanı da müəllifin özüdür.

Məzmununa gəldikdə isə, Əhməd bəy Ağaoğlunun "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri bir çox cəhətdən Platon və Farabinin oxşar məzmunlu əsərlərindən fərqlənir. Həm Platon, həm də Farabinin adı çəkilən əsərlərində ilk növbədə insanın cəmiyyətə və xüsusən ədalətli cəmiyyətə ehtiyacından başlanır, Platon "Dövlət" dialoqunda ilk növbədə ədalətin nə olduğu barədə fikirlərini dövrünün məşhur filosoflarının dili ilə təqdim edir. İdeal dövlət üçün ən vacib elementin ədalət olduğu düşüncəsi ilə əsərinin bir fəsildən də artıq hissəsini bu fikirlərinin izahına həsr edir. Farabi isə, ümumiyyətlə, insanın nəyə görə cəmiyyət halında yaşamağa ehtiyacı olduğu sualını cavablandırır. Yalnız bundan sonra cəmiyyət və dövlət şəkillərini təsnif edərək fəzilətli dövlətin nə olduğu düşüncəsinə gəlir. Ə.Ağaoğlunun ideal cəmiyyəti təsvir etdiyi əsəri isə artıq mövcud olan, vətəndaşları arasında hüquq bərabərliyi, ədalətli idarəsi və s. idealizə olunmuş dövlətdən bəhs edilir. Başqa sözlə, Platon və Farabi tələbləri, ehtiyacları təsvir etdikləri halda, Ağaoğluda belə bir dövlət artıq mövcuddur və əsəri boyu həmin dövləti daha əvvəl sakini olduğu dövlətlə müqayisə edərək üstünlüklərini göstərməyə çalışır.

Platon ədalətin nə olduğu fikrini izah etdikdən sonra ideal cəmiyyət üzvləri arasında iş və vəzifə bölgüsü aparır. Ən mühüm vəzifə sahiblərinin mühafizəçilər və rəhbərlər olduğu qənaətindədir. Onların xüsusiyyətlərini sadalayır. Birinci, istehsalçılar təbəqəsi – bura kölələr, fəhlələr və sənətkarlar daxildir. Fərqləndirici xüsusiyyətləri çalışqanlıq və itaətdir. İkinci, döyüşçülər (gözətçilər) təbəqəsi. Bu qrupun nümayəndələri xüsusi təhsil almalı, nəzarət altında böyüməli və tərbiyə edilməlidir. Fərqləndirici xüsusiyyətləri cəsarətdir. Üçüncü, idarəçilər (rəhbərlər) təbəqəsi. Dövlətin varlığı bu təbəqənin nümayəndələrindən asılıdır. Onlar ikinci qrupun aldığı təhsillə yanaşı fəlsəfi təlim də görməlidirlər.

Fərqləndirici xüsusiyyətləri müdriklikdir. Başqa sözlə, bu təbəqənin nümayəndələri filosof olmalıdırlar [4, s. 57]. Farabidə də bu şəkildə bir təbəqələşmə vardır. O, cəmiyyəti beş əsas qrupa bölür: 1) ən layiqli şəxslər. Bura müdrik, söz sahibi olan insanlar daxildir; 2) din xadimləri və natiqlər; 3) hesab və ölçü ilə məşğul olanlar; 4) döyüşçülər və ictimai təhlükəsizliyi qoruyan şəxslər; 5) varlılar. Bu insanlar istədikləri kimi varlana bilməzlər. Əkinçiliklə, ticarətlə, maldarlıqla və s. bu kimi fəaliyyətlə məşğul ola bilərlər [4, s. 54]. Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərində isə təbəqələşmə konkret formada təqdim edilməyib. Varlılardan bəhs edilir, amma onların cəmiyyət qarşısında öhdəlikləri vardır. İşsizlərdən bəhs edilir, onların da cəmiyyət qarşısında vəzifələri vardır. Həmçinin müxtəlif peşə sahiblərindən də söz açılır. Amma sinfi ayrılıq, təbəqələşmə yoxdur. Rəhbərlər və ya müxtəlif peşə sahibləri bütün qruplardan ola bilər. Yəni ideal dövlətə rəhbərlik etmək həmin dövlət insanının tutduğu vəzifələrdən biridir, Platon və Farabidə olduğu kimi, fərqlilik və ya üstünlük deyildir.

Həm Platon, həm də Farabi öz əsərlərində dövlətə rəhbərlik edəcək şəxsin xüsusiyyətlərini sadalayır və onun üzərinə böyük öhdəliklər qoyur. Amma Ə.Ağaoğlunun əsərində buna rast gəlmirik. Platonda hökmdarın dörd fəziləti sadalanır: müdrik, cəsarətli, düşüncəli və ədalətli. Ən yaxşı hökmdar filosoflar ola bilər [5, s. 217]. Farabinin düşüncəsinə görə rəhbər fiziki sağlam olmalı, geniş dünya görüşü olmalı, təxəyyül qabiliyyəti olmalı, güclü yaddaşı olmalı, ədalətli olmalı, yalana nifrət etməli və haqqı sevməli, mal-mülk sahibi olmalı, cəsarətli olmalı [3, s. 107-108]. Ə.Ağaoğlunun əsərində isə nəinki rəhbərin xüsusiyyətləri sadalanmır, hətta dövlətə rəhbərlik edənlər haqqında, demək olar ki, bəhs edilmir. Bu fakt onun yeni qurulmuş Türkiyə Cümhuriyyətini görmək istədiyi kimi təsvir etmək cəhdini bir daha isbat etmiş olur. Həmçinin əsərinin müqəddiməsində yazılma səbəbi kimi cümhuriyyətin mənəvi cəhətdən ideologiyasını izaha cəsarət olduğunu vurğulayır.

Əsərlər arasındakı digər fərqlərdən biri Platon və Farabidə ideal dövlətlə yanaşı digər fəlsəfi fikirlər də (Platonun ideyalar aləmi (mağara-kölgə fikri) fəlsəfəsi, Farabinin varlıq təlimi və s.) öz əksini tapır. Ağaoğlunun əsərində bu, yox dərəcəsindədir. Bütün fikirlər əsərin əsas ideyası ətrafında cərəyan edir.

Platonun fikrincə, ideal dövlətin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ədalətdir. Əsərində qeyd edir ki, əvvəlcə dövlətdə ədaləti öyrənmək lazımdır, sonra isə eyni şəkildə ayrıca fərddə nəzərdən keçirilməlidir. Çünki dövlət böyük ölçüdə insan, insan kiçik ölçüdə dövlətdir. Farabidə belə təqdimat yoxdur, cəmiyyəti bir bütün olaraq nəzərdən keçirir. Ə.Ağaoğlu da özünün ideal cəmiyyət nəzəriyyəsində dövlət və fərd arasındakı münasibətləri açıqlamaqla kifayətlənmir, cəmiyyəti kompleks olaraq diqqətə çatdırır.

Platonun fikrincə, ideal dövlətdə poeziya və ədəbiyyata yer olmamalıdır. Çünki mədhiyyə insanın birini digərindən üstün göstərməyə yönəlib [5, s. 180-182]. Farabi və Əhməd bəy Ağaoğlu isə, əksinə, şairləri, natiqləri, şeiri, poeziyanı yüksək mərtəbəyə qaldırır.

Nəticə

Ə.Ağaoğlunun ideal cəmiyyətində birinci şərt azadlıqdır. Azadlığın isə ilk şərti dürüstlükdür. Dürüstlük də cəmiyyətin fərdlərinə məxsus bir xüsusiyyət olmalıdır.

Əhməd bəyin təsvir etdiyi dövlət ondan əvvəlki ideal dövlət, ideal cəmiyyət konsepsiyasını ortaya qoyan müəlliflərdən, xüsusən bunu konkret əsərində, daha konkret qaydalarla təqdim edən Platon və Farabidən fərqli olaraq, daha real cəmiyyət təklif edir. Hətta bunu yeni qurulan Türkiyə Cümhuriyyəti modelində göstərməyə çalışır, yeni dövlətin

ideologiyasını görmək istədiyi şəkildə təsvir edir, Türkiyə Cümhuriyyətin bu yolda olduğuna inanır.

Əhməd bəy Ağaoğlu cəmiyyətinin vacib şərtlərindən biri vətəndaşların dövləti idarə edənlərə nəzarət etməsi, yanlışları zamanında düzəltməsidir. Başqa sözlə, Ə.Ağaoğlunun fəlsəfi düşüncəsində kamil (ideal) insanlar ideal cəmiyyəti, ideal dövləti qura bilərlər. Filosofun utopik dövlətində mühüm element fərdlər, bu fərdlərin mənəviyyatıdır. İdeal olan insanın qurduğu sistem də ideal olacaq. Ümumiyyətlə götürdükdə Əhməd bəy Ağaoğlunun təklif etdiyi ideal dövlət özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq, tələbləri yerinə yetirilməsi mümkün olan daha real dövlətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ahmet. Serbest İnsanlar Ülkesinde. İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1930. 132 s.
2. Əhmədov B. Ə.Ağaoğlunun "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində azadlıq və demokratiya axtarışları // Doğumunun 150. Yılında Türk Dünyasının Görkemli İçtimaî Siyasî Hadimi Ahmet Ağaoğlu Sempozyumunun Materialları. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları, 2020, s. 379-393.
3. Farabi. El-Medinetu-l-Fazila. Tərc.: Nafiz Danışman. Ankara: MEB Yayınları, 2001. 124 s.
4. Нуриева К.А. Понятие идеального общества в философии Фараби // Проблемы восточной философии, 2013, № 1, с. 51-59.
5. Платон. Сочинения. В 3 т.-х, т.3, ч. I, М.: Мысль, 1971. 752 с.

Резюме

Кямаля Нуриева

Произведение Ахмет бека Агаоглу "В стране свободных людей" в контексте концепции "идеального общества"

Концепции "идеального общества" и "идеального государства" были в центре внимания философов и поэтов на протяжении всей истории. Начиная с древнегреческой философии и вплоть до 20-го века "идеальное общество" и "утопический государственный порядок" – это темы, на которые неоднократно ссылались и которым посвящены масштабные работы. Диалог "Государство" Платона, "Добродетельный город" Фараби, "Страна солнца" Томмазо Кампанеллы, "Утопия" Томаса Мора, "Источник неравенства между людьми" Яна Жака Руссо и другие – произведения, посвященные этой теме. Одним из произведений, написанных в 20 веке на тему, которая сохраняет свою актуальность, является "В стране свободных людей" азербайджанского мыслителя Ахмета Агаоглу. В работе, впервые опубликованной в 1930 году в Анкаре, А. Агаоглу представляет свое воображаемое "идеальное общество" и дает определение "идеального гражданина". Произведение, написанное в форме рассказа, повествуется автором и главный герой сам философ.

Статья состоит из введения, двух разделов, заключения и списка литературы. В первом разделе, названное «Описание "идеального общества", "идеального государственного устройства" и условия "совершенного гражданина" в произведении «В стране свободных людей» дается анализ упомянутого произведения Агаоглу, раскрываются условия совершенного гражданина в мировоззрении философа. Во втором разделе представлены сходства и различия между данным произведением Ахмед бека и трактатами Платона "Государство" и Фараби "Добродетельный город", которые входят в число важных работ, посвященных этой теме. По результату, полученному после проведенного анализа и сравнений, можно сказать, что, утопическое общество, предложенное Ахметом беем Агаоглу, является более реалистичным обществом и государственным устройством, чем его предшественники. Также, в отличие от Платона и Фараби, философ не делит общество на классы, видит основное условие совершенного общества и государства в совершенном человеке, который выбирает честность своим главным принципом.

Ключевые слова*: идеальное общество, идеальное государство, утопическое государство, Ахмет бек Агаоглу, Платон, Фараби*

Summary

Kamala Nuriyeva

Ahmet Bey Agaoglu's Work "In the Land of Free People" in the Context of the "Ideal Society" Conception

The concept of "ideal society" and "ideal state" have been the center of attention of philosophers and poets throughout history. Beginning from ancient Greek philosophy up to the 20th century "the ideal society" and "the utopian state order" are the topics that repeatedly referred to and large-scale works dedicated to. Plato's "State" dialogue, Farabi's "Virtuous city", Tommaso Campanella's "Country of the Sun", Thomas More's "Utopia", Jan Jacques Rousseau's "The source of inequality among men" and others are the works dedicated to this topic. One of the works written in the 20th century in the topic that keeps its relevance is "In the land of free people" by Azerbaijani thinker Ahmet Agaoglu. In the work published for the first time in 1930 in Ankara, A. Agaoglu presents his imagined "ideal society" and gives the definition of "perfect citizen". The work, written in the form of a story, is narrated by the author and the main character is a philosopher himself.

The article consists of an introduction, two sections, a conclusion and a list of references. In the first section, called "Description of the "ideal society", "ideal state structure" and the conditions of the "perfect citizen" in the work "In the land of free people", is given the analysis of the work, the conditions of the perfect citizen in the philosopher's worldview. The second section presents the similarities and differences between this work of Ahmed bey and Plato's "State" and Farabi' s "Virtuous City" treatises, which are among the important works dedicated to this topic. According to the result obtained after the analysis and comparisons, we can say that, we can say that the utopian society proposed by Ahmet bey Agaoglu is a more realistic society and state structure than its predecessors. Also, unlike Plato and Farabi, the philosopher does not divide society into classes, sees the basic condition of a perfect society and state in a perfect person who chooses honesty as his main principle.

Keywords: *ideal society, ideal state, utopian state, Ahmet bey Agaoglu, Plato, Al-Farabi*

Şöbə redaktoru fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

DİL DƏYİŞMƏLƏRİNİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ İNTERFERENSİYA HADİSƏSİ

Mehriban MURADOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 4 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 15 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 4th of July, 2021; accepted: 15th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *interferensiya, bilinqvizm, dil kontaktları, dil əlaqələri, qloballaşma*

Giriş

Dilin inkişafı bir amilin təsiri ilə baş verə bilməz. Müasir dilçilik elmi dildə baş verən dəyişiklikləri bir sıra səbəblərlə əlaqələndirir. Dildə baş verən dəyişikliklərin səbəbləri haqqında bəhs edən dilçiləri üç qrupda birləşdirmək olar.

Ə.Rəcəblinin fikrincə, birinci qrupa daxil olan dilçilər dildəki dəyişiklikləri dilxarici səbəblərlə, yəni ekstralinqvistik səbəblərlə əlaqələndirirlər. Doğrudur, sosioloji konsepsiyanın tərəfdarları dildəki təkamülün daxili səbəblərini inkar etmir və bu cür səbəblərin mümkünlüyünü qəbul edirlər, amma belə hesab edirlər ki, bu səbəblərin əsasında ekstralinqvistik faktorlar durur. Başqa cür desək xarici səbəblərin təsiri ilə dil dəyişikliklərinin daxili səbəbləri yaranır.

İkinci qrupa daxil olan dilçilər ekstralinqvistik – dilxarici amilləri tamamilə rədd edir və bildirirlər ki, dildə baş verən dəyişikliklər bir qayda olaraq intralinqvistik – dil daxili səbəblərin nəticəsidir. Bu dilçilər ekstralinqvistik amilləri qismən qəbul etsələr də, belə bir qənaətə gəlirlər ki, dildəki dəyişikliklərə dilxarici amillər səbəb ola bilər. Lakin bu cür səbəblərin dilçilikdə öyrənilməsinin əleyhinə çıxırlar (1, s. 34).

Dilçilərin bir çoxu dildəki dəyişikliklərin həm daxili, həm də xarici faktorlarını qəbul edir. Onların fikrincə, bu cür dəyişikliklər dildaxili və dil xarici səbəblərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Dilçinin əsas vəzifəsi dildə baş verən dəyişiklikdə daxili, yaxud xarici faktorun iştirak etdiyini düzgün müəyyənləşdirməkdir.

Qloballaşan dünya və dil

Hazırda dünya sürətlə qloballaşır. Buna qarşı müxtəlif qurum və quruluşlar tərəfindən mübarizə aparılır, müəyyən önləyici tədbirlər görülür. Əslində mültikulturalizm ideyası da qloballaşma prosesinin önləyici tədbiri olaraq irəli sürülmüşdür. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma qarşısıalınmaz və geri dönüşü olmaya bir prosesdir. Əgər insanlar tərəfindən məqsədyönlü şəkildə müdaxilə edilməsə, dünyada qloballaşma prosesinin bütün sahələr üzrə təxminən 500-1000 ilə tamamlanacağı güman edilir. Dilin qloballaşması bu ümumi prosesin tərkib hissələrindən biridir. Dilin qloballaşması prosesinin elmi, hərbi, mədəni və etnik qloballaşmadan sonra, iqtisadi və siyasi qloballaşmadan bir qədər əvvəl baş verəcəyi güman olunur. Dünyada gedən qloballaşma prosesi müxtəlif dilli xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır. Onların bir-birinə təsirini gücləndirir. Bu təsir yalnız dilin leksikasında deyil, həm də müxtəlif sahələrdə özünü kəskin şəkildə göstərir. İstənilən bir dilin elmi cəhətdən öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dil çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə, özü-

* Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mehriban.muradova@internet.ru

nəməxsus dərin və gizli sirlərə malikdir. Bütün bu xüsusiyyətləri mənimsədikdən sonra dil insan həyatında fikrin ifadəsində daha da qüvvətli vasitəyə çevrilir. Çünki dil bəşəriyyət tarixində insanların əldə etdiyi ən böyük nailiyyət hesab edilir.

Cəmiyyətlə bağlı olan dil bir ictimai hadisə olaraq, öz inkişafına, təkmilləşməsinə, genişlənməsinə və s. görə, hər şeydən əvvəl, xidmət etdiyi cəmiyyətə borcludur. Cəmiyyətə iqtisadi cəhətdən xidmət göstərən bazis onun inkişafına laqeyd qala bilməz. Əgər dillərinin qəbilə dillərinə, qəbilə dillərindən xalq dillərinə, xalq dillərindən isə milli dillərə doğru inkişaf etdiyini qəbul ediriksə, dilin inkişafının cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğunu etiraf etmiş oluruq (2, s.104).

Vaxtı ilə müxtəlif dillər qlobal dil statusu qazanmağa namizəd olmuşdur. Hazırda isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Bunu ardıcıllıq ilə düzsək, bu səkildə göstərə bilərik: ingilis, rus, türk və ərəb. Bu dillərdə zəngin ədəbiyyatların da olması o dövlətlərin hegemonluğunu artırır. Qlobal dilə çevrilmə potensialı sırası ilə ingilis, rus, türk və ərəb dillərinin hər birində var. Birincinin imkanı daha çox sonuncunun imkanı daha azdır. F.Veysəlli ingilis dilinin hegemonluğunu belə göstərmişdir: "Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin hökmranlığı bu dilin anası sayılan ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın iqtisadi, siyasi və hərbi vasitələrdən istifadə etməklə həmən dilin qəbul etdirilməsinə gətirib çıxardır ki, bununla da başqa xalqların dillərinə və mədəniyyətlərinə öldürücü zərbə dəymiş olur" (3).

İngilis dilinin, amerikan mədəniyyətinin hegemonluğu cəmiyyətdə müəyyən narahatlıqlar doğurur. Lakin unutmaq olmaz ki, qloballaşmadan imtina dünyanın ümumi inkişafından geri qalmaqla nəticələnə bilər. Ümumiyyətlə, qloballaşma heç də dinlərə, dillərə, mədəniyyətlərə sədd çəkmir.

B.A.Serebrennikov yazır ki, "cəmiyyət sözün əsil mənasında dili yaradır və formalaşdırır. Dil cəmiyyətin məhsuludur. Bu səbəbdən o cəmiyyətə xidmət edən başqa bir hadisədən daha çox ictimai hadisə adına layiqdir" (4, s. 149).

Dildə baş verən dəyişikliklərdə başqa dillərin təsiri, xalqın həyat və məişət şəraiti və s. xarici amillərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Amma bu amillərin rolunu şişirtmək birinci dərəcəli hesab etmək olmaz. Dil dəyişmələrinin baş verməsinə səbəb olan ən əsas amil cəmiyyətin maddi və mənəvi mədəniyyətinin, istehsal qüvvələrinin, elmin, texnikanın və s inkişafında təcəssüm etdirilən insan cəmiyyətinin ümumi tərəqqisidir. Bütün bunlar həyat formalarını mürəkkəbləşdirir və bununla əlaqədar olaraq onun dilini inkişaf etdirir (1, s. 45).

R.Heydərov bu barədə danışarkən yazır: "Dillər arası əlaqədən danışarkən son illər dünyada baş verən prosesləri nəzər almamaq olmur. Qlobal internet şəbəkəsinin inkişafı, peyk televiziyalarının adi hal alması, distant təhsilin adiləşməsi, dillərin inteqrasiyası prosesləri daha çox maraq doğurur. Artıq dünyada iqtisadiyyatın qloballaşması fonunda demək olar ki, bütün millətlərdə və dövlətlərdə İngilis dilinə maraq köklü şəkildə dəyişmişdir. İndi hər kəs İngilis dilinə maraq göstərir və bu dili öyrənməyi zəruri sayır. Xarici dili öyrənmək bütün ölkələrin təhlil sisteminin prioritet sahələrindən biridir. Bütün bunların məntiqi nəticəsidir ki, bilinqvizm və multilinqvizm kütləvi hal alır. Ümumilikdə isə dünyada son dövrlər iki prosesin izləri aydın şəkildə seçilir. Dil siyasətində iki istiqamət – inteqrasiya və diferensiasiya hadisələri baş verir" (5, s. 45).

Məlum olduğu kimi, dil insanlar arasında ünsiyyət və əlaqə vasitəsidir. Bu mənada insanlar daim digər dilləri öyrənməyə cəhd etmiş bu vasitə ilə yeni-yeni xalqlar və mədəniyyətlərlə tanış olmuşlar. Xarici dilin öyrənilməsi insanlar və millətlər arasında əlaqə yaradan vasitələrdən biri hesab edilir. Xarici dili yeni öyrənməyə başlayan insanlar tez-tez bir sıra problemlə üzləşirlər, çünki əcnəbi dilin qrammatik quruluşunu bilməyən dil öyrənənlər şüurlu və ya süursuz şəkildə yeni dilin struktur modelini təkrarlayır. Çox vaxt isə yeni dillə tanış olan insan uzun müddət öz ana dilinin vərdişlərini yeni öyrəndiyi dilə tətbiq edir. Ana dilinin doğma olmayan dilə təsiri və ya əcnəbi dildən gələn bu cür struktur model öyrənilən yeni dildə müəyyən problemlər törədə və bu problemlər nitq prosesində ciddi anla-

şılmazlıq yarada bilir. Bu cür xətalar dildə interferensiya hadisəsi adlanır. Dil interferensiyası həm müsbət həm də mənfi ola bilər və ana dilində, ikinci dildə və ya başqa xarici dildə özünü büruzə verə bilər. Bəzən dilə mənfi və ya müsbət təsir fərqləndirilsə də, əksər hallarda bu interferensiya termini ilə ifadə edilir.

Cəmiyyətdə baş verən və dilçilik baxımından maraq doğuran hadisələrdən biri də bilinqvizmdir. İlkin bilinqvizm zamanı dildə normadan kənara çıxma hallarına tez-tez rast gəlinir. İnterferensiya sözü latın mənşəli iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *İnter* arasında, *ferens (ferentis)* aparıcı, dözümlü mənasını verir. Mənbəyi fizika olan bu termin dalğaların bir-birinin üzərinə düşdüyü vaxt onların qarşılıqlı şəkildə güclənməsi və ya zəiflənməsi anlamını verir.

İnterferensiya hadisəsi

İnterferensiyanın yaranması dilçilikdə, sosiologiyada, psixologiyada və xarici dilin öyrədilməsi metodikasında öyrənilir.

Psixoloqlar interferensiyaya bacarıqların bir fəaliyyətdən digərinə ötürülmə zamanı yaranan maneə kimi baxır və şərh edirlər.

Psixolinqvistikada interferensiyaya yeni öyrənilən dilin mənimsənilməsi zamanı bu və ya digər xarici dil elementinin mərhələ şəklində dilə daxil olması kimi baxılır.

Dilçilikdə interferensiya probleminə dillər arası əlaqələr çərçivəsində baxılır və interferensiya dedikdə "əlaqədə olan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı dillərdən birində norma və qaydaların pozulması" başa düşülür. Bu haqda bir çox yerli və xarici dilçilər öz fikirlərini bildiriblər (V.V.Alimov, E.Bujarovska, U.Vaynrayx, E.M.Vereşaqin, V.A.Vinoqradov, V.V.Klimov, L.N.Kovılina, N.A.Lyubimova, Ə.Rəcəbli, R.Heydərov və s.).

Dilçilik ədəbiyyatına interferensiya termini Paris dilçilik dərnəyinin nümayəndələri tərəfindən gətirilsə də, bu termin U.Vaynrayxın "Dil kontaktları" monoqrafiyası işıq üzü görəndən sonra daha geniş şəkildə qəbul edildi. U.Vaynrayxa görə, interferensiya dedikdə ikidillilərin nitqində baş verən hər hansı bir dilin normalarından kənaraçıxma halı başa düşülür və bu kənaraçıxmanın səbəbi onların bir dildən artıq dil bilməsi ilə şərtlənir.

E.Hauqenin fikrinə görə, interferensiya dedikdə başqa dillərlə tanışlıq nəticəsində ikidillilərin nitqində dil normasından kənaraçıxma başa düşülür (6).

Azərbaycan dilçiliyində də son illər interferensiya ilə bağlı tədqiqatlar genişlənmişdir. Azərbaycanda interferensiyanın yaranma səbəbləri haqında R.Heydərov, N.Məmmədli, Ə.Rəcəbli və başqaları çox geniş araşdırma aparmışlar. Hər bir alim bu mövzuya özünəməxsus şəkildə yanaşmışdır.

R.Heydərov dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən bəhs edərkən onun tarixən hansı inkişaf yolunu keçdiyindən bəhs etmişdir. Alim cəmiyyətin tarixi inkişaf dövrünün 4 (dörd) mərhələsini qeyd etmişdir:

1. İbtidai icma quruluşu
2. Quldarlıq quruluşu
3. Feodalizm quruluşu
4. Kapitalizm quruluşu.

İlkin mərhələ kimi ibtidai icma quruluşu dövründə cəmiyyətdəki dilin inkişafından bəhs edən alim ilkin dövrlərdə bir qəbilə ilə digər qəbilə arasında əlaqə yaratmağın mümkünsüz olmasından danışır. Maldarlıq və əkinçilik inkişaf etdikcə müxtəlif qəbilələr arası əlaqələr güclənir və bu da qəbilələrin birləşməsi yolunda atılan ilk addım idi.

İbtidai icma quruluşunda qəbilə dili bir sıra əlamətlərinə görə fərqlənirdi: öz ərazi fasiləsizliyi, dilin daxilində qrup dillərinin (məsələn, kişi dili, qadın dili) olması, lüğət tər-

kibinə daxil olan sözlərin dəyişməsi, bəzi sözlərin istifadəsinin qadağan edilməsi (tabu) və onların yerinə yeni sözlərin işlədilməsi (evfemizm). Bunlardan bəziləri təkcə qəbilə dilləri dövründə deyil sonrakı dövrlərdə də davam edir.

Belə hadisələrə müxtəlif qəbilə formasında yaşayan xalqların dilində rast gəlmək olur. Bu cür hadisələrə qadın və kişi dillərini nümunə göstərmək olar.

İctimai bərabərsizliyin yaranması ilə ibtidai icma quruluşundan quldarlıq quruluşuna keçid baş verdi. Bu dövrün səciyyəvi cəhətlərində biri də qulların olması idi. Qullar döyüşlər zamanı müxtəlif dövlətlərdən əldə edilən qənimətlər hesab olunurdu.

Məhz quldarlıq dövründə ilk dövlətlər yaranmağa başladı. Dövlətlərin yaranması dillərin inteqrasiyasına və inkişaf etməsinə gətirib çıxartdı. Dövlətlərin yaranması ilə bu dövləti idarə etmək üçün vahid dilin olması problemi yarandı. Bu səbəbdən də idarəedici qüvvələr öz dillərini dövlət dili elan etdilər. Dövlətin hər bir yerində – orduda, sarayda, dövlətlər arası əlaqədə öz dillərindən istifadə etməyə başladılar. Dövlətlərin yaranması ilə bilinqvizmin yaranması da baş verdi. Orduda xidmət edən və ya dövlətdə müəyyən vəzifə tutan tayfalar hakim tayfaların dilini öyrənməklə ikidillilərə çevrildilər.

Yazı da məhz bu dövrdə yaranıb formalaşdı. Yazı dili şifahi formadan fərqlənirdi. Şifahi dil daima dəyişirdi, amma yazı dili öz formasını qoruyub saxlayırdı. Müəyyən bir vaxt keçdikdən sonra hər bir xalqın öz yazılı dili formalaşdı və dövlət sənədləşmələrində hər xalq öz yazı dilindən istifadə etdi.

Artıq feodalizm dövründə ədəbi dil yaranıb formalaşmağa başladı. Mədəni inkişaf baş verdikcə dialektlərin də inkişafı baş verdi. Ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi də güclənirdi. Bu sahə gəlirli olduğundan dövlətlərin marağını cəlb edirdi. Ticarət əlaqələri müxtəlif xalqlar arasında genişləndiyindən bu xalqların dili də öyrənilir və beləcə ikidilliliyə (bilinqvizmə) meyil daha da artır.

Bəşəriyyətin son inkişaf dövrü kapitalizm sayılır. Bu dövrdə iri şəhərlərin inkişafı, sənaye mərkəzlərinin yaranması ilə əlaqədar olaraq müxtəlif xalqların axını baş verir. Urbanizasiya prosesi dialektlərin zəifləməsinə, ədəbi dilin isə güclənməsinə gətirib çıxartdı. Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də milli dillərin formalaşması oldu. Millin dilin formalaşması milli mətbuatın, teatrın, məktəblərin yaranmasını əsas hədəf etdi. Sonrakı dövrlərdə radio və televiziyanın inkişafı ədəbi dilin möhkəmlənməsini daha da gücləndirdi.

Bunların hər birisinin özünəməxsus rolu və yeri vardır. Amma ən vacibi isə məktəblərin yaranması oldu. Orta və ali təhsilin yaranıb inkişaf etməsi bilinqvizmin geniş yayılmasına təkan verdi. Təhsilə marağın artması dövlət dilinin güclənməsinə gətirib çıxartdı.

Bilinqvizmin yayılmasını sürətləndirən əsas amillərdən biri də ziyalı və varlı təbəqəsinin xarici dilə olan meyli təşkil etdi. Varlılar özlərini ziyalı təbəqəsindən ayırmaq üçün xarici dili öyrənib o dildə danışmağa üstünlük verirdilər. Rusiyada fransız dilinə, Azərbaycanda isə rus, ingilis dillərinə maraq artdı. Yuxarı təbəqəyə məxsus insanlar ədəbi dilin onlara aid olduğunu bildirirdilər.

Artıq müstəqilliyin ilk dövrlərindən xaricdə təhsil almaq geniş yayıldı. Varlı təbəqənin nümayəndələri övladlarının xarici təhsil alması üçün onları müxtəlif ölkələrə göndərirdilər. Nəticədə milli dillə yanaşı, müxtəlif dillərdə danışan nəsil yetişirdi. Sovet dövrü və ondan sonrakı illərdə rus dili geniş vüsət aldı və əhalinin çox hissəsi bu dilə meyl edirdi. Bu illərdə dövlətlər arası sənədləşmələrdə, orduda, ölkənin bir çox yerində rus dilindən istifadə olunurdu. Əhali getdikcə ikidillilərə çevrildi.

Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra rus dilinə olan maraq getdikcə azaldı, onun yerinə ingilis dilinə maraq artdı. Hal-hazırda Azərbaycanda ingilis dilində təhsil belə mövcuddur. İngilis dili artıq bütün dünyada geniş yayılıb.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, müasir qloballaşan dünyada baş verən proseslər dünyanın bir çox ərazilərində bilinqvizmin yaranmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində interferensiya üçün münbit zəmin yaradır. İlkin bilinqvizm zamanı dildə normadan kənaraçıxma hallarına tez-tez rast gəlinir, lakin ikidilliliyin sonrakı mərhələsində bu hadisə tədricən aradan çıxır. Azərbaycanda da xeyli sayda ikidilli insanlar olduğundan bu hadisəyə tez-tez rast gəlinir. Xüsusən də son illər xarici dillərin öyrənilməsinə marağın artması bu hadisənin geniş yayılmasına səbəb olan əsas amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 142 s.
2. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 213 s.
3. Rəcəbli Ə. İnterferensiya. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 229 s.
4. Veysəlli F. Qloballaşma və müasir dünyanın dil mənzərəsi // "Xalq qəzeti". Bakı, 2015, 16 iyul, №152.
5. Социально-линвистические исследования. М.: Наука, 1976, 232 с.
6. https://urok.1sept.ru/articles/518122

Резюме

Мехрибан Мурадова

Причины языковых изменений и явление интерференции

В современном мире происходящий процесс глобализации влияет и на развитие языков. В этом смысле изучение возможного влияния глобализации на язык интересно с точки зрения лингвистической науки. Известно, что с тех пор, как в мире образовались различные племена и племенные объединения, между человеческими группами существовала взаимная связь, один племенной союз создал определенные экономические, культурные и в то же время языковые отношения с другим. Результат этих отношений отражается и на развитии языков.

Люди, приступающие к изучению нового языка в момент первоначального контакта между языками, часто сталкиваются с рядом проблем, потому что изучающие язык, которые не знают грамматической структуры иностранного языка, повторяют сознательно или бессознательно структурную модель нового языка. Часто человек, знакомый с новым языком, длительное время применяет знание родного языка к своему новому языку. Влияние родного языка на неродной язык или такого рода структурная модель из иностранного языка может вызвать определенные проблемы в изучаемом новом языке и эти проблемы могут вызвать серьезную неразборчивость в речевом процессе. Этот вид ошибок называется явлением интерференции в языке. Языковая интерференция может быть как положительной, так и отрицательной и может изъясняться на своем родном языке, втором языке или другом иностранном языке. Хотя в языке иногда различают отрицательные или положительные эффекты, в большинстве случаев это выражается термином интерференция. В статье говорится о феномене интерференции в глобализированном современном мире и упоминаются причины, вызвавшие его.

Ключевые слова: *интерференция, двуязычие, языковые контакты, языковые отношения, глобализация*

Summary

Mehriban Muradova

Causes of Language Changes and the Occurrence of İnterference

The globalization process in the modern world has an effect on the development of languages. In this meaning, studying the possible effects of globalization on the language is interesting from the science of linguistic point of view. It is known that there has been a mutual relationship between human groups since the time when various tribes and tribal associations were formed in the world, one tribal union has created certain economic, cultural and at the same time linguistic relations with another. The result of these relations shows itself in the development of languages.

During the initial contacts of languages, people who start learning a new language quickly face a number of problems, because language learners who do not know the grammatical structure of the foreign language consciously or unconsciously repeat the structural model of the new language. Often a person familiar with a new language applies the habits of his native language to the new language for a long time. The influence of the native language on the non-native language or such a structural pattern from a foreign language can cause certain problems in the new language being learned and these problems can cause serious misunderstanding in the speech process. Such errors are called interference incident in language. Language interference can be both positive and negative and it can manifest itself in the mother tongue, a second language or another foreign language. Sometimes negative or positive influence on the language is distinguished, but in most cases this is expressed by the term interference. The article talks about the phenomenon of interference in the globalized modern world and its causes.

Key words: *interference, bilingualism, language contacts, language relations, globalization.*

B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SÖYLƏMİN ÖYRƏNİLMƏSİ

İlahə ASLANOVA[*]

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 6 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 22 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 6th of July, 2021; accepted: 22th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *söyləm, nitq, dil, dilçilik, ünsiyyət, mətn, kommunikativ, aktual üzvləmə, qrammatik üzvlənmə*

Giriş

Söyləm məsələsinə Azərbaycan dilçiliyində son illərdə diqqət artsa da, hələ də bu sahədə ciddi fikir ayrılığına rast gəlinir. Söyləmə Azərbaycan dilçilərinin bir çoxu özünəməxsus yanaşır və bu səbəbdən də söyləmin dəqiq sərhədləri və dil sistemində yeri müəyyənləşməmişdir. Şübhəsiz, buna səbəb həm də bu problemin dünya dilçiliyində hələ də mübahisə doğurmasıdır.

Azərbaycan dilçiliyində söyləmin öyrənilməsi

Söyləm dinləyici tərəfindən müəyyən bir nitq şəraitində dərk edilə bilən ünsiyyət vahididir. Məna bütövlüyünə malik olan və ünsiyyətə xidmət edən söyləm dialoji nitqin əhəmiyyətli funksiyasıdır. O, kommunikasiya vasitələrindən biridir və dil, nitq vahidləri vasitəsilə üzə çıxaraq, cümlədə bir sıra modal mənalar ifadə edir. Bir termin kimi çox şaxəli olan söyləmin lüğətlərdə iyirimi üç sinonim variantına rast gəlinir. Söyləm cümləni təşkil edən komponentlərin qrup halında birləşməsindən yaranır və insan nitqində reallaşır.

Söyləmə həm dünya, həm də Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif təriflər verilmişdir. Söyləmə verilmiş ən geniş tərif belədir: "*Quruluşlarından asılı olmayaraq, söyləmlər aktual (kommunikativ, funksional) sintaksis çərçivəsində ifadə etdikləri kommunikativ vəzifə, virtual modelin xətti realizasiyası, dinamik mərkəzlərin bölgüsü, prosodik tərtibat, situativ mənalarla əlaqədar surətdə öyrənilən nitqin məlumat vahididir"* [6, s. 110].

A.Axundov yazır: *"Söyləm müəyyən fikir ifadə edən kommunikativ vahiddir, yəni söyləm ünsiyyətə xidmət edir. Söyləm, əksər hallarda, cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və aşağı səviyyənin vahidi olan cümlədən fərqləndirilir.Bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət göstərə bilir"* [1, s. 153].

A.Axundov bu fikri ilə söyləmin əsas vəzifəsini bildirmişdir. Söyləmi cümlə ilə eyniləşdirib sonra isə müqayisə edib dil sisteminin əsas vahidi kimi qəbul etmişdir. Cümlə söyləmdən böyük sintaktik vahiddir.

"Söyləmlər dilin funksionallaşmasında iştirak edən mühüm sintaktik vahidlərdəndir. Söyləmin yerinə yetirdiyi vəzifə, onların rolu, nitqdə işlədilməsinin məqsədi və başlıca cəhətləri birləşmənin funksional imkanlarına aiddir. Söyləmin funksiyaları adı altında

[*] magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ilaheaslanova3366@gmail.com

onların daxil olduğu ən böyük vahidlərin tərkibində oynadığı rol, vəzifə başa düşülməlidir. Söyləmin funksiyaları məna və ünsiyyətin dildənkənar məqsədini birləşdirir" [5, s. 96].

Söyləm sintaktik vahidlərdən biridir və intonasiyanın köməyi ilə yaranır. Məsələn, A.Axundov "Ümumi dilçilik" kitabında söyləmin şərhini bu tərzdə vermişdir:

Dilçilikdə cümlənin iki cür üzvlənməsi fərqləndirilir:

1) qrammatik üzvlənmə; 2) aktual üzvlənmə.

Qrammatik üzvlənmə baş və ikinci dərəcəli üzvlərin köməyi ilə baş verir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi isə tema-rema əsasında baş verir. Dilçilikdə həmin termini çex dilçisi V.Matezius məhz bu mənada işlətmişdir. Onun fikrinə görə, cümlənin əsasını iki şey: söyləm əsası və söyləm nüvəsi təşkil edir. Bu mənada cümlə, adətən, iki hissəyə bölünür. Birinci hissədə haqqında məlumat verilən, ikinci hissədə məlumatın özü ifadə olunur.

A.Axundov söyləmə ünsiyyətə xidmət edən nitq vahidi kimi baxır, onu qrammatik cəhətdən formalaşmayan sintaktik vahid hesab edir. "*Beləliklə, ünsiyyət prosesində iki cür sintaktik vahiddən istifadə olunur. Dilçilikdə həmin sintaktik vahidləri ifadə etmək üçün "cümlə" və "söyləm" terminlərindən istifadə edilir. Daha doğrusu, müəyyən qrammatik formaya malik olan, dilə aid sintaktik vahidlər cümlə, müəyyən intonasiya cildinə malik olan, nitqə aid sintaktik vahidlər isə söyləm adlandırılır"* [1, s. 158].

Tədqiqatçının söyləm haqqındakı əsas fikrinə görə, söyləm intonasiya olmadan sintaktik vahid kimi qeyd edilə bilməz. A.Axundova görə, söyləmlər beş əlaqə əsasında öyrənilir.

1) kommunikativ vəzifə;

2) virtual modelin xətti realizasiyası;

3) dinamik mərkəzlərin bölgüsü;

4) prosodik tərtibat;

5) situativ məna.

Q.Kazımov söyləmi belə izah etmişdir: Cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsi arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Q.Kazımov və bir sıra dilçilərə görə, aktual üzvlənmə nitq semantikasına daxil edilmişdir. Q.Kazımov söyləmi aktual üzvlənməyə aid etmişdir. Onun fikrincə, söyləm cümlə daxilində aktual baxımdan həm üzvlənə, həm də üzvlənməyə bilər. Bu yalnız remadan təşkil ediləndə baş verir. Bu zaman tema əvvəlki cümləyə istinadən təsəvvür edilir. İntonasiya cümlədə söyləmi formalaşdıran, onun məğzini aydınlaşdıran əsas vasitədir.

Mətndən danışarkən, alim mətni iki hissəyə bölür:

1) makromətn;

2) mikromətn.

Mətnlərin qurulması aktual üzvlənmə prosesi ilə bağlıdır. Bununla da mətnin aktual üzvlənməsi tema-rema əsasında baş verir. Mətnin içərisində verilən söyləmlər arasında iki cür bağlılıq olur:

1. sintaqmatik;

2. paradiqmatik.

"*Sintaqmatik bağlılıq söyləmlərin ardıcıl düzülüşü ilə yaranır. Paradiqmatik əlaqə semantik bağlılıq və intonasiya ilə formalaşır. Söyləmlər arasında fərq mətndə reallaşan ümumi fikrin hər bir söyləmdəki semantik həcmi, tutumu ilə bağlı olur. Bu isə hər bir söyləmdə tema və remanın gedişindən nəyi nə nisbətdə etməsindən asılıdır"* [4, s. 446].

Tema-rema söyləm vahidləridir. Tema vasitəsi ilə cümlələr semantik əlaqə yaradır. Bunun nəticəsində bir cümlədə qeyri-müəyyən olan hadisə sonrakı cümlədə müəyyənləşir.

Bununla da bu ardıcıllıqda verilən yeni informasiya remanı yaradır. Söyləmlərin mətnlər daxilində asılılığı eyni dərəcədə olmur. Q.Kazımov bu fikri belə əsaslandırmışdır: *"Bəzi söyləmlərdə müstəqillik, bəzilərində asılılq çox olur. Dilçilər müstəqilliyi çox olan söyləmləri paradiqmatik cəhətdən güclü, sintaqmatik cəhətdən zəif söyləm hesab edirlər. Söyləmin mətndən asılılığı çox olduqda vəziyyət əksinə olur, söyləm paradiqmatik cəhətdən zəif, sintaqmatik cəhətdən güclü hesab edilir*" [4, s. 446].

Dil normaları əsasında qurulan cümlələrdə mübtəda temadan, xəbər remadan ibarət olur. Tema məlum olanı bizə çatdırır. Rema isə bizi yeni məlumatla təmin edir. Mətn qurulanda nitq aktı tema üzərindən remaya doğru gedir. Mətnlərdə əsas diqqət temanı nəzərə çarpdırmaqdır: "*Yeni məlumat cümlənin kommunikativ əsasıdır, nüvəsidir, məqsəd onu çatdırmaqdır"* [4, s. 447].

Q.Kazımov mətn daxilində verilmiş cümlə və söyləmlərin tema-remasını ayrı-ayrılıqda şərh etsə də, ümumilikdə mətnin mikrotemasını bir sıra cümlələrin birliyi vasitəsi ilə izah edir.

Cümlə daxilində söyləmin əsas göstəricisi aktual üzvlənmədir. Aktual üzvlənmədə tema-rema əsas vahidlərdir. "Tema" məlumat, "rema" predikatdır. Tema və remanın əsas göstəricisi intonasiya və söz sırasıdır.

İ.Kazımov söyləmi sintaktik vahid hesab edir. Söyləm cümlələrin qurulmasında böyük rola malikdir. Əksər dilçilər minimal sintaktik vahid kimi "söz birləşməsini" qəbul edirlər. İ.Kazımov və bir sıra dilçilər bunu "söyləm" termini ilə əvəzlənmişdir. Əslində ənənəvi olaraq söyləm termini fərqli anlamda işlədilir. *"Belə ki söyləm reallaşmış cümlə keksik cəhətdən dolğun, konkret, məqsədyönlü nitq parçasıdır. Söyləmlər təkobyektli və müxtəlifobyektli ola bilirlər. Söyləmlər iki komponentli olurlar tema (köhnə) və rema (təzə). Söyləmlər kommunikativ keyfiyyətindən asılı olaraq iki növ olurlar"* [3, s. 140].

Söyləmlər ən dərin prinsip əsasında dil sistemində meydana gəlir. Söyləmlər dilin funksionallaşmasında mühüm iştirak edir. Söyləm türk dillərində morfoloji prinsipə görə təsnif edilmişdir. Söyləmlər türk dillərində izafət adı altında öyrənilib. Bəzi tədqiqatlarda söyləmin iki modeli olduğu bildirilib ismi söyləmlər və feli söyləmlər. İ.Kazımov söyləmin ünsiyyət prosesindəki roluna da toxunmuşdur: *"Ünsiyyət prosesində sintaktik vahid kimi söyləmlərdən də istifadə olunur. Söyləm müəyyən intonasiya cildinə malik olan, nitqə aid sintaktik vahiddir. Söyləm üçün intonasiya onun yeganə varlıq formasıdır, daha doğrusu, intonasiyanın köməyi olmadan söyləm sintaktik vahid kimi mövcud ola bilməz"* [3, s. 145].

İ.Kazımov söyləmi iki növdə təhlil edir: *"Birinci ənənəvi formal qrammatika əsasında söyləmin tərkibindəki cümlə üzvləri fərqləndirilir, birləşmənin qrammatik quruluşu izah olunur, ikincisi sintaktik vahidə kommunikativ baxımdan yanaşmadır, yəni aktual sintaksisdəki müddəaları tətbiq etməkdə onun məna variantlarını, sintaktik quruluşunu yaxud onun "funksional prespektivini" üzə çıxarmaqdır"* [3, s. 142].

Söyləm sözlə cümlənin sərhədində dayanan sintaktik vahiddir və fəaliyyət dairəsi genişdir. Söyləm cümlənin qurulmasında çıxış etdiyi üçün çoxaspektli bir vahiddir. Söyləmin nominativ planda öyrənilməsinə üstünlük verilir. "*Söyləm kommunikativ planda müstəqil vahid sayılmır. Çünki o, kommunikativ funksiyanı cümlənin strukturunda, cümlənin içərisində yerinə yetirir"* [3, s. 148].

Söyləmlər quruluşuna görə də müxtəlif olur. Yanaşı söyləmlər və aralı məsafəli söyləmlər. Söyləmdə söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün birləşməsindən yaradılıb. Lakin söyləm fikir mübadiləsinin tam vahidi deyil. Söyləm cümlə və ya mətn çərçivəsində fikrin mübadiləsinə çevrilir. Söyləmin tərəflərinin yerini dəyişsək, funksional cəhəti də dəyişər.

İsmayıl Kazımov söyləmin bir sıra funksiyalarını qeyd etmişdir.

"I. Söyləmin siqnifikativ funksiyası

II. Söyləmin ümumiləşdirici funksiyası

III. Söyləmin semantik funksiyası

IV. Söyləmlərin qrammatik-sintaktik funksiyası" [3, s. 165].

"Söyləmin tərəfləri arasında kordinativ və subkordinativ münasibətlər mövcuddur" [3, s. 165].

Söyləmin bu funksiyasına ayrı-ayrı dillərdə daha çox diqqət yetirilib. Buna səbəb isə söyləmlərin sintaktik vahid olmasıdır. Bu funksiya söyləmin iki cəhətini əlaqələndirir.

Leksik-qrammatik şəkilçilər vasitəsilə söyləmin tərəfləri əlaqələnir. Dilçilikdə morfologiya və sintaksis bölməsi bir-biri ilə əlaqəlidir və dilin qrammatik quruluşunun yaranmasında birgə fəaliyyət göstərir. Bu əlaqə nəticəsində morfosintaksis anlayışı meydana çıxmışdır.

"Morfosintaksisdə söyləmin ikili təbiəti, morfoloji və sintaktik mahiyyəti üzə çıxarılır. Şəkilçi morfemlər, hal və mənsubiyyət göstəriciləri söyləmlərin yaranmasında fəal iştirak edir" [3, s. 166].

Söyləmlər də söz birləşməsi kimi mənsubiyyət şəkilçisini ikinci sözdə qəbul edir. Məsələn: dana əti, duz qabı və s.

Bu tipli söyləmin I tərəfində heç bir şəkilçilər olmur. III növ təyin söz birləşməsi kimi bəzi söyləmlərin də birinci tərəfi hal ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, sənin nənən.

Bu tipli söyləmlər iki yerə bölünür. I - müəyyən yiyəlik hallı söyləmlər; II – qeyri-müəyyən yiyəlik hallı söyləmlər.

Yiyəlik hal şəkilçisi işlənən söyləmlər konkretlik mənalarına malikdir. Söyləmlərin birinci tərəfi (-ın, -in, -un, -ün) şəkilçiləri ilə işlənir. Dilçilikdə müəyyən yiyəlik halla işlənən söyləmlərin sinonim variantlarına rast gəlinir. Qeyri-müəyyən yiyəli halla yaranan söyləmlərin 1-ci tərəfində hal şəkilçisi işlədilmir. Bu cür söyləmlərin mənasını müəyyən etmək, konkretləşdirmək üçün 1-ci tərəfə yiyəlik hal şəkilçisini əlavə etmək lazımdır. Məsələn, gül bağçası - gülün bağçası.

Söyləmlərin formalaşmasında feilin təsriflənməyən formaları da mühüm rol oynayır. Söyləmlərin geniş bir hissəsini sterjen komponentli feillər təşkil edir.

Sintaktik səciyyəli söyləmlər simmetrik və asimmetrik olmaqla iki yerə bölünür. Dilimizdə simmetrik-sintaktik səciyyəli söyləmlərə rast gəlinir. Bunlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: xeyli tez, anaya məhəbbət, yaşıl çəmən və s. Asimmetrik-sintaktik səciyyəli söyləmlərə isə bunları nümunə göstərmək olar: qolları bağlı, qapısı bağlı və s.

Son zamanlarda söyləmi araşdırmağa meyl artmışdır. Son araşdıran dilçi Hülya Sebahattin qızı Aktaş olmuşdur. Hülya Aktaş dissertasiyasında söyləmi 3 fəslə bölür.

I fəsil "Söyləm nitq vahidi kimi" adlanır. Bu fəslin özü də dörd hissəyə ayrılmışdır.

Birinci hissədə "söyləm" termininin məzmunu, mahiyyəti, işlənmə hüdudları və sahələrindən söz açılıb.

İkinci hissədə söyləm, cümlə, sintaqm sərhədlərini qeyd etmişdir.

Üçüncü hissədə söyləmi mətnin tərkib hissəsi kimi göstərmişdir.

Dördüncü hissədə isə söyləm və nitq məsələlərini araşdırmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslini "Söyləm və aktual üzvlənmə. Söyləmin kommunikativ-intonasiya tipləri" adlandırmışdır. Bu fəslin özünü də üç yarımfəslə bölmüşdür.

Birinci yarımfəsildə söyləmə kommunikasiyanın aktuallaşmış vahidi kimi baxmışdır. Alim bu yarımfəsildə qeyd edir ki, söyləm kommunikativ vahid kimi şifahi nitqlə sıx bağlıdır. Söyləm dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşır.

Azərbaycan dilçiliyində söyləmə yeni yanaşmalar

Azərbaycan dilçisi M.Əsgərov söyləmə fərqli yanaşır və onu daha çox nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi baxımından təhlil edir.

M.Əsgərov "Linqo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi" kitabında söyləmi belə şərh edir: Nitqin üç əsas növü vardır:

1) kommunikativ nitq;
2) intellektual nitq;
3) kombinal nitq.

İstənilən nitq söyləmlər vasitəsi ilə yaranır və söyləmlər şəkilində də dərk olunur. İstənilən nitq söyləmi ardıcıl şəkildə reallaşan psixoloji proseslər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Kommunikativ nitq söyləmi istənilən dərketmə aktının dördüncü fazasında yaranır. Dərketmə aktının dörd fazası var:

1) təmas;
2) yaddasaxlama;
3) xatırlama;
4) praktik istifadə.

M.Əsgərova görə, istənilən dərketmə aktının dördüncü fazasında yaranan nitq növü kommunikativ nitqdir. Kommunikativ nitqin yaranma və başa çatmasını dərketmə aktının dördüncü fazasında baş verdiyi üçün dördüncü fazanı dörd ardıcıl pillə şəkilində nəzərdən keçirən alimin fikrincə, birinci pillədə ilk cümlə və ya söyləmin birinci intellekt obrazları sıralanır və yaxud da fizual obrazı göz önündə canlandırılır.

İkinci pillədə birinci sıra intellekt obrazı ikinci sıra intellekt obrazı ilə əvəzlənir. Yəni obrazlar haqqında informasiya onların adı ilə əvəz olunur. Üçüncü pillədə isə sözlər arası boşluqlar doldurulur və sözlər arasında əlaqələr yaranır. Bu əlaqələr şəkilçilər və ya ibarələr vasitəsi ilə baş verir. M.Əsgərov dördüncü fazanın dördüncü pilləsini isə belə şərh edir: "*Dördüncü pillədə söylənil\u0259cək söyləmin tonu və intonasiyası müəyyənləşdirilir. Bununla da söyləmi dilə gətirmək və yaxud yazmaq üçün hazır vəziyyətdə olur".* Bu fikrini davam etdirərək yazır: "*Aktiv yaddaşda leksik səviyyədə hazır olan bu söyləmin fonetik, qrammatik və sintaktik baxımdan bütün boşluqlarını doldurmaq tələb olunur. Bunun üçün aktiv kommunikantın əsas yaddaşında nitq söyləminin yaradılması ilə bağlı mövcud olan intellekt kodları operativ yaddaşa gətirilir. Abstrakt təsəvvürlərə ekvivalent olan bu dil vahidləri hesabına həmin boşluqlar doldurulur və nitqin ilk söyləmi səsləndirilmək üçün tam hazır olur"* [2, s. 128].

M.Əsgərov söyləmin sxemini verməklə həm ana, həm də əcnəbi dildə nitq söyləmini yaratmağın mümkünlüyünü şərh etmişdir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, dünya dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də hələ bu məsələ tam olaraq öz həllini tapmamışdır. Belə ki, dilçilər öz mənsub olduqları cərəyana uyğun olaraq söyləmi özünəməxsus izah etməyə çalışırlar.

Xüsusən də son illər bu məsələyə psixolinqivistik yanaşma meylləri artıb. Məsələn, Azərbaycan dilçisi Mayıl Əsgərov "Linqo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi" adlandırdığı yeni yanaşmada söyləmi daha çox psixoloji cəhətdən izah edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006. 280 s.
2. Əsgərov M. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015. 192 s.
3. Kazımov İ. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söyləm. Bakı: Azərnəşr, 2014. 640 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007. 496 s.
5. Müzəffəroğlu T. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Bakı: Azərnəşr, 2002. 302 s.
6. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Наука, 1974. 351 с.

Резюме

Илаха Асланова

Изучение высказывания в азербайджанской лингвистике

Үникальный подход и, следовательно, точные границы речи и языковой системы Хотя в последние годы внимание к проблеме речи в азербайджанском языкознании возросло, в этой области до сих пор существуют серьезные разногласия. Говорение Многие из азербайджанских языковедов не были идентифицированы. Несомненно, причина этого в том, что эта проблема до сих пор остается дискуссионной в мировом языкознании. В этой статье мы попытались сосредоточить внимание на исследованиях, проведенных в последние годы в области азербайджанского языкознания. Единый модуль для обучения с использованием средств понимания речи через прослушиватель речи. Смысловые и учебные высказывания являются функцией особенностей диалогического дискурса. Это одно из средств общения, и язык выражает ряд модальных значений в предложении, разворачиваясь на речевых единицах. Как термин термин многогранен, в словарях встречается три синонима. Речь формируется путем группировки компонентов, составляющих предложение, и реализуется в человеческой речи. Между грамматической организацией предложения и действительной организацией есть сходство и различие. По мнению Г.Казимова и ряда языковедов, актуальная организация включена в семантику речи. Г.Казымов объяснил это заявление фактическим членством. По его мнению, высказывание может быть как членным, так и нечленным с актуальной точки зрения внутри предложения. Это происходит только тогда, когда рема организована. В этом случае тема представляется по отношению к предыдущему предложению. Интонация является основным средством, оформляющим высказывание в предложении и уточняющим его суть. В предложениях, построенных на основе языковых норм, сообщение состоит из темы, а сообщение состоит из ремы. Тема доносит до нас то, что известно. И Рема предоставляет нам новую информацию. При построении текста речевой акт переходит от темы к реме. Основное внимание в текстах уделяется освещению темы. Основным показателем предложения является настоящее сослагательное наклонение.

Ключевые слова: *дискурс, синтаксис, язык, коммуникация, текст*

Summary

Ilaha Aslanova

The Learning Process of Sayings in English

Although the attention to the issue of speech in Azerbaijani linguistics has increased in recent years, there are still serious differences of opinion in this field. Many Azerbaijani linguists have a unique approach to speech, and for this reason, the exact boundaries of speech and its place in the language system have not been determined. Undoubtedly, the reason for this is that this problem is still controversial in world linguistics. In this article, we have tried to focus on the research conducted in recent years in Azerbaijani linguistics. A single unit to learn using the means of speech comprehension through a speech listener. Meaning-driven and learning-serving utterances are a function of the features of dialogical speech. It is one of the means of

communication, and the language expresses a number of modal meanings in a sentence, unfolding over speech units. As a term, the term is versatile, three synonyms are found in the dictionaries. Speech is formed by the grouping of the components that make up the sentence and is realized in human speech. There are similar and different aspects between the grammatical organization of the sentence and the actual organization. According to G.Kazimov and a number of linguists, the actual organization is included in speech semantics. G.Kazimov attributed the statement to actual membership. According to him, the utterance can be both membered and not membered from the actual point of view within the sentence. This happens only when the rema is organized. In this case, the theme is imagined with reference to the previous sentence. Intonation is the main tool that shapes the utterance in a sentence and clarifies its essence.

Key words: *discourse, syntactic, language, communication, text*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d.,prof. Qasımov İkram Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür

UOT 81

BƏDƏN DİLİ QEYRİ-ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ

Şeyda EYVAZOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 15 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 13th of July, 2021; accepted: 15th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *qeyri, verbal, süni, ünsiyyət, dil, hərəkət*

Giriş

İnsan fəaliyyətinin əsas hissəsi ünsiyyətlə reallaşır. Ünsiyyət isə məhz dildə reallaşır. Ünsiyyətin nüvəsini insan amili təşkil edir. Ünsiyyət insanın həyat tərzini təmin etməklə bərabər müxtəlif fərdi əlaqələrə əsaslanır, eyni zamanda insanın, fərdin psixoloji durumunu da təyin edir. Ünsiyyət-kommunikasiya insanlar arasında informasiyasının başlanğıcı olmaqla bərabər ideyaların, söz, simvol və məlumatların da təcəssümüdür. İnformasiya insanlar tərəfindən verbal və qeyri-verbal şəkildə qəbul olunur.

Bildiyimiz kimi, dilin ilkin funksiyası onun insanlar arasında ilkin ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Lakin insanlar arasındakı bu ünsiyyət iki yolla reallaşır: verbal və qeyri verbal. Verbal ünsiyyət səs, söz və cümlələr vasitəsilə həyata keçən ünsiyyət olub hamımızın kütləvi şəkildə istifadə etdiyimiz kommunikasiya vasitəsidir. Qeyri-verbal ünsiyyət elmi şəkildə Azərbaycanda son zamanlar öyrənilməyə başlansa da əslində hələ eradan öncə Roma və Çində bu ünsiyyət növü haqqında müəyyən əsərlərdə qeydlər rast gəlirik. Lakin sırf elmi şəkildə bu sahədəki tədqiqatlar keçən əsrin ortalarından başlanmışdır. Silsilə məqalələrin yazılması, tədqiqat işlərinin aparılması təxminən XX əsrin 70-ci illərindən sonra silsilə xarakter daşımağa başladı. Qeyri-verbal ünsiyyət haqqında aparılan araşdırmaların vətəni Amerika sayılsa da bu sahədəki tədqiqatların sayına görə, fikrimizcə, Rusiya ilkin yerlərdən tutur. Rusiyada bu sahədə aparılmış ən yaxşı tədqiqat əsərlərindən birinin müəllifi də V.Morozovdur. O yazır: "Nitqin qeyri-verbal ünsiyyətin xüsusiyyətləri bir qayda olaraq sözlü məna ilə uyğundur. Bununla belə, sözsüz ünsiyyət kanalları sözlü ünsiyyətdən funksional müstəqilliyə malikdir" (5, s. 56). Rus filoloqu qeyri-verbal ünsiyyəti verbal ünsiyyətlə yaxın və oxşar saysa da, onu müstəqil bir ünsiyyət vasitəsi kimi götürməyin tərəfdarııdr.

Azərbaycanda qeyri-verbal ünsiyyət barəsində tədqiqatlar ardıcıl və sistemli şəkildə aparılmamışdır. Yalnız müəyyən əsərlərin içərisində bu mövzuya səthi şəkildə toxunulmuşdur. Prof. Fəxrəddin Veysəlli "Semiotika" əsərində qeyri-verbal ünsiyyətin, bu sahədəki tədqiqatların ilk rüşeymini yaratmışdır (4, s. 25). Lakin bu gün qeyri-verbal ünsiyyət və yaxud bədən dili sahəsində Azərbaycanda tədqiqatlar aparılmaqdadır. Son illərdə bu sahədə dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur (1). Təbii ki, qeyri-verbal ünsiyyətin Azərbaycandakı tədqiqatları davam etməkdədir.

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: seydaeyvazova97@gmail.com

1. Qeyri-verbal ünsiyyətin təsnifatı

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri insan ünsiyyətində önəmli yer tutmaqla sözlü ünsiyyət yaranandan istifadə olunmuşdur. Bədən dilində sözlü dillə bərabər istifadə olunan qeyri-ünsiyyət elementləri nitq daha canlı və diqqətçəkən edir. Bədən dili linqvistik cəhətləri ilə bərabər, semiotik xüsusiyyətləri ilə də seçilməklə bərabər, universal, fərdi xarakterə də malik olur.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onlar arasında nitqli-yəni sözlü ünsiyyət xüsusilə yer tutur. Ünsiyyətin *ekspressiv-mimik* vasitələri də vardır ki, bu da: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikasıdır. Ünsiyyətin *əşyavi-hərəki* vasitələrinin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan lokomotor və əşyavi hərəkətlər, eləcə də poza;

b) başqa adam yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, nəyisə vermək və ya uzatmaq, onu özünə doğru çəkmək və ya özündən itələmək və s.Verbal ünsiyyət forması artıq hamı tərəfindən qəbul edilmiş, bir ünsiyyət vasitəsi olduğu halda qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi Azərbaycan dilçiliyində son illər öyrənilməyə başlanmışdır. Qeyri-verbal kommunikasiya mürəkkəb prosesdir və müxtəlif amillərlə, ilk növbədə, şəxsiyyət amili ilə şərtlənir. Kinesika – "bədən hərəkətlərinin dili" kimi meydana çıxır. İnformasiya mübadiləsində onun kodları jestlər vasitəsilə açıqlanır. Qeyri-verbal ünsiyyət bizim siqnallarımız – dinlədiyimiz, baxdığımız, hərəkət etdiyimiz və reaksiya verdiyimiz şəkildə – ünsiyyət qurduğumuz şəxsə əhəmiyyət verib-vermədiyimizi, doğru danışdığımızı və nə qədər yaxşı dinlədiyimizi bildirir. Qeyri-verbal siqnallarımız dediyimiz sözlərlə üst-üstə düşəndə insanlar arasındakı güvən hissi güclənir. Bunu etmədikdə, qarşı tərəfdə gərginlik, inamsızlıq və çaşqınlıq yarada bilərlər.

Verbal və qeyri-verbal nitq daim bir-biri ilə sıx əlaqədə olub bir növ sintez təşkil edir. Bu haqda N.Məmmədli yazır:

"-əlavə məlumat əldə olunur;

-intonasiya ilə birlikdə məzmun tamamlanır;

-tərəfdaşlar arasında nitq mübadiləsi tənzimlənir" [3, s. 51].

Qeyri-verbal ünsiyyətin özünün də müəyyən təsnifatı mövcuddur. Bu təsnifat müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli şəkildə verilmişdir. Prof. N.Məmmədli qeyri-verbal ünsiyyəti aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

"1. Akustik ünsiyyət: pauza, öskürək, köks ötürmək, gülüş, ağlamaq və s.

2. Prosodik ünsiyyət: temp, tembr, səsi artırıb-azaltmaq, müxtəlif səslər və s.

3. Optik ünsiyyət: ifadəli hərəkət-mimika, poza, jest, yeriş, baxış. və s.

4. Fizioqonomik ünsiyyət: sifət quruluşu, bədəb quruluşu və s.

5. Taktik ünsiyyət: əl verib görüşmək, öpüş, sığal və s.

6. Duyğu ünsiyyəti: qoxu, dad və s." (3, s. 49)

Gördüyümüz kmi, qeyri-verbal ünsiyyətdə səsdən, sözdən, cümlədən, mətndən istifadə edilmir. Qeyri-verbal ünsiyyət bir növ süni ünsiyyətdir. Sözlü nitqə-verbal ünsiyyətə əlavədir.

İntonasiya ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir. Ünsiyyət prosesində kommunikatorun resipientə münasibəti bilavasitə onun intonasiyasında əks olunur. Onun ekspressiv-emosional funksiyası önəmlidir. İntonasiyanın bu funksiyası xüsusi məntiqi vurğu, pauza və s. kimi akustik vasitələrdən qaynaqlanır.

Qeyri-verbal ünsiyyətin əsas xarakterik üsusiyyətlərindən biri də onun məhz şifahi nitqə aid olmasıdır. Təbii ki, biz yazılı nitqdə qeyri-verbal ünsiyyətdən-bədən dilindən bəhs edə bilmərik.

2. Qeyri-verbal ünsiyyət və sosial mühit

Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və onların arasında qarşılıqlı anlama baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. İnsan cəmiyyətdə tək yaşamır. İnsan oğlu daim cəmiyyətin müxtəlif fərdləri ilə əlaqədə olur. İstər təhsildə, istər, istirahətdə, səhiyyədə, məişətdə müxtəlif insanlar bir-birləri ilə münasibətdə olur, ünsiyyət qururlar. İnsanlar sosial mühitdə əlaqədə olarkən onların jestləri, üz əzələləri, əlləri, barmaqları müxtəlif mənalar ifadə edir. Bəzən sosial münasibətlərdə sözün deyə bilmədiyini bədən dili ifadə edir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, sözsüz mesajlar sözü, ifadəni və hətta yeri gəldikdə bütöv cümlənin ifadə etdiyi mənanı daşıya bilir.

İnsanlar arasındakı münasibətlərdə jest, əl tutuşması, qucaqlaşma, öpüş yalnız səmimiyyət və mehribanlıq anlamı vermir, həm də müəyyən etiket qaydalarının həyata keçirilməsində rol oynayır. Ünsiyyət zamanı müəyyən ekstralinqivistik amillər də olur ki, onlar da qeyri-verbal ünsiyyətin elementləri sayılır. Buraya ağlama, öskürək, gülüş, nəfəsalma və s. daxildir. Bu ekstralinqivistik elementlər vasitəsilə bir növ verbal ünsiyyətə qənaət edilir. D.Lambert yazır: "dünyada tapılan ən azı altı üz ifadəsi vardır ki, bu da öyrəndiklərindən əlavə anadangəlmədir. Bunlar xoşbəxtlik, kədər, təəccüb, qorxu, qəzəb və nifrətdir" (2, s. 14). Azərbaycan dilinin söz varlığında müxtəlif jestləri əks etdirən sabit, qeyri-sabit birləşmələr, ifadələr mövcuddur. Məsələn, bunlardan başı aşağı salmaq, barmaq silkələmək, qolları çarpazlaşmaq və s. göstərə bilərik. Bunların sayını çoxaltmaq da mümkündür.

Jestlərlə bərabər mimika – üz əzələlərinin hərəkəti də sosial ünsiyyətdə əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanlıların dilində *gülərüz, qaşqabaqlı, çatıq qaş, alnı düyünlü* kimi ifadələr məhz mimika ilə bağlı ifadələr olub insanlar arasındakı ünsiyyətdə nə qədər önəmli olduğunu göstərir. Üz əzələlərinin gözəl danışıqda, natiqlik sənətində də böyük rolu vardır. Hələ eradan əvvəl qədim Roma natiqi Siseron deyirdi: "Natiqin sözləri qəlbi riqqətə gətirirsə, insanın yanaqlarının aldığı təbii qızartını izah etməyə heç bir elmin qüdrəti çatmaz... Natiqin bədən hərəkətləri qəlbinin sirli hisslərinin hökmü, iradəsi, səsinin igadəsi ilə gizli rabitədədir" (6, s. 31).

Jestlərin özlərinin də növləri mövcuddur:

təsvir edən jestlər - göstərişlər, davam etmək və s.;

jestləri tənzimləyən - başını tərpətmək, başını yelləmək və s.;

jest-emblemlər - salamı bildirən sıxılmış əllər və s.;

adaptiv jestlər - toxunma, vurma, obyektləri çeşidləmə və s.;

jest-affektorlar - emosiyaları ifadə etmək;

mikro jestlər - sifətin qızarması, dodaqların burulması və s.

Gələcək tədqiqatlarımızda bu jestlərin hər biri haqqında ayrı ayrılıqda məlumat verməyi nəzərdə tutmuşuq.

P.Bayramova yazır: "Mədəni fərqlərə əsaslanaraq biz bədən hərəkətlərini şərti olaraq 3 qrupa bölməyi məqsədəuyğun sayırıq:

1) Bütün dünya ölkələrində eyni cür anlaşılan bədən hərəkətləri.

2) Dünya ölkələrinin böyük bir qismində anlaşılan bədən hərəkətləri.

3) Dünya ölkələri arasında çoxlu fərqli mənaları olan bədən hərəkətləri" (1, s. 19).

P.Bayramovanın bu təsnifatı qeyri-verbal ünsiyyətin sosial mahiyyətini tam ortaya çıxardır. Doğrudan da, elə bədən dili ünsürləri var ki, onlar Azərbaycan, o cümlədən Şərq mentaliteti üçün tam yad olduğu halda. Amerika və yaxud Qərb mentalitetində adil hal

sayıla bilər. Bəzi bədən dili elementləri isə bütün dünya xalqları arasında keçərli sayılır. Məsələn, *ağlamaq* dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində eyni cür başa düşülür. Bədbəxt və xoşbəxt hadisənin təsirindən insanın gözlərindən yaşın gəlməsi bütün dünya xalqlarında eyni qəbul edilir.

"Azərbaycanda əli havada yelləmək həm sağ ol, həm də xeyr, etmə kimi mənaları daşıyır. Bir şərtlə ki, əgər əli yuxarı qaldırılıb yellədirsə bu, sağ ol, adi halda azacıq qaldırıb sağa və sola yellədirsə, onda xeyr mənasını daşıyır. Bu bədən siqnalını Amerikada, ancaq sağ ol, Latın Amerikası ölkələrində isə xeyr deyə başa düşürlər. Eləcə də Afrikada bu siqnal "sağ ol" deməkdir. Yunanıstanda isə "cəhənnəm ol" kimi başa düşülür. İtaliyada qarşı tərəfə yönəlmiş açıq əllər digər ölkələrdə tamamilə başqa məna daşıyır. Ümumiyyətlə, italyanlar ünsiyyət prosesində bədən dilindən, xüsusilə də qollardan geniş şəkildə istifadə edirlər. Amerikalılar da qollardan və əllərdən ünsiyyətdə geniş istifadə edənlərdəndir" (1, s. 21). Gördüyümüz kimi, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri, bədən dili həm də linqvokulturoloji mahiyyət daşıyır. Bir ölkədə, müəyyən bir xalqda məqbul sayılan hər hansı bir qeyri-məqbul ünsiyyət vasitəsi digər xalqda, digər mədəniyyətdə məqbul sayıla bilər. Ona görə də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə bir qədər diferensial yanaşılmalıdır.

Sosial həyatda ünsiyyətdə olan toplum üzvləri həmsöhbət olduğu insanın mimikasından artıq danışığın hansı istiqamətdə getdiyini bilirlər. Mimikalar danışana fikrini tam ifadə etməyə imkan verməklə bərabər, kommunikasiyaya girən insanların bir-birlərinə olan həqiqi yanaşmalarını meydana çıxarır. Mimika və jestlərin kommunikasiya prosesi zamanı insanın psixi vəziyyətinin ortaya çıxmasında böyük rolu vardır. "Qeyri-verbal davranış əsasında şəxsiyyətin daxili aləmi açılır, ünsiyyət və birgə fəaliyyətin psixi məzmununun formalaşdırılması həyata keçirirlir. İnsanlar verbal davranışlarını dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün kifayət qədər tez alışırlar" (3, s. 57).

F.Veysəlli yazır: "Dinləyən və ya qəbul edən isə (adresat) öz bilik təcrübəsindən istifadə edərək verilən məlumata qulaq asıb onun mənasını başa düşməyə çalışır (onu dekodlaşdırır və ya deşifrələyir), necə deyərlər, göndərilən məlumatı açır, ona reaksiya verir və ya başqasına ötürür" (4, s. 15).

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən biri də *baxışdır*. Qarşılıqlı baxış insanlar arasında sosial mühitdə qarşılıqlı qeyri-verbal ünsiyyətin qurulmasında rol oynayırlar. Bədən dilinin əsas elementlərindən olan baxış vasitəsilə söhbət dən şəxslərin bir-birinə olan münasibəti aydınlaşdırılır. Gülümsəmə, sözlərin boğazda ilişib qalması, yanaqların qızarması qeyri-verbal ünsiyyətdə rol oynayır. Əslində baxış ünsiyyətdə çox vacib komponent olub vacib funksiyaların reallaşdırılmasında rol oynayır. İnsanlar arasında məlumat-informasiya axtarışı, şəxsin diqqət mərkəzində olub və yaxud olmamaq amili, sosial qarşılıqlı əlaqələrin qurulması, insanların ünsiyyət zamanı psixoloji durumunun sabit səviyyədə saxlanılması baxışın funksiyalarından hesab edilir.

Qeyri-verbal ünsiyyətdə etiketlər də mühüm rol oynayır. Düzdür, etiket qaydalarının çoxu verbal ünsiyyətə xasdır və sözlü dillə ifadə olunur. Lakin bədən dili ilə həyata keçən etiket qaydaları da mövcuddur. Bizim həyat fəaliyyətimizdə elə etiket qaydaları, qeyri-verbal ünsiyyət elementləri var ki, onlar yalnız azərbaycanlılar üçün xasdır. Sadəcə bir fakt göstərmək, fikrimizcə, kifayətdir. İctimai nəqliyyatda ayağa qalxıb böyüklərə yer verməк məhz biz azərbaycanlılara xas etiket qaydalarından sayılır.

Nəticə

Ünsiyyətin iki əsas faktoru olan verbal və qeyri-verbal ünsiyyət nə qədər bir-birləri ilə əlaqəli olsalar da, verbal ünsiyyət – səsli, sözlü, cümləli ünsiyyət daimi ünsiyyət sayılır.

Nə qədər ki, bəşəriyyət, insan oğlu var verbal ünsiyyət də o qədər var olacaq. Lakin qeyri-verbal ünsiyyətdə zamanla dəyişiklik gedə bilər. İşarələr, jestlər, mimikalar müxtəlif zaman kəsiyində fərqli semantika cəlb edə bilərlər. Qeyri-verbal vasitələr beynəlmiləl mahiyyət daşısa da, bu ünsiyyət vasitələri arasında mədəni fərqlər də yox deyildir. Azərbaycanda qeyri-verbal ünsiyyətdən cəmiyyətin müxtəlif sferalarında istifadə edilir. Məişətdə adi dialoqlardan tutmuş yüksək vəzifəli şəxlərin bir-birləri ilə ünsiyyətinə qədər biz qeyri-verbal ünsiyyətin elementlərinə rast gələ bilərik. Onu da unutmamalıyıq ki, qeyri-verbal ünsiyyət elementləri məhz semantikaya əsalanır. Nə qədər söz iştirak etməsə belə, hər bir bədən dili elementinin arxasında bir məna dayanır.

Qeyri-verbal ünsiyyət birbaşa insanın psixi durumu ilə bağlı olub şəxsiyyətin fərdi-psixoloji, sosial-psixoloji durumu ilə səciyyələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova P. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin linqvo-semiotik xüsusiyyətləri. Fəlsəfə dokt. diss. avtoreferatı. Bakı. 2022, 28 s.
2. Lambert, D. Body Language 101: The Ultimate Guide to Knowing when People Are Lying, How They Are Feeling, what They Are Thinking, and More. New York, 2008. p. 26
3. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2021. 49 s.
4. Veysəlli, F. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010. 25 s.
5. Морозов, В. Невербальная коммуникация. Экспериментально-психологические Москва, 2011. 109 с.
6. Цицерон, М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. Москва: Наука,1972. 31 с.

Резюме

Шейда Эйвазова

Язык тела как некоммуникативное средство

Человеческие группы в обществе постоянно общаются друг с другом. Основная функция языка заключается в том, что он является средством общения между людьми. Функция языка как основного средства общения реализуется двояко. Вербально и невербально. Вербальная коммуникация – это форма общения, которой мы все пользуемся ежедневно, на основе фонетических, лексических, грамматических законов, посредством фонем, слов, словосочетаний, предложений, текстов. Вербальное общение осуществляется в письменной и устной форме и служит средством общения между людьми.

Речь является основным средством общения и составляет основу жизнедеятельности людей. Вступление в живое общение с текстовыми сухими людьми считается основной деятельностью каждого человека в социальной среде. Вхождение в живое общение путем построения текстов является результатом вербального общения. В невербальном общении участвуют не звуки, слова, словосочетания, предложения, тексты, а элементы языка тела. Невербальная коммуникация включает акустическую, просодическую, оптическую, физиогномическую, тактическую, эмоциональную коммуникацию. К невербальным средствам относятся все параметры внешности человека.

Невербальное общение ведет как к дальнейшему укреплению существующих отношений, так и к их разрыву, невербальное общение также имеет лингвистические и семиотические характеристики. В невербальной коммуникации наряду с интернациональными факторами наблюдается межкультурная дифференциация. Невербальная коммуникация охватывает широкий спектр использования и совсем не отстает от вербальной коммуникации. Существуют средства как вербальной, так и невербальной коммуникации, что выступает основным фактором, разграничивающим два вида коммуникации.

Невербальные средства общения также называют искусственными средствами общения. Хотя и искусственный, он тесно связан с речью. Даже информация, которая не может быть выражена

словами или которую люди не хотят выражать словами, осуществляется невербальными средствами. В тексте упоминались невербальные средства коммуникации. При написании статьи использовались различные научные источники.

Ключевые слова: *невербальное, искусственное, общение, язык, действие.*

Summary

Sheyda Eyvazova

Body Language as a Non-Communicative Tool

Human groups in society are constantly communicating with each other. The primary function of language is that it is a means of communication between people. The function of language as the main means of communication is realized in two ways. Verbally and non-verbally. Verbal communication is a form of communication that we all use on a daily basis, based on phonetic, lexical, grammatical laws, through phonemes, words, word combinations, sentences, texts. Verbal communication is carried out in written and oral form and serves as a means of communication between people.

Speech is the main means of communication and forms the basis of people's life activities. Entering into live communication with text dry people is considered the main activity of every person in the social environment. Entering into live communication by constructing texts is a result of verbal communication. In non-verbal communication, not sounds, words, word combinations, sentences, texts, but body language elements are involved. Non-verbal communication includes acoustic, prosodic, optical, physiognomic, tactical, emotional communication. Non-verbal means include all parameters of a person's physical appearance.

Non-verbal communication leads to the further strengthening of existing relationships, as well as breaking them, non-verbal communication also has linguistic and semiotic characteristics. In non-verbal communication, intercultural differentiation is observed along with international factors. Non-verbal communication covers a wide range of uses and is not behind verbal communication at all. There are means of both verbal and non-verbal communication, which acts as the main factor differentiating the two types of communication.

Non-verbal means of communication are also called artificial means of communication. Although artificial, it is closely related to speech. Even information that cannot be expressed in words or that people do not want to express in words is carried out by non-verbal means. Non-verbal means of communication were mentioned in the text. Various scientific sources were used in writing the article.

Key words*: non-verbal, artificial, communication, language, action*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA TƏKRARLARIN MƏTNYARADICI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖV

Aynur GÜNƏŞLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 22 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022
Received: 21 th of July, 2021; accepted: 22 th of August , 2022; published online: 30 th of September, 2022

Açar sözlər: *təkrar, mətn, sintaktik bütöv, ellipsis, nağıl*

Giriş

Mürəkkəb sintaktik bütövün struktur-semantik birlik kimi formalaşmasında əsas mətndaxili əlaqə vasitələrindən biri təkrarlardır. Mətn yaradıcılığında müxtəlif formalarda təzahür edən təkrarlar struktur baxımından sadə və mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm bir üsul kimi reallaşır. Bu məqamı K.Abdulla xüsusi olaraq qeyd edir: "Mətndə özünü göstərən təkrarlar spesifik bir sistem yaradırlar. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq, təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır" (1, 234). M.Adilov bu məsələ ilə əlaqədar belə bir fikir söyləmişdir: "Hər şeydən əvvəl göstərmək lazımdır ki, bütün təkrarlar dildə müşahidə edilən ümumiləşmə, mücərrədləşmə hadisəsinin nəticəsidir" (2, 195).

1. Təkrarların növləri

Təkrarların aşağıdakı növləri var:

Fonetik təkrarlar (buraya alliterasiya, yəni samit səslərin təkrarı; assonans, yəni sait səslərin təkrarı kimi bədii üsullar və b. aiddir);

Morfoloji təkrarlar (buraya zaman, şəxs, cins, hal şəkilçilərinin təkrarlanması aiddir);

Leksik təkrarlar (buraya tam, natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda sözün təkrarı və sıfır təkrarlar və ya ellipsisləşmə aiddir);

Sintaktik təkrarlar (buraya söz sırasının tam və natamam təkrarı, söz sırasının pozulması, inversiya və s. aiddir) (8, 36).

Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə təkrarların olması heç də keyfiyyətin aşağı olmasına dəlalət etmir, əksinə, emosionallığın artmasına gətirib çıxarır. Mətn daxilində təkrarlar komponentləri bir-birinə bağlayan vasitə olmaqla yanaşı, həm də üslubi yükün daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. Fikrimizi "Azərbaycan nağılları"ndan seçilmiş aşağıdakı nümunə ilə əsaslandıraq:

"Biri vardı, biri yoxdu. Allahın aciz bəndəsi çoxdu. Onlardan biri də bizim Kür qırağında yaşayan Əlmərdan kişiydi. Bu yazığın əli xamırlı, qarnı ac idi. Ha işlərdi, şumlardı, əkərdi, malalayardı, becərib məhsulu başa gələndə bəy bir yannan, koxa bir yannan,

* dissertant, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: aynur_gunashli@yahoo.com
ORCID NO: 0000-0002-9077-7862

borclu bir yannan bunun məhsulunu xırmanda qurtarardılar. Payız gələndə, kişi təzədən düşərdi qapı-qapı borc dilənməyə. Tikan qırıb satardı, meşədən odun oğurlayıb satardı. Elə ac idi ki, ac" (6, 21).

İzaha cəlb etdiyimiz bu nümunədə təkrarların həm mətn yaradıcı, həm də üslubi baxımdan funksiyanın bir-birinə nüfuz etməsi aydın seçilir. Bu mətndə "biri", "bir yannan", "ac" sözləri müxtəlif məqamlarda təkrarlanaraq, həm mətnin komponentlərini bir-biri ilə bağlayır, həm də üslubi funksiyanın daşıyıcısı kimi Azərbaycan xalq nağıllarının qayəsinə xidmət edir. Bundan əlavə, göstərdiyimiz mürəkkəb sintaktik bütövdə leksik təkrarla yanaşı morfoloji təkrarlar da öz əksini tapmışdır. Belə ki, mətndəki xəbərlərin "idi" hissəciyi vasitəsilə yaranaraq təkrar olunması sanki bir mətn hüdudunda bir morfoloji zaman mühiti yaratmış və mətnboyu hadisələr də bunun üzərində köklənmişdir.

Biz artıq yuxarıda təkrarların təsnifatı ilə tanış olduq. İndi isə həmin bu təkrarları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Fonetik təkrarlar zamanı mətndə hər hansı samit və yaxud saitin təkrarı nəzərdə tutulur. Fonetik təkrarlardan əsasən üslubi cəhətdən rəngarənglik yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, hər hansı bir mətndə samit və yaxud saitin təkrarı mətn boyunca davam etmir. Buna mətnin başlanğıc, orta və ya son mərhələsində rast gəlmək mümkündür.

"Bir neçə gün gözlədi ki, görüm gəlib gedən olacaqmı. Gecələr çıxıb ovlayır, quşlayır, gündüzlər də gizlənirdi. Heç bilmirdi ki, bağdadı, yoxsa ovdadı. Beləliklə, üç gün keçdi. Dördüncü gün gördü bağ tərəfdən hənirti gəlir. İbrahim nəfəsini içinə çəkib, qulaq asdı, gördü budu devlər gəlir" (3, 37).

Yuxarıda göstərdiyimiz mikromətnin başlanğıc hissəsində alliterasiya hadisəsinə, yəni samitlərin təkrarına rast gəlirik. Belə ki, ilk cümlədə sözlərin əksəriyyəti "g" səsi ilə başlanır və bu da mikromətnə xüsusi bir üslubi rəngarənglik gətirir.

Morfoloji təkrar zamanı isə mətn boyunca hər hansı bir morfoloji kateqoriyanın göstəricisinin təkrarını müşahidə edirik:

"Biri vardı, biri yoxudu, Allah varıdı, şəriki yoxudu. Günlərin bir günündə Qəndəharda bir padşahın gözünün ağı-qarası, Nuşapəri adlı bir qızı varıdı. Nuşapərinin atası çox əzazil və zalım idi. Camaata qan ağladardı; başqa padşahlar bunun əlindən dad çəkərdi. Bu padşahın bir darğası varıdı, darğa da padşahdan geri qalmazdı. Darğa padşahın dediyini üç dəfə artıq camaatın kürəyindən çıxarardı. Darğanın əlindən adamlar başladılar şəhərdən qaçmağa. Kəndlilərin handa bir yaxşı qızını darğa görsəydi, onu ya Qəndəhar padşahı üçün, ya da özü üçün zoman gətirirdi" (3, 5).

Göstərdiyimiz mikromətndə morfoloji təkrar hadisəsi ilə rastlaşırıq. Belə ki, mətn boyunca xəbərlik şəkilçisi kimi "idi" hissəciyi və onun qısaldılmış variantını müşahidə edirik. Məsələn, yoxudu, varıdı, zalım idi və s.

Leksik təkrarlar, bildiyimiz kimi, istər bir cümlədə, istərsə də bir neçə cümlə, yəni mətn daxilində işləndikdə, sözsüz ki, digər təkrar növləri kimi emosionallığı və vurğunu artırır, diqqəti vurğulanan obyektə yönəltməyə kömək edir və hətta, bir çox hallarda onların işlənməməsi, belə demək mümkünsə, mətnin məntiqinə təsir edir, onun güclü çatdırılmasının qarşısını alır. Özlərinin elə bu cür təsir gücünə, effektivliyinə və ifadəliliyinə görə, leksik təkrarlar, demək olar ki, bütün dillərdə təkrarların ən geniş yayılmış növüdür.

Q.Y.Solqanik hesab edir ki, leksik təkrar öz-özünə təklikdə məna ifadə etmir. O yalnız mətn daxilindəki cümlələrin daxili və dərin hesab olunan struktur əlaqəliliyini göstərir və bu da sintaktik əlaqədir. Sintaktik əlaqələr müəyyən sintaktik modellər əsasında yaranır ki, leksik təkrarlar da bu əlaqəni üzə çıxarır və onu dərk etməyə, anlamağa kömək göstərir (13, 47).

"İbrahim bütün əhvalatı Pərinuşa danışdı. Pərinuş çox sevindi. Yeddi gün, yeddi gecə İbrahim toy eləyib Pərinuşu aldı. İbrahim öz atasını da yanına alıb xoş gün keçirməyə başladılar" (3, 59).

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə biz, əsasən, leksik təkrarın varlığını müşahidə edirik. Nümunə sadə, nəqli və geniş cümlələrdən ibarətdir. "İbrahim" və "Pərinuş" sözləri bir-biri ilə mikromətn boyunca əvəzlənir və leksik təkrar kimi özünü göstərir.

2. Ellipsis hadisəsi

Mətn yaradıcı faktor kimi təkrarlar dedikdə heç də hər hansı bir vahidin olduğu kimi təkrarlanması nəzərdə tutulmur. Mətndə təkrar komponentlər transformasiyaya uğraya bilər. Yəni mətnin tərkibi müəyyən bir obyekt ətrafında onun dərk edilməsi ilə bağlı toplana bilər. Buna ellipsis hadisəsi deyilir. Ellipsis ifadəsini tapmayan, amma tapması mümkün olan linqvistik dəyər deməkdir. Dəyərə malik vahidin yoxluğu kimi səciyyələndirdiyimiz ellipsis dil təsəvvürlərində yox olmağa doğru gedir və daha dərində gizlənmiş tam bütöv variantla əvəz edilir. Belə bir nümunəyə nəzər salaq:

"Bəli, Əmiraslan günə bir mənzil, təyyi-mənazil, az getdi çox dayandı, çox getdi az dayandı, gəlib çıxdı Bağdad şəhərinə. Gecəydi, atdan düşdü, atının yüyənini doladı başına, bir namə yazıb keçirtdi atın yəhərinə ki: "Mehriban ana, mən sağ-salamat gəlib çatdım" (3, 258).

Verilmiş mətndə "Əmiraslan" obyektinin mətn boyu açılışı ellipsis vasitəsi ilə həyata keçirilir. Burada söhbət Əmiraslandan gedir, birinci cümlədə o iştirak edir, lakin sonrakı cümlələrdə implisit mövcudluğa çevrilir.

Deməli, ellipsis də öz növbəsində mətnin komponentlərinin struktur birləşmələrinə müəyyən mənada şərait yaradır. Ellipsis müəyyən mənada təkrardan yayınmadır. Lakin bu əlamət mətn çərçivəsində həyata keçirilən formal vasitələrdən biridir.

3. Deyktik elementlər

Mətndaxili əlaqə yaradan mühüm vasitələrdən biri də deyktik elementlərdir. Deyktik elementlər dedikdə işarəedici funksiyaya malik elementlər nəzərdə tutulur. A.Məmmədov deyktik elementləri mühüm bağlayıcı vasitələrdən hesab edir və deyktik elementlər dedikdə o, müxtəlif tipli əvəzlikləri, zərfləri, felin zaman formalarını, artiklları ön plana çəkir (10, 75).

Akademik K.Abdulla da bu məsələyə toxunaraq qeyd edir: "Nəzərdən keçirilən məsələ ilə əlaqədar bizi deyktik elementlər maraqlandıracaq ki, onların vasitəsilə bütöv mətn arasında, mətnin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq mümkün olsun, başqa sözlə, mətnlə bağlı bizi deyktik elementlərin özündən əvvəlki kontekstə işarə etmək funksiyası maraqlandıracaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, deyktik element vasitəsilə mətnin komponentlərinin struktur birləşməsinin baş verməsi eyni zamanda mətnin kompressiyaya uğramasını (yəni müəyyən hissələrinin sıxılmasını) təmin edir" (1, 237). Deyktik elementlərin komponentlər arasında əlaqə yaradıcı funksiyasını nümunə əsasında izah edək:

"Yeddi gün, yeddi gecə toy eləyib, Siman vəzirin qızını zor-güc alıb verdi Adamzada, özü də Şah Dəşküvara tapşırdı ki, əgər mənim bu div Adamzadəmin başından bir tük əskik olsa, yerlə göyü bir eləyəcəyəm. Bundan sonra atını minib üz qoydu çöllü-biyabana" (3, 33).

Göstərdiyimiz nümunədə ikinci komponentin əvvəlində "bundan" deyktik elementi işlənmişdir. Bu elementin köməkliyi ilə sanki göstərdiyimiz mətn iki hissəyə bölünür. Belə ki, bu mətn deyktik elementdən əvvəlki və deyktik elementdən sonrakı hissələr ol-

maqla iki hissəyə ayrılır. İkinci komponentin əvvəlində işlənən "bundan" işarə əvəzliyi "sonra" qoşması ilə birləşərək birinci komponentdə verilən hadisələri işarə edir və beləliklə, ikinci komponent daxilində də birinci komponent öz əksini tapır.

Daha bir nümunə ilə fikrimizi izah edək:

"Qara vəzir buna razı oldu. Bir kəndir gətirdi, bir ucunu Pəri xanımın belinə bağladı, o biri ucundan da özü bərk-bərk tutdu. Pəri xanım yeriyə-yeriyə belindən kəndiri açdı, bir kola bağladı. Çarğatını da kolun başına atıb, asta qaçan namərddi, meşə ilə qaçmağa başladı" (4, 212).

Yuxarıda göstərdiyimiz mikromətndə birinci komponentdə "buna" deyktik elementi öz əksini tapmışdır. Həmin deyktik element digər komponentlərdə açılır, öz izahını tapır.

3. Mürəkkəb sintaktik bütöv

Mürəkkəb sintaktik bütövlər dilçilikdə yeni sayılan tədqiqat sahələrindədir. Müxtəlif dilçilərin tədqiqatlarında az-az da olsa, bu sahəyə toxunulsa da, problemin bütövlükdə tədqiqata cəlb olunması, dilçilərin daha çox maraq obyektinə çevrilməsi XX əsrdən etibarən baş vermişdir. İlkin olaraq Avropa və Rusiyada bu sahədə ard-arda tədqiqatlar aparılmış, böyük uğurlar əldə edilmişdir. Türkoloji dilçilikdə isə mətn sintaksisi məsələsinin araşdırılması XX əsrin 60-70-ci illərindən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin hələ də dilçilər arasında cümlədən böyük sintaktik vahidin – mürəkkəb sintaktik bütövün ayrıca bir sahə kimi araşdırılmasına qarşı fikirlər də mövcud olmaqdadır. Hələ XIX əsrdə görkəmli alim Mirzə Kazım bəy məşhur "Qrammatika" əsərində çox ilkin formada da olsa, mətnin öyrənilməsi məsələsinə toxunmuşdur.

Mürəkkəb sintaktik bütöv və abzasın qarşılıqlı münasibətini forma və məzmunun vəhdəti kimi aydınlaşdırmaq olar. Düzdür, abzas mətn və ya məzmunun ən mükəmməl formalaşma vasitələrindən biridir, lakin mətnin iki və daha çox abzasda verilməsi situasiyası ilə də rastlaşırıq. Fikrimizi Azərbaycan nağıllarından seçilmiş bir nümunə ilə əsaslandıraq:

"Biri vardı, biri yoxdu, bir Fatı qarı vardı. Bu qarının da bir keçəl oğlu var idi, adına da Keçəl Məhəmməd diyərdilər.

Fatı qarının sənəti çərçilərdən nisyə pambıq gətirib, onnan ipliy əyirirdi, aparıb bazarda satardı. Mayasını çərçilərə verərdi, qalanına da birəz çörək, bir az soğan alardı. Nənəbala yeyib dolanardılar" (5, 34).

Göstərdiyimiz nümunədə fikir, məna bütövlüyü bir abzasda deyil, iki abzasda öz əksini tapmışdır. Belə ki, burada yalnız birinci abzası mürəkkəb sintaktik bütöv kimi götürmək yanlış olardı. Çünki buradakı fikir natamamdır. İkinci abzasla yanaşı işləndikdə məna tamamlanır və bütövlükdə bir sintaktik bütöv kimi götürülür.

Yuxarıda göstərdiklərimizin əsasında deyə bilərik ki, mətnin sərhədlərinin abzasın sərhədləri ilə eyniləşdirilməsi fikri yanlışdır.

Azərbaycan və türk dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyən olunması məsələsinə Ə.Cavadov, Ə.Xəlilov, N.Novruzova, K.Üstünova və başqaları da öz əsərlərində toxunmuşlar. Lakin K.Abdullanın türk dillərində MSB-nin sərhədlərini müəyyən edən meyarlar türkologiyada əsas prinsip kimi qəbul edilmişdir. Belə ki, öz-özlüyündə müstəqil cümlələr təşkil edən mətnin komponentləri arasındakı semantik-struktur əlaqələri, münasibətləri təhlil etmək üçün mürəkkəb sintaktik bütövün müəyyən sintaktik məkandakı sərhədlərini, başlanğıc və bitmə nöqtələrini göstərən bir meyar müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə mətnin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərən Ə.Xəlilov mətnin mərkəzi cümləsini əsas götürmüşdür. K.Abdulla isə mürəkkəb

sintaktik bütövlərin sərhədlərini təyin edərkən dilin daxili sintaktik quruluşundan istifadəni əsas götürmüşdür. Onun fikrinə görə, bu zaman propozisional üsuldan - yəni cümlənin artıq məlum olan qanunauyğunluqlarının mətnə köçürülməsi üsulundan istifadə etməyi məqsədə uyğun hesab etmişdir (3, 201).

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin bütövlükdə ayrıca bir tədqiqat sahəsi olaraq öyrənilməsində akademik K.Abdullanın işləri daha uğurlu olmuşdur. O, 80-ci illərdə bir-birinin ardınca mətn sintaksisinə aid bir çox məqalələr çap etdirir, doktorluq dissertasiyası yazır. K.Abdullanın "Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri" adlı monoqrafiyası təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, həmçinin türkoloji dilçilikdə sintaksisin nəzəri problemlərinə, cümlə, mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisi sahəsində mövcud fikirlərə yenidən baxmaq imkanı verir. Müəllif kitabın bir hissəsində mürəkkəb sintaktik bütövlərdən bəhs etmişdir. K.Abdulla mətnin ən aktual məsələlərindən olan mətnin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, mətn və abzas, mətnin kompozisiyası, tərkibi, koqeziyası kimi məsələləri araşdıraraq onlara aydınlıq gətirmişdir.

Fikrimizcə, mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün propozisional üsul ən əlverişli üsullardan biridir. Bunun üçün əvvəlcə cümlə quruluşuna nəzər yetirək. Cümlə quruluşu üç mərhələdən – başlanğıc, orta və sonluqdan ibarətdir. Azərbaycan türk dilindəki cümlə quruluşuna baxsaq görərik ki, bu cümlələr leksik şəkildə başlayır və sonluqda da bu başlanğıca qrammatik cəhətdən qayıtmaq lazım gəlir. Yəni cümlənin sərhədləri həmişə başlanğıcda olan subyekt ideyasının cümlənin sonunda şəxs sonluqlarında özünü göstərən təkrarından ibarətdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, cümlənin əvvəlində işlənən mübtəda nitq axarının hansı nöqtəsində qrammatik dəyişməyə məruz qalaraq cümlənin sonunda təkrar olunursa, o cümləyə nöqtə qoymaq olar (77).

Bir çox tədqiqatçıların fikrinə əsasən, cümlədə olduğu kimi mətndə də 3 mərhələ – başlanğıc, orta və son mərhələlər özünü göstərir. Mətni təşkil edən mərhələləri araşdırmazdan əvvəl daha vacib bir məsələyə – mətnin tərkibi məsələsinə diqqət etmək lazımdır. Çünki mətnin tərkibini öyrənmədən onu təşkil edən mərhələləri araşdırmaq çətin olar. A.Məmmədovun sözləri ilə desək, bir qayda olaraq, mürəkkəb sintaktik bütövü komponentlərinin tərkibinə görə iki növə bölmək olar:

Sadə, ikikomponentli mürəkkəb sintaktik bütöv;

Mürəkkəb, çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütöv.

Sadə mürəkkəb sintaktik bütöv və yaxud mikro mətn sintaktik planda iki cümləyə bərabər iki komponentdən ibarətdir. Bundan fərqli olaraq, mürəkkəb sintaktik bütöv üç və daha artıq komponentlərin, yəni cümlələrin birləşməsi vasitəsilə yaranır (7, 31).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mətnin mərhələlərinin ikikomponentli və çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütövlərdə özünü necə göstərdiyini nəzərdən keçirək. Sadə mürəkkəb sintaktik bütövlərdə göstərilən üç mərhələni müəyyən etmək mümkün deyil. Belə ki, burada yalnız başlanğıc və son mərhələlər özünü göstərir. Lakin demək olmaz ki, sadə mürəkkəb sintaktik bütövlərdə orta mərhələ tamamilə yoxdur. Orta mərhələnin formal olaraq mövcud olmamasına baxmayaraq, mətnin məzmun keçidində özünü implisit, yəni gizli şəkildə göstərir və məzmun bütövlüyü tamamlanır. Belə bir misala nəzər salaq:

"Bəxtiyar almaları alıp qoydu cibinə. Cənnət almaların özdəri yedi, o biri almaları gətirib verdi paççaha" (5, 79).

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunə tərkibinə daxil olan komponentlərin sayına görə sadə mürəkkəb sintaktik bütövdür. Bu mətndə fikir ümumidən xüsusiyə doğru istiqamətlənir və birinci cümlədə, yəni başlanğıc mərhələdə göstərilən fikir sonrakı mərhələlərdə

aydınlaşır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, sadə mətndə komponentlərdən biri başlanğıc, ikincisi isə sonluqdur. Bu misalda "Bəxtiyar almaları alıp qoydu cibinə" başlanğıcdır. Ancaq ikinci komponentlə (Cənnət almaların özdəri yedi, o biri almaları gətirib verdi paççaha) birinci komponent bir sintaktik bütöv hüdudunda orta mərhələni sanki öz aralarında kompensasiya edirlər. Yəni bu halda məna keçidi, keçid ideyası sadə mətndəki komponentərin bir-biri ilə birliyinin semantik münasibətlərinin dərinliyində gizlənib.

K.Abdulla başlanğıc mərhələni mikromətn üçün ən əsas mərhələ hesab edərək yazır: "Mətnin başlanğıcı sanki, bütün mətn quruluşunun əsas, tematik düyününə çevrilir, başqa sözlə, bu başlanğıc, sanki cümlə quruluşundakı mübtədanın, yəni subyekt ideyasının yerinə yetirdiyi funksiyanı yerinə yetirir. Mətnin başlanğıcı, adətən, ümumi girişlə xarakterizə olunur ki, bu ümumi giriş də mətnin qurulması prosesi boyu tədricən konkretləşdirilir" (3, 204).

Fikrimizcə də, əlbəttə, mətnin quruluşuna nəzər saldıqda ən vacib rolu onun birinci komponenti oynayır, yəni bu ona görədir ki, özündən sonra gələn cümlələrlə müqayisədə birinci komponent daha da sərbəst quruluşlu olur və o, mətni yaradaraq növbəti cümlələrdə açılacaq fikrin başlanğıc anını özündə ifadə edir.

K.Abdulla ədəbi-bədii mətnin struktur-məna bütövlüyünə malik olmaqla makromətnə və mikro-mətnə böləndüyünü qeyd edir. Makro-mətn struktur-məna bütövlüyü baxımından həcmcə bir əsərdir. Daha doğrusu, əsərin həcmidir. Makro-mətndə əsərin məzmunu həcmindən asılı olmayaraq özü uzunluğunda olan vahid bir cümlədir.

Ümumiyyətlə isə, mətnin başlanğıc hissəsi – onun temasının açılmasının başlanğıcı hesab olunur və bu hissəyə aid olan cümlələrdə, əksər hallarda, əvəzliklər və ya digər qrammatik hissələrdən (və ya vasitələrdən) istifadə olunmur, yəni onların mövcudluğu sezilmir. Mətnin orta hissəsi – başlanğıcda verilənlərin ümumi mənasının açılmasına xidmət edir. Bu mərhələ ən mühüm informasiyanın ötürməsinin keçidini hazırlayır və başlanğıc vasitəsilə təqdim olunan girişin konkretləşməsinə xidmət edir. Son hissə isə – mətndəki müəyyən məzmunun və informasiyanın yekununa çevrilir. Çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütövlərdə mərhələləri daha aydın izah etmək üçün belə bir misala nəzər salaq:

"Biri var imiş, biri yox imiş, bir padişahın on bir oğlu var imiş. On nəfəri bir arvatdan, birisi başqa arvatdan. Bu başqa övrətdən olan oğlanın adı Muxtar imiş. Bir gün padişah istəyir ki, oğlanlarını evləndirsin. Buna görə vəziri çağırıb fikrini söyləyir. Vəzir isə padişahın fikrini bəyənib, əhvalatı oğlanlara söyləyir. Oğlanlar isə razı olmayırlar. Bu xəbəri eşitdikdə padişah oğlanlarını hüzuruna istəyib, onlara evlənmələrini təkid edir" (5, 204).

Göstərdiyimiz bu nümunədə də birinci cümlə (Biri var imiş, biri yox imiş, bir padişahın on bir oğlu var imiş) başlanğıc, yəni giriş hissədir. Mətnin ilk cümləsində göstərilən bu ümumi fikir sonrakı yeddi cümlədə izah olunur, aydınlaşır. Belə ki, orta mərhələdə də göstərilən fikir son cümlə ilə (Bu xəbəri eşitdikdə padişah oğlanlarını hüzuruna istəyib, onlara evlənmələrini təkid edir) yekunlaşır və mətn tamamlanır.

Mətn dilçiliyinin tədqiqi tarixinə nəzər saldıqda belə bir məqam diqqəti daha çox cəlb edir ki, mətnin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi bütün tədqiqatçıları düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Bir qisim tədqiqatçı mürəkkəb sintaktik bütövün sərhədlərini abzasa bərabər tutduqları halda, digərləri onu abzas çərçivəsində məhdudlaşdırmağın düzgün olmadığı fikrini müdafiə etmişlər.

Nəticə

Yuxarıda sadaladıqlarımızı yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan folklor nümunələri əsasında tədqiq olunan mikromətnlər olduqca aktual bir dilçilik sahəsi

olan mətn dilçiliyinin əsasını təşkil edir. Folklordan seçilmiş nümunələrdə mikromətnlərin komponentlərini əlaqələndirən vasitə kimi təkrarlar özünün bütün xüsusiyyətlərini və növlərini tapa bilir. Bu da, əsasən, nağıllarımızın canlı danışıq dilinin – xalq dilinin əsasında yaranmasından irəli gəlir. Çünki mətn dilçiliyi sahəsi də məhz nitqdə, ünsiyyətdə iri dil vahidlərinin vacibliyi nəticəsində yaranmış bir sahədir.

Aparılan araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, müasir dilçilik nöqteyi-nəzərindən olduqca aktual olan mətn dilçiliyi sahəsi əsasında aparılan bu tədqiqat işi öz yeniliyi ilə seçilir. Burada yalnız təkrarlarla bağlı nəzəri fikirlər deyil, həmçinin bu fikirlərin nümunələr əsasında izahı öz əksini tapmışdır. Azərbaycan nağıllarından seçilmiş mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr sırasında təkrarlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şifahi xalq yaradıcılığının mühüm janrlarından olan nağılların dili danışıq dili əsasında formalaşdığı üçün ritmik, üslub çalarları ilə zəngin, o cümlədən ahəngdar dil nümunələrindəndir. Məhz bu səbəbdən də təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitə olmaqla yanaşı, həm də üslubi yükün daşıyıcısı kimi çıxış edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Adilov M.A. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm, 1974, 233 s.
3. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
4. Azərbaycan dastanları. Beş cilddə, I cild. Bakı: Lider, 2005, 392 s.
5. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
6. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
7. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
8. Hacıyeva K.B. Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə leksik təkrarlar (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında), Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2009, 121 s.
9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 399 s.
10. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasındakı formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2003, 54 s.
11. Doğan G. Metin Bilgisi. İstanbul, Topkapı: Multilingual Yayınları 2007, 528 s.
12. Musaoğlu M.M. Kemal Abdulla'nın Eserleri Türkiye Türkçesinde, Ankara: Kültür Ajans Yayınları, 2010, 207 s.
13. Солганик Г.Я. Стилистика текста. Учеб. пособие. Москва: Флинта, Наука, 1997, 326 с.

Summary

Aynur Gunashli

Text Creating Characteristics of Repetitions in Azerbaijan Fairy Tales

In the article, the text-creative features of repetitions were investigated based on examples of Azerbaijani folklore, and the types of repetitions were interpreted separately. Although the repetitions were involved in the research in advance, the research of the topic on the basis of selected examples from Azerbaijani fairy tales is one of the main indicators of the scientific novelty of the work. Repetition, manifested in various forms in text creation, does not indicate a low quality, on the contrary, it leads to an increase in emotionality. Repetition as a textual creative factor does not mean repeating any unit as it is. Repeated components in the text can be transformed. That is, the content of the text can be gathered around a certain object in connection with its understanding. This is called the phenomenon of ellipsis. An ellipsis means a linguistic value that does not find the expression, but can be found.

Complex syntax, which is the field of study of text linguistics, is a component of the group of sentences

that make up the whole text. Phonetic, lexical, morphological, and most importantly syntactic analysis of literary and artistic text fragments in the example of Azerbaijani folk tales is the main criterion for drawing conclusions about the integrity of the structural meaning of oral folk literature. Repetitions that serve the integrity and clarity of the text are one of the special methods of communication between sentences in the text, and these repetitions are often found in Azerbaijani folk tales. During the investigation of the logical-syntactic relationship between the components in the texts of oral folk creativity of Azerbaijan, predicate, logical-syntactic, connecting one sentence to another concept should also be refined. It should also be noted that syntactic parallelism plays a role in connecting the sentences of the text in terms of meaning and structure.

In connection with the mentioned, the article also provides information about the complex syntactic whole, which is one of the young fields of Azerbaijani linguistics. Considerations are presented on the basis of examples of the complex syntactic whole in Azerbaijani folk tales.

Key words: *repetition, text, syntactic whole, ellipsis, fairy tale.*

Резюме

Айнур Гюнешли

Текстообразовательные характеристики повторов
и сложное синтаксическое целое в азербайджанских сказках

В статье на примерах азербайджанского фольклора исследованы текстотворческие особенности повторов, отдельно интерпретированы виды повторов. Хотя повторы привлекались к исследованию заранее, исследование темы на основе избранных примеров из азербайджанских сказок является одним из основных показателей научной новизны работы. Повтор, проявляющийся в различных формах в текстотворчестве, не свидетельствует о низком качестве, наоборот, ведет к повышению эмоциональности. Повтор как фактор текстового творчества не означает повторения какой-либо единицы как таковой. Повторяющиеся компоненты в тексте можно трансформировать. То есть содержание текста может быть собрано вокруг определенного объекта в связи с его пониманием. Это называется явлением эллипса. Многоточие означает языковое значение, которое не находит выражения, но может быть найдено.

Сложный синтаксис, являющийся областью изучения лингвистики текста, является составной частью группы предложений, составляющих весь текст. Фонетический, лексический, морфологический, а главное синтаксический анализ литературно-художественных текстовых фрагментов на примере азербайджанских народных сказок является основным критерием для выводов о целостности структурного значения устной народной литературы. Повторы, служащие целостности и ясности текста, являются одним из особых способов связи между предложениями в тексте, и эти повторы часто встречаются в азербайджанских народных сказках. При исследовании логико-синтаксических отношений между компонентами в текстах устного народного творчества Азербайджана выявлены компоненты, связывающее одно предложение с другим. Также следует отметить, что синтаксический параллелизм играет роль в связи предложений текста по смыслу и структуре.

В связи с упомянутым в статье также приводится информация о сложном синтаксическом целом, которое является одной из молодых областей азербайджанского языкознания. Рассмотрение представлено на примере сложного синтаксического целого в азербайджанских народных сказках.

Ключевые слова: *повтор, текст, синтаксическое целое, многоточие, сказка.*

Məsul katib f.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

İQTİSADİ ELMLƏR

UOT 338.48

AKTİV TURİZM ÜZRƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN REYTİNQİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Vilayət İSMAYILOV*
Kərim KƏRİMOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 22 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 21th of July, 2021; accepted: 22th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *aktiv turizim, marşrut, region, beynəlxalq turist axını, rəqabətlilik, reytinq*

Giriş

Tundra, səhralarda, həmçinin digər kifayət qədər monoton landşaftlara malik olan ərazilərdə ciddi turist səyahətləri üçün əlverişli imkanların olduğunu qeyd etmək olar. Lakin o səyahətlər böyük ixtisaslı turistləri öz idmanıyla cəlb edir. Belə ki, bu növ məkanlarda sonsuz uzanan ərazinin keçməsi üçün çətinliklərin öhdəsindən gəlmək müəyyən qədər çətinliklərlə xarakterizə olunur [1]. Həmçinin qeyd edək ki, dağ rayonları səyahətçi turistlərin cəlbediciliyi baxımından daha əlverişlidir. Çünki dağ rayonlarında müxtəlifliyinə, cəlbediciliyinə görə digər obyektlərdən fərqlənən təbii obyektlər cəmləşmişdir ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar: təpələr, aşırımlar, yamaclar, buzlaqlar, qar yığımları, göllər, çaylar və s. Turizm səyahəti seçən hər bir kəsin "böyük çay", "yüksək dağ", "sıx meşə", "sonsuz səhra" və s. haqqında geniş təsəvvürləri vardır. Turistika ilə məşğul olan insanlar çayları, dağları, meşələri və səhraları (çölləri) daha çox göründüyü üçün onlar haqqında təsəvvürləri nisbətən daha dəqiq olur. Həmçinin qeyd edək ki, yuxarıda sadaladığımız təbii obyektləri turistlərin əksəriyyət çoxluğu görə bilmədiyindən onların hər biri buzlaq, mağara, buzlaq və s. nə olduğunu düzgün şəkildə təsvir edə bilmir. Bu obyektlər haqqında digər səyyahlar məlumat verdikdə belə onların şərhləri obyekt haqqında geniş təsəvvürün yaradılmasına az köməklik edir [2]. Bunun üçün ən azından bir dəfə bu obyektləri turistlər özü, hətta uşaqlıq dövründə belə görmüş olsa onun həmin turistik obyektlər haqqında daha geniş təsəvvürləri formalaşa bilər.

1. Məqsədlər üzrə turist marşrutunun yadılması

Bütün yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, fəal turizm səyahətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səyahətçilər özləri hədəfləri – ziyarət etmək (görmək) istədikləri təbiət obyektlərini seçirlər; özləri maneələrin səmərəli şəkildə aradan qaldırılmasını, seçilmiş məqsədlərə nail olmağı təmin edən marşrut yaradırlar (cədvəl 1).

Müasir dövr üçün qəbul edilmiş olan aktiv səyahətlər ilk dəfə Yer kürəsini kəşf edən və bu istiqamətdə tədqiqatlar aparan tədqiqat ekspedisiya qruplarının seçərək müəyyənləşdirdirdiyi və turistlər üçün qəbul edilən modellər hesab edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən

* iqtisad elmləri doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ismaylov1953@mail.ru
* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: kerimkerimov75@gmail.com

yanaşdıqda görünür ki, turistlər, xüsusilə onlarla səyahət edən uşaqlar da ilk dəfə olaraq, bu tip yeni ərazilərdə yerləşmiş obyektləri görür və onlar haqqında geniş məlumatlara sahib olurlar, həmçinin onların mövcudluğu haqqında məlumatlı olurlar.

Ataların belə bir gözəl kəlamı yada düşür: "Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək daha yaxşıdır". Adamlar öz gözləri ilə Tayqa meşəliyini, keçilməz səhra və tundranı, həmçinin dünyanın kifayət qədər səyahət üçün effektli hesab edilən digər ərazilərini görə bilir, onlar haqqında olan təsəvvürlərini daha da genişləndirmək imkanı əldə edirlər. Onu da qeyd edək ki, kim müxtəlif yerlərə çox səyahətlər edirsə, öz ölkələrinin, ümumiyyətlə, torpaqlarının əraziləri (ölçüləri), orada yerləşən turistik obyektlər haqqında düzgün təsəvvürə malik olurlar. Onu da yadda saxlayaq ki, kimlər evdə oturub heç bir məkana çıxıb səyahət etmirsə onlar üçün təyyarələr və televiziya, poçt və teleqraf olan məkanlar yer üzünü onun evinin yerləşdiyi kiçik bir kürə ölçüsünə bərabər təsəvvür edirlər və elə düşünürlər ki, başqa hər bir uzaq məsafədə yerləşmiş obyekt, bir günlük yol məsafəsindədir və onu istədiyi anda səyahət edə bilər.

Cədvəl 1

Turizm marşrutlarının növləri

S/N	Turizm marşrutlarının növləri	Səyahətçilərin hədəfləri
1	Xətti	Müəyyən edilmiş xətt üzrə səyahətçilər özləri hədəflərini müəyyən edir
2	Radial	Səyahətçilərin başlanğıc və son təyinat marşrutu bir coğrafiyada olmaqla seçilir
3	Dairəvi	Dairəvi marşrutda səyahətçilərin marşrutu şəhərin bir-iki tranzit məntəqəsində olması ilə başa çatır
4	Kombinə edilmiş	Bu marşrut turistlərin xətti, radial və dairəvi marşrutlardan kombinə edilmiş şəkildə istifadə etməsi ilə başa çatdırılır

Qeyd:[8] əsasında müəlliflər tərtib etmişdir

2. Aktiv marşrut və turların müəyyən edilmə kriteriyaları

Aktiv marşrutlar və turlar əsasən iki kriteriya əsasında aşağıdakılar üzrə müəyyən edilir:

- səyahət sahəsinin əlverişli olması. Bu səyahət ediləcək ölkəyə öz yaşayış yerindən getmək üçün sürətli, etibarlı və nailiyyəti nəqliyyat şəbəkəsi ilə təmin edilmənin əlçatanlığını xarakterizə edir;
- marşrut qısa, maraqlı (fərqli) və kifayət qədər sadə olmalıdır.

Aktiv turizm növü insanın təbiətlə sıx qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Belə ki, təbiəti əhatə edən meşəlik və ya ərazilərdə (sahələrdə) olan ağaclar turistlərin yemək hazırlanmasına yardım məqsədli ocaqlarda yandırılması üçün odun kimi istifadə edilir. Bu zaman turistlər tonqal yandıraraq yemək hazırlayırlar, tonqal söndürülmədiyi halda isə o, meşə və ya digər ərazilərdə yanğın məqsədli mənbəyə çevrilə bilər. Həmçinin çay axarı istiqamətində səyahət etmək istəyən turistlər ya qayıqla ya da taxta ağaclardan hazırlanmış səth üzərində yerləşərək səyahəti seçirlər. Lakin bunu da yadda saxlamaq lazımdır ki, kəskin sürətli çaylarda qayığın və ya ağac səthin tərsinə çevrilmə ehtimalı çox olduğundan diqqətli olmaq lazım gəlir, çünki son nəticədə insanların (turistlərin) çayda boğulma ehtimalı yarana bilər.

Təbiətdən yararlanaraq səyahət edən turistlər üçün havanın yağışlı olması böyük narahatçılıq yaradır. Lakin qeyd edək ki, yağış bununla bərabər həm çayların suyunun artmasını təmin edir, bitkilərin su ilə qidalanmasını həyata keçirir. Bu və buna bənzər mü-

şahidələr və təəssüratlar insanlarda insanların təbiətdən, təbiətin isə insanlardan asılılığını, həmçinin təbiət hadisələrinin qarşılıqlı əlaqəsini dərk edə bilmək imkanı yaradır, insanlara təbiətin bir hissəsi kimi özünü dərk etmək imkanı verir. Kimsə üçün istirahət-bir əlində bir stəkan pivə və digərində dondurma ilə çimərlikdə "grilling", digərləri üçün isə yorğunluğunu çıxarmaq və yeni təəssüratlar əldə etmək başa düşülür. Xoşbəxtlikdən, həm istirahətini birinci formada seçənlər, həm də ikincisi formada, yəni yorğunluğunu çıxarmaq və yeni təəssüratlar əldə etmək istəyənlər üçün həmişə kifayət qədər turiszm təklifləri mövcuddur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər il mütəmadi olaraq dünya ölkələri üzrə fəal istirahətin pərəstişkarlarının ən çox sevdikləri ölkələrin reytinqinin müəyyən edilməsi DİF və ÜTT tərəfindən həyata keçirilir.

3. Xarici ölkələrdə aktiv turizmin növünün həyata keçirilməsi

Bu göstəriciyə görə birinci sırada asanlıqla aktiv turizm növünü həyata keçirmək üçün əlverişli ölkə kimi Çexiya yer alır. Dövlət səviyyəsində aktiv turizmə çox önəm verilir və bu növ turizm ildən-ilə inkişaf edərək təkmilləşir. Belə ki, Çexiyada velosipedlə səyahət edən turistlər üçün əla şərait yaradılmışdır. Bundan əlavə dağ turizmi növünü seçənlər üçün üçün turiszm müəssisələrinin işləyib hazırladığı əlverişli turist marşrutları vardır. Həmçinin bu növ turizmi seçənlər üçün asanlıqla qayaya dırmanmada praktikləşmək və dağ çaylarında üzməyi öyrənməyə əlverişli imkan və şərait vardır. Bundan əlavə Çexiyada aktiv istirahət zamanı paraplan üzərində uçuşlar, isti hava balonları və ekzotik zorbinqlərlə uçuşlar da turistlər üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir turizm növüdür.

Avstriyada təkcə dağ xizəyindən istifadə ilə qənaətlənmək üçün deyil, bütün il ərzində turizm fəallığını "yaxalamaq" üçün dövlət tərəfindən böyük həcmli layihələr və səylər göstərilir. Dövlətin bu istiqamətdə göstərdiyi səylər artıq Avstriyanı yay və qış əyləncə üçün yetərli ölkələrdən birincilər sırasına yüksəltmişdir. Avstriyada turistlərin rafting və trekinq, qayalara və buz dağlarına dırmanma, əhatəli əhəmiyyətə malik olan dağlar boyunca piyadaların marşrutlarının mövcudluğu, velosipedçilərin sadəcə, müxtəlif çətinlikləri əhatə edən marşrutlar üzrə səyahət edə bilmələri, həm də dağ-xizək yolları boyunca sürətli enişlə məşq edə bilmə imkanları və s. də xüsusilə əhəmiyyətli hesab edilir.

Norveç ölkəsi turistləri yalnız dəbdəbəli növləri ilə deyil, həm də yerli əhalinin ənənəvi fəaliyyəti ilə cəlb edir. Əksər ölkələrin sakinlərindən fərqli olaraq, norveçlilər bu növ istirahəti turistlər üçün deyil, ilk növbədə özləri üçün əlverişli istirahət infrastrukturunun yaradılmasında görürlər. Nansenlər, Amundsenlər və Heyerdallar, sadəcə olaraq yaranmırlar. Dağ çaylarının ölkəsi olan Nansenlər, Amundsenlər və Heyerdallar, sadəcə olaraq, elə görünmürlər. Norveçdə, dağ çaylarının ölkəsində, raftinq – dağlara və buzlaqlara səyahət üçün müqəddəs bir yerdir ki, bura da fotokamerayla ən dəhşətli rakursları axtaranlar üçün faktiki olaraq məcburi məşqdir. Fiyordlar üzrə qayıqlarda səyahətə getmək olar və dəniz sahilində – dəniz balıqçılığı ilə məşğul olmaq mümkündür.

Almaniyada, ənənəvi olaraq, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələr aktiv turizmə aiddir. Demək olar ki, velosipedçilər üçün ölkənin demək olar ki, istənilən guşəsi əlçatandır, piyada marşrutlar üçün də çox gözəl və tarixi abidələrlə zəngin yerlərlə əhatəli marşrutlar vardır. Bavariyada kral Lüdviq tərəfindən tikilmiş sehrli qalalara səfərlər ilə əvəz edilə bilən dağ gəzintisinin əyləncələrinin tam dəsti mövcuddur.

Finlandiya aktiv turizm reytinqinin beşinci sırasında yer alır. Burada qış əyləncəli yamaclar vardır. Ölkənin yamacının arxasında yerləşən şimal ərazisinə dünyanın hər yerindən minlərlə turist göndərilir. Finlandiya romantikasının qışı da rəhgarən əhatəlidir, belə ki, qar üzərində it və maral arabalarında xizəkçilik üçün marşrutlar və s. bu səyahətləri də aktiv edir. Ölkənin nisbətən daha cənub rayonlarında həm qış, həm də yay balıqçılıq növü məşhurdur. Burada ən uğurlu balıqçılar tutduqları balıqları razılaşaraq

müvafiq qiymətlərdə satmaqla səfərləri üçün bütün xərcləri ödəyə bilirlər. Bundan əlavə ölkədə velosiped və müxtəlif növ xizək marşrutları öz-özlüyündə yaranan səyahət növlərindən hesab edilir.

4. Regionlarda beynəlxalq turist aktivliyinin dinamikası

2021-ci ildə dünyada turistlərin sayında 2020-ci illə müqayisədə təqribən 4% artım olmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə beynəlxalq turistlərin dünya üzrə sayı 400 mln. nəfər qeydə alındığı halda 2021-ci ildə bu göstərici 415 mln. nəfər təşkil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, 2019-cu ilə nisbətən beynəlxalq turizm səfərlərinin ümumi sayı 2020-ci ildə pandemiya ilə əlaqəli olaraq 72% olmuşdur. ÜTT (UNWTO) ekspertlərinin fikrincə, turistlərin səfər limitlərinin zəifləməsinə baxmayaraq, virus əleyhinə peyvəndlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi nəticəsində 2021-ci ilin ikinci yarısında beynəlxalq turizm səyahətlərinin bərpası tədricən yüksəlməyə meyllli oldu. Qeyd edək ki, ÜTT-nin hesablamasına əsasən 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə Cənubi Aralıq dənizi regionunda (+57%), Cənubi Aralıq dənizi regionunda (+54%) və Karib hövzəsində (+63%) beynəlxalq turist axının sayının artımı müşahidə edilmişdir. Lakin bu regionlara 2019-cu ilin nəticələrinə görə gələn turist axını 2020-ci ildə müvafiq olaraq Cənubi Aralıq dənizi regionunda 54%, Cənubi Aralıq dənizi regionunda 56% və Karib hövzəsində 37% aşağı olaraq qalır. 2020-ci illə müqayisədə Şimali Amerikaya (+17%), Mərkəzi və Şərqi Avropaya (+18%) və Afrikaya (+12%) turist gəlişində də artım dinamikası qeydə alınmışdır. O cümlədən, Yaxın Şərq ölkələrində 2020-ci illə müqayisədə ümumilikdə gəlmələrin sayı 24%, 2019-cu illə müqayisədə isə 79% azalmışdır. Asiya-Sakit okean regionu ölkələrində 2021-ci ildə turist axını 2020-ci illə müqayisədə 65%, 2019-cu illə müqayisədə isə Asiya-Sakit okean regionu xarici turistlərin 94%-ni itirmişdir. BMT-nin araşdırmasında deyilir ki, 2021-ci ildə turizmin dünya ÜDM-ə iqtisadi töhfəsi 1,9 trilyon ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirilir ki, bu da 2020-ci ilin göstəricisindən (1,6 trilyon dollar) yüksəkdir. Lakin pandemiya dövründən əvvəlki illə müqayisədə 3,5 trilyon dollar səviyyəsindən xeyli aşağı, yəni 3,9 trilyon ABŞ dolları – 1,9 trilyon ABŞ dolları = 1,6 trilyon ABŞ dolları həcmində aşağı olduğunu qeyd etmək olar. 2021-ci ildə hər bir turist səfərə 2020-ci ilə nisbətən daha çox (1500 dollar) xərcləmişdir ki, bu da yaşayış və nəqliyyat üçün daha yüksək qiymətlərin xərcləndiyini əhatə edən göstərici hesab edilir.

UNWTO ekspertlərinin son sorğusuna əsasən, turizm sahəsində peşəkarların əksəriyyəti (61%) 2022-ci ildə dünya turizminin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını gözləyirlər. Belə ki, ekspertlərin 58%-i turizm sektorun cari ilin əsasən üçüncü rübündə canlanmasını proqnozlaşdırır. Bununla yanaşı, 2021-ci ilin dekabrında keçirilmiş sorğuda iştirak edən əksər ekspertlər (64%) hesab edirlər ki, beynəlxalq turistlərin sayının 2019-cu ilin səviyyəsinə yüksəlməsi yalnız 2024-cü ildə və ya daha sonra qayıda bilər. 2021-ci ilin sentyabr ayındakı sorğuda belə pessimistlərin sayı nisbətən az (45%) təşkil etmişdir. Proqnozların pisləşməsi yeni növ virusların yayılması ilə bağlı olduğunu da qeyd etmək olar (şəkil 2).

Məlumatların təhlili göstərir ki, 2018-ci ilə nisbətən ən yüksək beynəlxalq turist aktivliyi 2019-cu ildə Orta Şərqdə 6,8%; Avropada 4,2% və Asiya və Sakit Okeaniyada 4,0% təşkil etmişdir ki, bu da bütün dünyada beynəlxalq turist aktivliyinin artımından (3,8%) yüksək olmuşdur. Digər regionlarda Amerika və Afrikada bu göstərici dünya üzrə beynəlxalq turist aktivliyindən müvafiq olaraq, 2,3% və 1,8% aşağı olmuşdur. Qeyd edək ki, 2020-2021-ci illərdə pandemiya şəraiti bu regionlara beynəlxalq turist axınını zəiflətmiş, hətta qeyd edilən regionlarda bu göstəricidə 2019-cu illə müqayisədə müvafiq olaraq 68-84,0% və 62-94% hüdudunda azalma olduğu nəzərə çarpır.

Müqayisə edilən dövrdə 2019-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə dünya üzrə beynəlxalq turist aktivliyi göstəricisindən (-73%) yalnız Avropa və Amerika regionunda nisbətən az (-68%), digər regionlarda isə (-73-84%) çox azalma olmuşdur. Həmçinin, 2021-ci ildə Avropa və Amerika regionunda bu göstəricidə nisbətən az (-62%...-63%), digər regionlarda isə həddən çox (-74-94%) azalma olduğu qeyd edilmişdir. Qeyd edək ki, həmin dövrdə Azərbaycanda da beynəlxalq turist aktivliyində azalma 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə (-75%) təşkil etmişdir. Bütün bunlar pandemiya dövründə turizm sferasının da inkişafında maksimum dərəcədə geriləmə olduğunu daha da dəqiq göstərir. "Yeni COVİD-19 hadisələrinin sayının son artımı yeni növ virusların yayılmasına görə turizm sektorunun bərpasını yenidən poza bilər, çünki bəzi ölkələr müəyyən bazarlar üçün yenidən qadağalar və səfərlərə məhdudiyyətlər qoyurlar. Bundan əlavə, peyvəndin yerləşdirilməsi qeyri-bərabər olaraq qalır. Həmçinin, bir çox istiqamətlərə gediş-gəliş, əsasən də Asiya və Sakit Okean regionu ölkələrində tamamilə bağlanıb. Bütün bu mürəkkəb iqtisadi vəziyyət neftin qiymətinin qalxmasına, inflyasiyanın artmasına və digər amillər nəzərə alınmaqla, beynəlxalq turizmin effektiv bərpasına əlavə təzyiq göstərə bilər", – deyə UNWTO-nun hesabatında bildirilir [6].

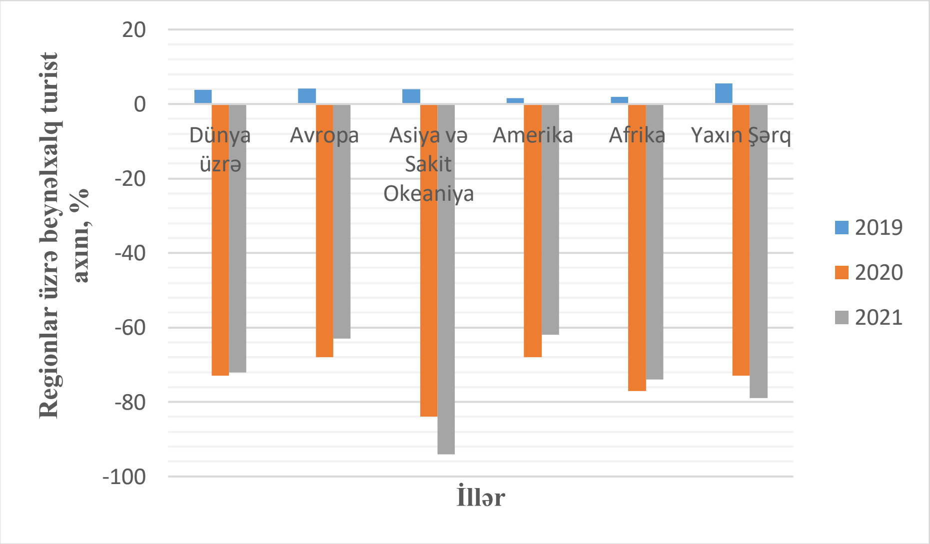

Şəkil 2. Regionlarda beynəlxalq turist axınının dinamikası

Qeyd: [6] əsasında tərtib edilmişdir

Dünya Turizm Təşkilatının (YNWTO) qiymətləndirmələrində dünyanın coğrafi bölgüsünün iri regionlara və subregionlara bölünməsi qəbul edilmiş və bu təsnifata uyğun olaraq Azərbaycan Qərbi Asiya ölkələri qrupuna aiddir ki, bura üç Qafqaz ölkələri (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan), Bəhreyn, İsrail, İordaniya, Qətər, Livan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Oman, Səudiyyə Ərəbistan, Türkiyə və Suriya daxildir [7].

5. Rəqabətlilik indeksi göstəriciləri

Dünya İqtisadi Forumunun "Səyahətlər və turizm sektorlarının rəqabət qabiliyyətliliyinə dair hesabat" da (Travel and Tourism Competitiveness Report) nəşr olunan məlumatlarında beynəlxalq turizm bazarında ayrı-ayrı ölkələrin zəif və güclü tərəfləri ətraflı şəkildə göstərilir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının və bəzi dünya, postsovet məkanı dövlətlərinin rəqabət qabiliyyətinin göstəricilərinin daha dar dəqiqləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı tərkib indekslərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur: I-normativ-

hüquqi baza; II-işgüzar mühit və infrastrukturu; III-insan, mədəni və təbii ehtiyatlar (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Rəqabətlilik indeksi- konkret göstəricilərin təsviri

S/N	İndeks	Göstəricilər
1	Normativ-hüquqi-baza	Qaydalar və normativlər. Ətraf mühitə davamlı qayğı. Təhlükəsizlik və etibarlılıq. Cinayət, zorakılıq və terrorizm səviyyəsi. Ölkədə yol-nəqliyyat hadisələrinin sayı. Səhiyyənin mühafizəsi və gigiyena. Turizm sektorunun dövrlər üçün prioritetliyi. layihələrin maliyyə dəstəyi
2	İşgüzar mühit və infrastruktur	Hava nəqliyyatı infrastruktur. Sərnişin yerlərinin sayı. Uçuş kilometrləri. Uçuş və qayıdışların sayı. Hava limanları. Aviaşirkətlərin sıxlığı. Xidmət yerlərinin sayı. Daxili və beynəlxalq reyslərin sayı
3	İşgüzar mühit və infrastruktur	İnsan resursları. Təhsil və peşə hazırlığı. Təhsil sisteminin keyfiyyətinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər. Özəl sektorun işçilərin ixtisasının artırılması proseslərinə cəlb edilməsi. İxtisaslı işçi qüvvəsinin mövcudluğu. İşə qəbul və işçilərin işdən azad edilməsi

Qeyd olunan məlumatları nəzərə alaraq, təhlil üçün bütün tədqiqat illəri (2010-2020-ci illər) ərzində aşağıdakı tərkib indeksləri seçilmiş və bu indekslər orta riyazi metod ilə müəyyənləşdirilmişdir. I.Normativ-hüquqi baza-bu indeks siyasi qaydalar və normativləri, ətraf mühitə davamlı qayğı, təhlükəsizlik və etibarlılıq, səhiyyənin mühafizəsi və gigiyena, turizm sektorunun dövrlər üçün prioritetliyi kimi göstəricilərlə müəyyənləşdirilir.

- Normativ-hüquqi-baza: Qaydalar və normativlər, birbaşa xarici investisiyaların səviyyəsi, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün lisenziyanın əldə edilməsinə sərf olunan müddət və xərclər, vizaların alınma imkanı, ikitərəfli müqavilələrin açıqlığı (əlçatan olması).

Ətraf mühitə davamlı qayğı: ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyə riayət edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə yerinə yetirilən tədbirlərin həcmi, karbon qazının emissiyası, təbii mühitə təhlükəli tullantılar.

Təhlükəsizlik və etibarlılıq: cinayət, zorakılıq və terrorizm səviyyəsi, ölkədə yol-nəqliyyat hadisələrinin sayı.

Səhiyyənin mühafizəsi və gigiyena: tibbi xidmətlərdən istifadə etməklə sağlamlığın mühafizəsi, həkimlərin və xəstəxanada yataqların sayı.

Turizm sektorunun dövrlər üçün prioritetliyi: layihələrin maliyyə dəstəyi.

II. İşgüzar mühit və infrastruktur

Hava nəqliyyatı infrastrukturu: sərnişin yerlərinin sayı, uçüş kilometrləri, üçüş və qayıdışların sayı, hava limanları, aviaşirkətlərin sıxlığı, xidmət yerlərinin sayı, daxili və beynəlxalq reyslərin sayı.

Yerüstü nəqliyyat infrastrukturu: avtomobil yolları, dəmir yolları və dəniz limanlarının sayı, turizm istiqamətlərinin məqsədli nöqtələrinə çatdırılmanı təmin edən milli nəqliyyat xətlərinin sayı.

Turizm infrastrukturu: mehmanxanaların sayı, yerləşdirmələrin sayı, icarəyə götürülmüş avtomobillərin sayı.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları: bankomatların sayı, biznes sferasında internet istifadə edən təşkilatların sayı, internet xidməti təqdim edən kompaniyaların sayı.

Turizmin qiymət rəqabətliliyi: aviabiletlərin qiyməti, hava limanlarında xidmətlərdən yığılmalar, vergilər, yanacaq-yağlama materiallarının qiyməti, müvəqqəti yaşamaq xidmətlərinin qiyməti.

III. İnsan, mədəni və təbii resursları

İnsan resursları: təhsil və peşə hazırlığı, təhsil sisteminin keyfiyyətinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər, özəl sektorun işçilərin ixtisasının artırılması proseslərinə cəlb edilməsi, ixtisaslı işçi qüvvəsinin mövcudluğu, işə qəbul və işçilərin işdən azad edilməsi.

Təbii resurslar: flora və faunanın zınginliyi.

Mədəni resurslar: dövlətin mədəni-irsi abidələrinin sayı [5, s.369-414].

II. İşgüzar mühit və infrastruktur-bu indeks hava və yerüstü nəqliyyat infrastrukturunda sərnişin oturacaqlarının sayı, uçuş kilometrləri, uçuş və qayıdışların sayı, hava limanları, aviaşirkətlərin sıxlığı və xidmət yerlərinin sayı, daxili və beynəlxalq reyslərin sayı kimi göstəricilərlə müəyyənləşdirilir.

III. İnsan, mədəni və təbii ehtiyatlar. İnsan ehtiyatları təhsil və peşə hazırlığı, təhsil sisteminin keyfiyyətinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər, özəl sektorun işçilərin ixtisasının artırılması proseslərinə cəlb edilməsi, ixtisaslı işçi qüvvəsinin mövcudluğu, işə götürmə və işçilərin işdən azad edilməsi kimi göstəricilərlə müəyyən edilir. Təbii ehtiyatlar ölkənin flora və faunası ilə müəyyənləşdirilir. Mədəni ehtiyatlar ölkədəki mədəni-irsi abidələrin sayı ilə müəyyən edilir.

Odur ki, 2010-cu ildən sonrakı dövr üçün Azərbaycanın turizm potensialının qiymətləndirilməsi məqsədi ilə onun rəqabətqabiliyyətliliyini təhlil etmək məqsədəuyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın turizm potensialı hərtərəflidir və burada beynəlxalq və yerli turizm növlərini inkişaf etdirmək üçün əlverişli imkanlar mövcuddur: mədəni-idrak, müalicə-sağlamlıq, idman, dağ-xizək, işgüzar, kruiz, ekoloji, kənd, balıq ovu və ovçuluq, dini və s.

Azərbaycanda son dövrlərdə inkişaf etməkdə olan bu turizm növlərinin geniş yayılması üçün dövlət və xarici şirkətlər tərəfindən bu sahəyə investisiya qoyuluşunun həcminin xeyli artması təmin edilir. Bu məqsədlə tək dağ-xizək turizminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində Şahdağ Qış-Yay Turizm Kompleksinin inşasına 2009-cu ilin sentyabrında başlanılmış, Qusar şəhərindən 30 kilometr şimalda, rayonun Dağlıq Alayan kəndi ərazisində yerləşən bu kompleksdə inşaat işləri yüksək standartlara uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Tikilib istifadəyə verilmiş obyektlərinin idarə olunmasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 sentyabr 2015-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin (hazırda Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi·tabeliyində səhmləri dövlətə məxsus olan "Şahdağ Turizm Mərkəzi" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır [7].

6. Azərbaycanda beynəlxalq turist aktivliyinin təhlili

Azərbaycan Respublikasına bir sıra dünya ölkələrindən gələn beynəlxalq turistlərin aktivliyini müəyyən etmək üçün şəkil 3-ə nəzər salaq.

2014-cü ilə nisbətən 2019-cu ildə xarici ölkələrdən Azərbaycana səyahət etmək üçün gələn vətəndaşların sayının dəyişmə dinamikasında ən çox artım üzrə ilk beşlikdə Səudiyyə Ərəbistanı (212,2 dəfə), BƏƏ (82,2 dəfə), Küveyt (71,3 dəfə), İraq (68,5 dəfə) və Pakistan (24,6 dəfə) yer almışlar. Əvvəlki 2018-ci illə müqayisədə artım dinamikasına görə Səudiyyə Ərəbistanı (34 min nəfər və ya 102 %), Türkmənistan (23,8 min nəfər və ya 84,1%), Hindistan (26,1 min nəfər və ya 66,9%), Çin (9,8 min nəfər və ya 62,4%) və Qazaxıstan (9,7 min nəfər və ya 25,7 %) 1-5-ci sırada yer almışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisə edilən ölkələr sırasında 2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə Qətərdən gələn turistlərin sayında 2 min nəfər və ya 19%, Yeni Zelandiyadan 56 nəfər və ya 11, 8 %, İndoneziyadan 110 nəfər və ya 5%, Suriyadan 422 nəfər və ya 9% və Kolumbiyadan 180

nəfər və ya 23,7 % azalma müşahidə edilmişdir. Müqayisə edilən dövrdə 2014-cü ildə Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə və İrandan gələn turistlər beynəlxalq turistlərin ümumi sayının 86,6%-ni təşkil edirdisə, 2019-cu ildə bu göstərici 70,4% olmuşdur. 2014-cü illə müqayisədə 2019-cu ildə beynəlxalq turistlərin sayında artım Rusiya üzrə (+10,6%), Gürcüstan üzrə (+3,7%), İran üzrə (+9,4%) və Türkiyə üzrə (+0,7%) olmuşdur. Bu göstəriciyə görə növbəti 5-10-cu sıralarda yerləşmiş ölkələr üzrə ən yüksək artım Səudiyyə Ərəbistanında (+106,723 min nəfər), BƏƏ-də (+67,525 min nəfər), Hindistanda (+60,265 min nəfər) İraqda (+49,985 min nəfər), Pakistanda (+44,785 min nəfər), Küveytdə (+29,884 min nəfər) müşahidə edilmişdir [3, s. 23-24].

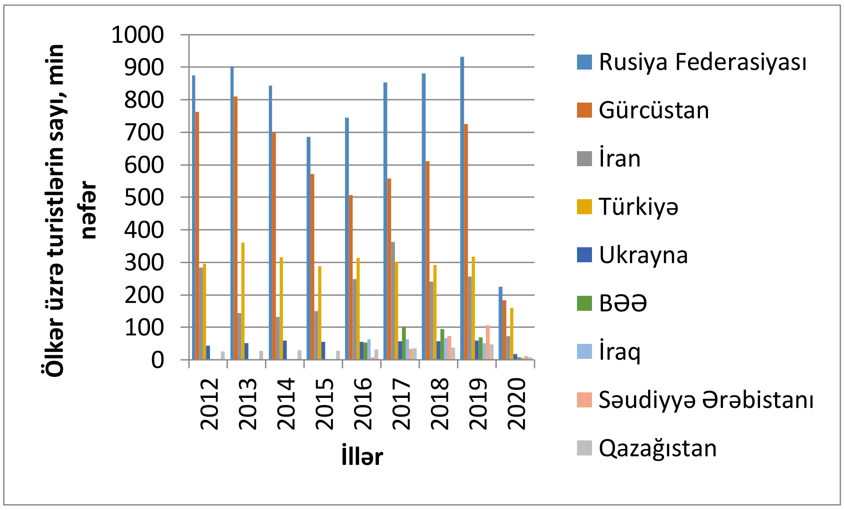

Şəkil 3. Ölkələr üzrə Beynəlxalq turist aktivliyinin dinamikası

Qeyd: [3, s.23-24] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Nəticə

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd edilmiş ölkələrin vətəndaşlarının təkrar olaraq səyahət etmək üçün Azərbaycanı seçməsi onu göstərir ki, ölkəmizdə turizm sferasının qəbul, yerləşdirmə, nəqliyyat, iaşə, rabitə, informasiya və bununla əlaqəli digər xidmət sahələri öz işlərini beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurmağa meyl göstərir və bu da davamlı turizmin təmin edilməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. “Turizm haqqında ”Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 dekabr 2021-ci il tarixli Fərmanı
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda turizm. Bakı, 2021, s. 99.
4. “Şahdağ Turizm Mərkəzi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 10 sentyabr tarixli 1401 nömrəli Sərəncamı
5. Dwyer L. & Kim C. (2003). Destination Competitiveness. Determinants and Indicators. Current Issues in Tourism, 6(5), s. 369- 414.
6. https://www.atorus.ru/news/press-centre/new/58410.html
7. https://tonkosti.ru/Западная_ Азия 3
8. https://svastour.ru/articles/puteshestviya/vidy-turov/vidy-turistskikh-marshrutov.html

Резюме

Вилаят Исмайлов
Керим Керимов

Определение рейтинга стран мира по активному туризму

В статье раскрываются виды туристических маршрутов, приводятся критерии определения активных маршрутов и туров. Активный вид туризма предполагает тесное взаимодействие человека с природой. Регулярно подчеркивается, что наиболее любимыми любителями активного отдыха по странам мира являются определение рейтингов стран ВЕФ и ВТО. Также по этому показателю на первом месте оказалась Чехия, как страна, благоприятная для осуществления активного вида туризма. На государственном уровне активному туризму придается большое значение, и этот вид туризма из года в год развивается и совершенствуется. По данному показателю дан сравнительный анализ стран, входящих в пятерку лучших, разработана динамика Международного туристского потока в регионах.

В статье отмечается, что по сравнению с 2019 годом общее количество международных туристических поездок в 2020 году сократилось на 72% в связи с пандемией. По мнению экспертов ВТО, восстановление международных туристических поездок во второй половине 2021 года имело тенденцию к постепенному росту в результате расширения охвата вирусными вакцинами, несмотря на ослабление лимитов на поездки туристов. Подчеркивается, что по сравнению с 2020 годом, согласно расчетам ВТО, в 2021 году в Южно-Средиземноморском регионе (+57%), Южно-Средиземноморском регионе (+54%) и Карибском бассейне (+63%) наблюдался рост международного туристического потока. Разработаны составные элементы индекса конкурентоспособности ряда стран и с целью более узкого уточнения показателей конкурентоспособности Азербайджанской Республики и некоторых государств мира, постсоветского пространства, предусматривается использование составных индексов, включающих нормативно-правовую базу, деловую среду и инфраструктуру, человеческие, культурные и природные ресурсы. В результате расчетов был дан рейтинг по количеству туристов, приезжающих в Азербайджан с целью поездки из различных зарубежных стран. Целью статьи является определение рейтинга стран по активному туризму. Методологии исследования составляют сравнительный анализ, системный анализ и использование других методов. В результате исследования были определены составные элементы индекса конкурентоспособности стран по активному туризму.

Ключевые слова: *активный туризм, маршрут, регион, Международный туристский поток, конкурентоспособность, рейтинг*

Abstract

Vilayat İsmayilov
Karim Karimov

Determination of the Rating of the Countries of the World on Active Tourism

The article reveals the types of tourist routes, provides criteria for determining active routes and tours. An active type of tourism involves a close interaction of man with nature. It is regularly emphasized that the most beloved outdoor enthusiasts around the world are the determination of the ratings of the WEF and WTO countries. Also, according to this indicator, the Czech Republic was in the first place, as a country favorable for the implementation of an active type of tourism. At the state level, active tourism is given great importance, and this type of tourism is developing and improving from year to year. According to this indicator, a comparative analysis of the countries included in the top five is given, the dynamics of the International tourist flow in the regions is developed.

The article notes that in comparison with 2019, the total number of international tourist trips in 2020 decreased by 72% due to the pandemic. According to WTO experts, the recovery of international tourist trips in the second half of 2021 tended to gradually increase as a result of the expansion of viral vaccine coverage, despite the easing of travel limits for tourists. It is emphasized that in comparison with 2020, according to WTO calculations, in 2021 there was an increase in international tourist flow in the Southern Mediterranean region (+57%), the Southern Mediterranean region (+54%) and the Caribbean (+63%). The constituent elements of the competitiveness index of a number of countries have been developed, and in order to narrowly clarify the competitiveness indicators of the Republic of Azerbaijan and some countries of the world, the post-Soviet space, it is envisaged to use composite indices that include the regulatory

framework, business environment and infrastructure, human, cultural and natural resources. As a result of the calculations, a rating was given on the number of tourists coming to Azerbaijan to travel from various foreign countries. The purpose of the article is to determine the ranking of countries by active tourism. The research methodologies are comparative analysis, system analysis and the use of other methods. As a result of the study, the constituent elements of the countries' competitiveness index for active tourism were determined.

Keywords*:* active tourism, route, region, international tourist flow, competitiveness, rating

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapaməsləhət görülmüşdür.

UOT 338.2

AZƏRBAYCANDA İNNOVATİV ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Esmira KAZIMOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 iyul 2022; çapa qəbul edilmişdir: 22 avqust 2022; online-da çap edilmişdir: 30 sentyabr 2022

Received: 21th of July, 2021; accepted: 22th of August, 2022; published online: 30th of September, 2022

Açar sözlər: *innovasiya, elmi fəaliyyət, innovativ universitet, innovasiyaların idarə edilməsi, təhsilin keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti*

Giriş

"İnnovasiya" termini latın sözü olub "yenilənmə" deməkdir. Bu konsepsiya ilk növbədə 19-cu əsrdən sonrakı elmi araşdırmalara əsaslanan"mədəniyyət elementlərindən birinə daxil olmanın" mahiyyətini ifadə edir.İnnovasiya məhdud deyil, bir və ya bir neçə sistemdə mövcud olan tam və ardıcıl konsepsiyadır. İnnovativ ali təhsil idarəçiliyi bilik iqtisadiyyatının mühüm hissəsidir. O həm də yeni idarəetmə formasıdır**.** "Təhsil-elm-istehsal" sistemində innovativ lisey modelinin yaradılmasının səmərəli alət olduğunu söyləmək mümkündür. Vladimirov (1) ali təhsilin idarə edilməsində innovasiyaların tədrisin məzmununa (metod, texnologiya, forma) tətbiqi kimi istifadə edilməsindən bəhs edir. Onun sözlərinə görə, ali təhsil müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin konseptual əsasları yeni intellektual və ya təhsil texnologiyalarının yaradılmasına, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, şəxsiyyət bacarıqlarının yüksəldilməsinin sürətləndirilməsinə, yeni məktəblərin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin axtarışına, akademik heyətin peşəkarlığı, innovativ strukturun yaradılmasına, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olmalıdır.

Yəni innovativ idarəetmə praktik istifadə üçün yeni ideya və biliklərin işlənib hazırlanması və tətbiqidir. Təhsildə innovasiya elmi-pedaqoji, tədris-metodiki, təşkilati, hüquqi, maliyyə-iqtisadi, kadr, maddi-texniki təminatın artırılmasına yönəldilməlidir.Ali təhsil müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin konseptual əsaslarının yaradılması üçün yeni intellektual və ya elmi təhsil texnologiyalarının yaradılması, təhsilin keyfiyyətinin artırılması, fərdin bacarıqlarının artırılması, ali təhsil üçün yeni maliyyə mənbələrinin axtarılması, peşəkar kadr və ali təhsildə innovativ struktur parametrləri vacibdir. İnnovativ idarəetmə praktik istifadə üçün yeni ideyaların və biliklərin işlənib hazırlanması və tətbiqidir. Sənaye sahəsində innovativ fəaliyyət elmi-pedaqoji, tədris, metodiki, təşkilati, hüquqi, maliyyə, iqtisadi, kadr potensialı, maddi-texniki təminata yönəldilməlidir.

R.Stavrati (9) bildirir ki, universitetlərin innovativ idarə edilməsi təhsil xidmətlərinin istehlakçıları üçün müəyyən tələblərin ödənilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi olmaqla "Təhsil kompleksinin innovativ inkişafının idarə edilməsi" işindən asılıdır. E.Monasser (9) "İnnovasiyada terminologiya və təriflər" adlı tədqiqatında innovasiyaların idarə edilməsi üçün əsas amilləri aşağıdakı kimi sadalayır: satış innovasiya məhsullarının mövcudluğu, innovasiya xərcləri, rəqabət gücünü artırmaq üçün əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə.

Universitetdə innovasiya prosesinin məqsədləri, birincisi, iqtisadiyyatın yeni biliklərin

* Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: k.esmira@gmail.com

yaradılmasına olan tələbatını ödəmək, ikincisi, keyfiyyət, səmərəlilik və iqtisadi gəliri artırmaq üçün öz fəaliyyətini inkişaf etdirmək olmalıdır.Yəni o, Amerika və Qərbi Avropa universitetlərində innovasiya əlaməti olaraq, "ali təhsil üçün qeyri-hökumət maliyyə mənbələri" axtarmağa və təbliğ etməyə əsaslanır. Mövcud iqtisadi vəziyyətə görə, Azərbaycan innovativ inkişaf yolu ilə gedir. Bu, milli təhsildə yüksək səviyyəli təhsil və təlimlə ali təhsilə innovativ yanaşma deməkdir.

2016-cı il 6 dekabr tarixli Prezident Sərəncamı ilə qəbul edilmiş Strateji Yol Xəritəsində insan kapitalının strateji vəzifələrdən biri kimi nəzərə alınması, ali təhsilin pillələrində təhsilin keyfiyyətinin yüksəlişi,təhsilalanların fərdi bilik və bacarıqlarının fasiləsiz inkişafının təminatı, təhsil vasitəsilə pedaqoqlar, ixtisaslı kadrları əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq, inkişaf işlərini həyata keçirmək üçün şirkətləri və təşviqləri və mövcud insan resurslarını araşdırmaq, kapitaldan səmərəli istifadə ehtiyaclarına üstünlük verilmişdir.

Ali təhsil müəssisələri "təhsil-innovasiya-innovasiya-innovasiya"şəklində inkişafın təşviqinin vacibliyini vurğulayır, ali təhsilin insan kapitalının formalaşmasında və inkişafında mühüm mərhələ olduğu bildirilir. İnsan kapitalının formalaşması və inkişafının məqsədləri iki şəkildə ortaya çıxır:

- İnsan kapitalının formalaşmasında birbaşa iştirak edən ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması;
- Yeni biliklərin yaradılması, tətbiqi və ötürülməsində birbaşa iştirak.

Azərbaycanda iqtisadi və sosial cəhətdən səmərəli ali təhsil sisteminin yaradılması müvafiq məqsədlər nəzərə alınmaqla daim dəstəklənəcəkdir. Bu, ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun qlobal təhsil mənzərəsinə inteqrasiyası, ali təhsil kadrlarına olan tələbatın ödənilməsi, ali təhsilin informasiya cəmiyyəti və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatla eyniləşdirilməsi istiqamətində islahatlar səylərini sürətləndirəcək. Universitet klasterlərinin yaradılması elmi-tədqiqat işlərinin tətbiqinə, elmi nəticələrin istehsalata tətbiqinə təkan verəcək, "təhsil, elm və istehsalat" əlaqələrinin səmərəliliyi artacaq. Özəl ali məktəblərin müstəqilliyinin artırılması və onların inkişafı ilə bağlı tədbirlərin təşviqi, ali təhsil haqqında qanunun qəbulu və dövlət proqramının qəbulu məsələlərinə baxılacaq.

Bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında "elm-təhsil-istehsalat" silsiləsi yaratmaq üçün Tədqiqat Universitetinin yaradılması istiqamətində böyük addım atılıb. Hazırda Azərbaycanın Ümumi Milli Məhsulunda (ÜDM) elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə xərclərinin dünya səviyyəsindəki göstəricilərlə müqayisədə 42% geridə qaldığını söyləmək mümkündür. İnnovativ təlim metodologiyası və rəqabət mexanizmlərinin hazırlanması və bütün səviyyələrdə müvafiq resursların yaradılması üçün müsabiqələr insan kapitalının inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.İnnovasiya Azərbaycan universitetləri üçün nisbətən yeni bir fenomendir və bu, xarici universitetlər üçün çoxdan mövcud olan faktdır."İnnovasiya" anlayışının bəzi tərifləri var və bu bir həqiqətdir ki, elmi ümumi diskursa əsaslanan vahid yanaşma üzərində qurmaq olmaz. İqtisadi ədəbiyyatlarda təhlil edildiyi kimi, "universitetdə innovativ fəaliyyət" konsepsiyasının işlənmədiyini göstərir.

Qərb müəlliflərinin "yenilik"nin təsvirini oxuyan rus alimi S.V.Kostyukeviç (5) aşkar etdi ki, müvafiq yanaşma tərifləri və bu yanaşmanın ideal strukturu praqmatik və universaldır. Ona görə innovasiya tədqiqatçı tərəfindən əldə edilən, innovativ məhsula çevrilən və bazara təqdim edilən elmi nəticədir. İnnovasiya həmçinin aşağıdakı proseslərlə xarakterizə olunur:

- Sistemə investisiya qoymaq;
- İnnovativ məhsulun hazırlanması;
- Məhsulun təqdimatı;
- Sistemin keyfiyyət ifadələri ilə məna kəsb edir.

Yeniliyin nəticəsi həmişə son məhsulun artması olmalıdır (8). Lazımi bacarıqlara, elmi və praktik inkişafa malik universitet məzunları universitet üçün innovativ məhsullardır.

Təhsilə innovativ yanaşma elmi-texniki sahələr və sənayelər üçün ideyaları həyata keçirmək bacarığına malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin gələcək hazırlanmasını nəzərdə tutur. Ekspertlər hesab edir ki, ali təhsil sisteminə innovativ yanaşmaya təcili ehtiyac var. Müvafiq ehtiyacın inamını təsdiqləyir:

- Sürətli məlumat mübadiləsi;
- Cəmiyyətin ciddi məlumatlandırılması;
- Mövzuların məzmununun daim müasirləşdirilməsi;
- Elmi tədqiqatların nəticələrinin tədris prosesində fəal tətbiqi;
- Dövlət maliyyəsi ilə bağlı faktların təsdiqlənməsi.

İnnovasiyaları nəzərə alaraq, hansı ixtisasların ali təhsil müəssisələrinin təhsil prosesində tələbatını ödəməyə qadir olduğu barədə dəqiq, aydın və səmərəli müəyyənləşmələr aparmaq lazımdır. Rus alimi A.İ.Vladimirovun sözlərinə görə (1) təhsildə innovasiyaların ən uyğun tərifi innovasiya termini ilə qarşılanır. Bu yenilik tələbələrin bilik və düşüncə davranışlarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyə, innovativ bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Müəllifin fikrincə, universitetin innovativ fəaliyyəti təhsilin keyfiyyətini və fərdlərin səriştəsini artırmağa kömək edir. Bu fəaliyyət nəticəsində yeni intellektual və ya elm tutumlu təhsil texnologiyaları, tədris vəsaitləri və tədris avadanlıqları yaradılır. Universitetlər üçün yeni maliyyə mənbələri , innovasiya infrastrukturu yaradılır, işçi qüvvəsinin motivasiyası artır, professor-müəllim heyətinin peşəkarlıq səviyyəsi yüksəlir. Digər alimlər O.A.Latuha və Y.V.Puşkarevin "Müasir Universitetdə İnnovativ Fəaliyyət: İnkişaf Trendləri" (6) əsərində bildirirlər ki, universitetin innovativ fəaliyyəti elm və təhsilin universitet bazasına inteqrasiyasının nəticəsidir.Onların fikrincə, ali təhsil müəssisələrində innovativ fəaliyyət üç istiqamətdə inkişaf edir:

- Tədqiqat fəaliyyəti - yeni məlumat əldə etmək məqsədi daşıyır.
- Layihə fəaliyyəti - məqsədi texnoloji bilikləri inkişaf etdirməkdir.
- Tədris fəaliyyətidir, əsas məqsəd müəyyən fənlərin peşəkar effektivliyini artırmaqdır.

Universitetlərin fəaliyyətinin ekspertlər tərəfindən tədqiqi göstərir ki, innovasiya prosesi bir çox sahələrdə təmsil olunur:

- əmək bazarında ehtiyac duyulan mütəxəssislərin peşəkarlığının artırılması;
- ixtisaslı elmi və elmi pedaqoji kadrların yoxlanılması;
- fundamental və tətbiqi tədqiqatlar aparmaq;
- tələbələr, magistrlər, abituriyentlər, doktorantlar, tədqiqatçıların müəllimlərin tədqiqat fəaliyyətində iştirakı;
- tələbələr və dinləyicilər arasında yeniliklər haqqında məlumatların yayılması.

Ali təhsildə innovasiya modelinin təhlili aşağıdakı xüsusiyyətləri vurğulayır:

- tədris prosesində əsas tədqiqat və innovasiya bacarıqları və sonrakı təcrübəni öyrənmək;
- müəllimlərin tədris fəaliyyətini tədqiqat və innovasiya ilə birləşdirmək imkanı var;
- universitetlər iqtisadiyyatın müvafiq sahələri ilə profillər üzrə əməkdaşlıq edir;
- innovativ bizneslər yaradılır.

Dünya Akademik innovasion ali məktəblərinin mühüm xüsusiyyətləri :

- problem, layihə yönümlü təhsilin mütərəqqi texnologiyalarının tətbiqi;
- elm və tədris prosesinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında innovativ təhsilə keçid;
- universitet bazası əsasında keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı;
- elm-təhsil - innovasiy fəaliyyətinin inteqrasiyası;
- 5. universitet korporativ mədəniyyətinin, rəqabət mühitinin formalaşması;
- müasir təhsil menecmentinin formalaşması;
- universitet maliyyə mənbələrinin müəyyənləşməsi;
- ölkədaxili və xarici universitetlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşması.

Bu gün ölkədə təhsil, elm və innovasiya fəaliyyətini birləşdirmək məqsədilə qurumlar yaradılmışdır. Belə strukturların əsas məqsədi elmin inkişafı, innovasiyaların tətbiqi, yüksək texnologiyalı sənaye sahələri üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Hazırda Azərbaycan Respublikası ali təhsil müəssisələrinin mürəkkəb institusional şaxələndirilməsi prosesi ilə üz-üzədir ki, bu proses universitetlərin elmi və qabaqcıl müəssisələrlə əməkdaşlığına və uzlaşmasına, habelə müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrinin akademik və institusional inteqrasiyasına əsaslanır.

İnnovasiya fəaliyyəti üçün yaradılan bu ittifaqlara innovasiya universitetləri deyilir. O, innovativ iqtisadi şəraitdə ali təhsil müəssisələrində ən effektiv innovasiya idarəetmə sistemi kimi qəbul edilir. Bilik iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan innovativ universitet xarici və daxili ekoloji hadisələrin təmin edilməsi üçün son məhsul istehsalına yönəlmiş, digər tərəfdən fənnin mahiyyətinə yönəlmiş prinsipial və məhsuldar insan fəaliyyətidir. İnnovativ universitetin qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olunması, təhsil və elmi-tədqiqat, maliyyə-iqtisadiyyat, istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin məzmununda və texnologiyasında, o cümlədən müvafiq ali məktəblərin strukturunda və idarəetmə sistemlərində bununla bağlı dəyişikliklərin olduqca mürəkkəb olması, daha da vacibi, real tələbləri yüksəldən keyfiyyət dəyişikliklərini gətirir. Dünya ölkələrin iqtisadiyyatında bu gün tədqiqat universitetləri kifayət qədər yüksək mövqeyə malikdirlər. Məcmuu gəlirlərinin önəmli hissəsi təhsil xidmətləri ilə yanaşı innovativ fəaliyyət hesabına da formalaşır. Aparılan tədqiqatlar Akademik İnnovasion Universitet konsepsiyası hazırlanmasına, ənənəvi təhsil universitetlərin innovasiya universitetlərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, buna nail olmaq üçün müəyyən mühit və vəsaitlər lazımdır.

İnnovativ universitetlərin təşkilati strukturu elm, təhsil və istehsal kompleksi kimi fəaliyyət göstərir. Elmi potensialı yüksək olan bu tip universitetlər müxtəlif formatda elmi və biznes ideyalarını təklif edir,onların ərazisində olan texnopark və biznes-inkubatorlarında bu ideyaları praktik olaraq həyata keçirirlər. Bu əməkdaşlıq sonunda məhşur şirkətlər universitetlərdə fərdi elm və istehsalat şöbələrini yaradırlar və onların mənfəətlərinin əhəmiyyətli hissəsi elm və innovasiyalar hesabına formalaşır.

"Texnopark", "Təhsil keyfiyyət menecmenti" departamenti, "Təhsil marketinq", "Elektron təhsil", "İnformasiya sistemləri və proqram təminatının yaradılması və istismarı" departamenti kimi innovativ bölmələrin yaradılması müasir universitetlərin idarəedilməsini istehsalat müəssisəsinə bənzədir. Universitet rəhbəri və onun komandasının idarəetmə qərarlarının qəbul etməsi "Təhsilin avtomatlaşdırılmış idarəetmə informasiya sistemləri" üzrə proqram kompleksini vacib edir. Əvvəllər istehsal və xidmət müəssisələrində tətbiq edilən system, bu gün "Elektron Universitet" sistemi adə altında inkişaf etmiş dünya universitetlərdə uğurla tətbiq edilir. Nəticədə universitetlərin maliyyə imkanlarını artırır və innovativ universitet modeli qurmağa imkan verir.

İnnovativ problemləri həll etmək üçün fərqli ali təhsil idarəetmə sistemi tələb olunur. Bu səbəbdən innovativ ali məktəb modelinin yaradılması, "təhsil-elm-istehsal" sistemində inteqrasiya prosesləri bir məsələni gündəmə gətirir ki, keçid probleminin praktiki həlli üçün keyfiyyətcə yeni mühit yaradılmalıdır. İnnovativ universitetlərin əsas məqsədi informatika və texnologiyanın aparıcı sahələrində olmaqdır, keyfiyyət səviyyəsində innovativ düşüncəyə malik kadrların hazırlanmasıdır. İnnovativ iqtisadiyyat üçün innovativ yanaşmaya malik mütəxəssislərin hazırlanması ali təhsil müəssisələrində innovasiyaların aparılmasını və təhsilverənin ixtisaslı və innovativ mədəniyyətinin olmasını tələb edir.

Azərbaycanda innovativ ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə sistemində universitet liderinin rolu

Müasir təhsil müəssisəsində təhsilin yeni imici peşəkar imicə, daha doğrusu rəqabətqabiliyyətlilik, ayıqlıq, yaradıcılıq və şəxsiyyət mədəniyyətinə yönəldilməlidir, bu

dəyişikliklərə insan hüquqlarının aliliyini qəbul edən, humanitar, humanitar yönümlü liderin hazırlanması daxildir. Günün tələbləri idarəetmədə müəyyən dəyərlərə malik olmağı tələb edir: fərdi inkişaf və təlim prosesində bütün məsələlərin inkişafı; təhsilin fasiləsizliyi; universitetlərin elmi, istehsalat, ictimaiyyətlə əlaqələri, tələbə və təhsil işçilərinin psixoloji təminatı, fənlərarası əlaqələrin inkişafı, onların praktiki tətbiqi, innovasiya fəaliyyətinə hazırlıq və s.

Rəhbər aktiv və proqnozlaşdırıcı təfəkkürə malik olmalı, daim məlumat toplamalı və təhlil etməli, yeni tendensiyalar, metodlar və yanaşmalar qəbul etməli, səmərəli texnologiyalara dəstək verməli, işçilərin öz ixtisaslarını inkişaf etdirmələrinə və təlimlərdə iştirak etmələrinə şərait yaratmalıdırlar.

Rus alimi V.D.Şadrikovun fikrincə, şəxsiyyətdə sosial mənalı dəyərlərin olması onun hadisəyə yaradıcı münasibətini təmin edir, onu tədqiqata sövq edir və bacarıq və vərdişlərin çatışmazlığını, demək olar ki, kompensasiya edir.

İnnovativ təhsil müəssisəsinin rəhbəri bu gün dərin ümumi elmi biliyə malik olmalı və ölkəmizin nadir sosial-iqtisadi şəraitində işləməli, psixoloji cəhətdən hazır olmalı, müəyyən mənəvi keyfiyyətlər toplusu ilə seçilməli və aşağıda sadalanan bir çox keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

1. Yaxşı komanda qurmaq bacarığı;
2. Biznesin perspektiv inkişafını görmək bacarığı;
3. Qərarlarında müstəqillik və ustalıq;
4. Müəssisənin inkişafına istiqamətlənmə;
5. Yenilik və innovasiyanı həyata keçirmək bacarığı;
6. Dəyişikliyə sürətli reaksiya;
7. Balans və dinamizm.

Sonda müasir universitet rəhbərinin ən mühüm xüsusiyyətini-onun innovativ potensialının mövcudluğunu qeyd etmək istərdim.

Bir universitetin idarəedilməsi aşağıdakılara əsaslanmalıdır:

- kollektivin nəzəri (elmi) hazırlığı;
- şəxsi amil (şəxsi və peşə hazırlığı);
- texniki və maliyyə dəstəyi;
- təhsil mühitinin xarakteri və öhdəlikləri;
- elmi metodik təminat;
- innovasiya proseslərinin xarakteri;
- kollektivdə qəbul edilmiş prinsip və normaları;
- sənədləşmənin təşkili.

Son tədqiqatlar rəhbərin universitetin psixoloji mühitinə təsir etdiyini göstərib və araşdırmalar nəticəsində bir sıra kritik meyarlar müəyyən edilib. Bunlara daxildir:

- Sağlam psixoloji mühiti müəyyən etmək üçün hər bir pedaqoji işçi öz funksiyasını bilməlidir;
- Hər bir pedaqoji işçi öz əsas dəyərləri və perspektivləri (fərdi mövqe, həyat prinsipləri və s.) haqqında aydın anlayışa malik olmalıdır;
- Hər bir pedaqoji işçi ilk növbədə özünün qayğısına qalmalıdır (özünü inkişaf etdirmək, fərdi məqsədlərdən istifadə etmək və s.);
- Hər bir pedaqoji işçi üçün istiqamətlənmə.

Rəhbərin psixoloji mühitə təsiri qeyri-müəyyəndir, çünki hər bir rəhbər sağlam mühit üçün zəruri olan keyfiyyətləri bilməlidir. Öz şəxsi keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq, güclü tərəflərini bilmək, işçilərinə nadir hallarda narazılığını göstərmək, təkcə öz xatirinə deyil, həm də işçiləri üçün yaxşı işləmək, onların fikirlərinə hörmət etmək və maksimum səy göstərmək onun təşəbbüsüdür.

Dəyişən dünyamızın müasir şəraitində təhsil müəssisələrinin rəhbərlərindən yeni

metodlara ehtiyac duyulur. Yeni dəyişikliklərə çevik reaksiya verən, təhsildə və cəmiyyətdə dəyişiklikləri qəbul edən, ideyalarını tətbiq edən, şəxsi innovativ potensialını praktikada tətbiq edən liderlər həmişə uğur qazanacaqlar və uğurlu olacaq.

Bir çox ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri (ali, orta ixtisas, özəl) yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik olsalar da, bundan səmərəli istifadə edə bilmirlər. Aşağı və yüksək texnologiyalı liderlərin şəxsi keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsi həll olunmamış məsələ olaraq qalır. Əsas problem innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi üçün konseptual yanaşmaların, metodoloji tədqiqatların olmamasıdır. Bu kontekstdə universitet menecerlərin innovativ potensialının araşdırılması aktual məsələ olaraq qalır.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının mühüm üstünlüyü ali təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin səlahiyyətində olan ali təhsil və biznesin praktikada qarşılıqlı əlaqəsi, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, innovativ düşüncə və innovativ inkişafa keçiddir. Buna nail olmaq üçün universitetlər rəhbər vəzifələrdə lider olmalı, yeni idarəetmə texnologiyaları tətbiq edilməli, təlim proqramları yaradılmalı, müasir idarəetmə metodlarından istifadə edilməli və innovasiya prosesi ilə əlaqə yaradılmalıdır. Odur ki, ali təhsil müəssisələrində idarəetmənin inkişafı və idarəetmə prosesinin yenidən qurulması, müasir ali məktəb rəhbərinin rolu və səriştəsi hər bir ali təhsil müəssisəsinin strateji idarə olunmasında mühüm məsələ olmalıdır.

Nəticə

Milli innovasiya sisteminin subyekti olan innovativ universitetlər ölkənin sosial, iqtisadi inkişafına, sənaye və peşə təhsili sistemlərinə müsbət təsir göstərməlidir. Ali məktəb innovativ elmi-tədris kompleksi kimi çıxış etməli, onun tərkibinə kiçik və orta sahibkarlıq, akademik və layihə tədqiqat institutları daxil edilməlidir. İnnovativ ali təhsil müəssisələri keyfiyyətə əsaslanan yeni təşkilatın çatışmazlıqlarını hesablayaraq, bazar inteqrasiyasında tələb olunan keyfiyyət təkmilləşdirmə hədəflərinə doğru hərəkət etməlidir. Təhsil Müəssisələrinə innovativ perspektiv gətirmək üçün tövsiyə olunan sistemin elementlərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar və təhsil müəssisələrini idarə etmək üçün ən effektiv sistem budur. Beləliklə, innovativ ali məktəblərdə aşağıdakılar olmalıdır:

1. Cəmiyyətin tələbatına uyğun ali təhsil mərkəzinin yaradılması;
2. İnformasiya cəmiyyətinin arzuladığı yeni insan hazırlığına üz tutmaq;
3. Hökumət qurumları, iş dünyası (Universitet və Sənaye İşbirliyi) resurslarına diqqət yetirmək, aktiv dəstək verməklə yeni təhsil, elm və texnologiya keyfiyyətini dəstəkləmək;
4. İnnovativ iqtisadiyyatın insan, elmi və infrastruktur inkişafı;
5. Ölkənin maraqlarının və səmərəli geosiyasi təsirinin təmin edilməsi;
6. Bakalavr və magistrlərin keyfiyyətli hazırlanması yolu ilə rəqabət üstünlüyü əldə etmək.

Bu resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətdir və innovativ strategiya qəbul etmiş təhsil müəssisələri tərəfindən keyfiyyətin idarə edilməsi sistemlərinin səmərəli tətbiqi ilə mümkün ola bilər. Resurslardan səmərəli istifadə innovasiyanın səmərəliliyinin davamlılığının əsas meyarlarından biridir. Ali təhsil sistemində yaradılması nəzərdə tutulan innovativ idarəetmə sisteminin funksional xüsusiyyətləri və innovativ düşüncəni tövsiyə edən anlayışların dəqiq müəyyənləşdirilməsi, həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, səmərəli təşkilati strukturların yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnnovativ sistemin qurulması zamanı daxili və xarici mühitin yaxşı monitorinqi və ekspertizası göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin və müasir orta məktəb anlayışının əsasını təşkil edəcəkdir. Müvafiq anlaşma həm də davamlı dəyişiklik və inkişafı tövsiyə edən rəqabət üstünlüyü gətirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Владимиров А. Ремонтные работы вуза, Москва, издательство «Недра». 2012, 508 с.
2. Друкер П. Бизнес и инновации, Москва. 2007, 423 с.
3. Гершман М.А. Инновационный менеджмент: учеб. пособие, Москва, Маркет ДС, 2010, 200 с.
4. Жданкин Н.А. Инновационный менеджмент: учебник, Москва, КНОРУС, 2017, 316 с.
5. Корнеенков С. Инновационные психолого-педагогические технологии воспитания и самовоспитания личности. / Москва, Вестник университета, 2015, № 1, с. 5
6. Латуха О., Пушкарев В. Инновационная активность современных тенденций: тенденции развития// Известия Новосибирского государственного педагогического университета, 2015. № 4, с. 44-50.
7. Ложенко Н. Инновационная деятельность как развитие высшего образования в России // Известия Саратовского университета, Новая серия Социология Серия Политология, 2016, № 4, с.51-53.
8. Монассер Э. Термин и определение в области инноваций // Инновации, Москва, 2008, №2, с. 94-120.
9. http://www.kitabxana.org/
10. http: //www.kitab.az

Резюме

Казимова Эсмира

Концептуальные основы системы управления инновационных вузов в Азербайджане

Подход исследования формирует аргумент о том, что инновационные администрации высшего образования являются основой параметров экономического роста стран. Потому что в условиях современного циклического структурирования реализация целей развития высших учебных заведений невозможна без инноваций. Система управления требует радикальных изменений для повышения эффективности и получения максимального результата от бюджетного финансирования. Развитие структуры знаний, разработанной под ответственностью современных идеологий и перспектив в рамках современной постмодернистской структуры, предъявляет новые требования к высшим учебным заведениям и создает потребность в использовании преимуществ новых технологий. Разумеется, соответствующая ситуация невозможна без нововведений в процессе управления. В результате модели управления инновациями высшей школы, переходные этапы, анализ моделей инновационного высшего образования, инновационно-ориентированных университетов имеют структуру, требующую интегрированной перспективы развития.

Прошлые научные рекомендации классической педагогики и методики обучения менее эффективны в организации обучения нового поколения школьников, менее склонных к тетрадям и книгам и обладающих цифровым мышлением в современном информационно-образовательном пространстве. В такой ситуации профессиональная деятельность педагогов значительно усложняется, старый опыт не только бесполезен в новых условиях, но и иногда вызывает препятствия. Новые условия создают новые проблемы, определяют новые задачи и требуют новых подходов к образованию и управлению. Указанные факторы делают необходимым создание и эффективное применение инноваций на всех уровнях образования, поэтому образовательные реформы каждой страны должны основываться на инновациях, должны быть нацелены на устойчивое будущее и всегда должны носить превентивный характер.

Образовательная инновация-это использование вновь созданного или усовершенствованного конечного педагогического продукта с целью повышения качества и конкурентоспособности деятельности вуза. Университет представляет собой комплексную деятельность в направлении создания и применения инновационно-процессных инноваций, а также их распространения, которая предполагает создание и развитие научных исследований, управленческих решений, материально-технической базы. Инновационная деятельность каждого вуза-это целенаправленные и разнообразные изменения, позволяющие вводить в образовательную среду новые, более эффективные элементы, служащие совершенствованию содержания, формы, методов, технологий, инструментов, систем управления в образовании, а также так как развитие и эффективность инновационной деятельности университета делает подготовку и управление более эффективными.

Ключевые слова: *инновации, научная деятельность, инновационный университет, инновационный менеджмент, качество образования и конкурентоспособность.*

Summary

Kazimova Esmira

Innovative Higher Education İnstitutions in Azerbaijan
Conceptual Basis of Management System

The argument that innovative higher education administrations are the basis of economic growth parameters of countries forms the approach of the study. Because in the conditions of today's cyclical structuring, the implementation of the development goals of higher education institutions is impossible without innovation. The management system requires radical changes to increase efficiency and obtain maximum results from budget financing.

The development of the knowledge structure developed under the responsibility of modern ideologies and perspectives within the framework of the modern post-modern structure imposes new demands on higher education institutions and creates the need to use the advantages of new technologies. Of course, the corresponding situation is impossible without innovations in the management process. As a result, innovation management models of higher schools, transition stages, analysis of innovative higher education models, innovation-oriented universities have a structure that requires an integrated development perspective.

The past scientific recommendations of classical pedagogy and teaching methods are less effective in organizing the training of the new generation of students who are less prone to notebooks and books and are digitally minded in the modern information-education space. In such a situation, the professional activity of teachers becomes much more complicated, the old experience is not only useless in the new conditions, but also sometimes causes obstacles. New conditions create new problems, determine new tasks and require new approaches to education and management. The mentioned factors make it necessary to create and effectively apply innovations at all levels of education. For this reason, the educational reforms of every country should be based on innovations, should be aimed at a sustainable future and should always be preventive in nature.

Educational innovation is the use of a newly created or improved pedagogical end product with the aim of increasing the quality and competitiveness of university activity. The university is a complex activity in the direction of creation and application of innovative process innovations, as well as dissemination. This activity involves the creation and development of scientific research, management decisions, material and technical infrastructure. The innovative activity of each university is purposeful and different changes that allow the introduction of new and more efficient elements into the educational environment. This activity serves to improve the content, form, methods, technologies, tools, and management systems in education, as well as the development and efficiency of the university's innovative activities. makes preparation and management more efficient.

Keywords: *innovation, scientific activity, innovative university, innovation management, quality of education and competitiveness*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

Aynur GÜNƏŞLİ
dissertant, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: aynur_gunashli@yahoo.com
ORCID NO: 0000-0002-9077-7862

Elnur ƏLİYEV
Dr.Doç. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet İdarecilik Akademisi
e-mail: ealiyev7@gmail.com

Elvin HƏSƏNOV
doktorant, Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail: hasanov.elvinn@gmail.com

Esmira KAZIMOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: k.esmira@gmail.com

Əfsanə QƏHRƏMANLI
magistrant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: afsanaqahramanli@gmail.com

Günel HÜSEYNOVA
doktorant, Sosial Elmlər İnstitutu; Anadolu Universiteti (Türkiyə)
e-mail: gunel_huseynova_91@inbox.ru

Günel İSMAYILZADƏ
dissertant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: gpanahova@gmail.com

İlahə ASLANOVA
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ilaheaslanova3366@gmail.com

Kəmalə NURİYEVA.
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
e-mail: kemala.nuriyeva@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0062-306X

Kərim KƏRİMOV
BAAU, magistrant
e-mail: kerimkerimov75@gmail.com

Lamiyə AXUNDOVA
dissertant, Gəncə Dövlət Universiteti,
e-mail: axundova_gdu@yahoo.com;
https://orcid.org/0000-0003-2521-9589

Mehriban MURADOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mehriban.muradova@internet.ru

Mütəllim RƏHİMOV
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mutallimr@inbox.ru

Nərgiz CARÇIYEVA
doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ncarchiyeva@mail.ru

Ramal İBRAHİMOV
doktorant, Naxçıvan Dövlət Universiteti
e-mail:ibrahimovramal.rm@gmail.com

Rəhimə TALIBLI
dissertant, AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu; Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: trehime@mail.ru

Səbinə ƏLİYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: aliyevasabina23@gmail.com

Şeyda EYVAZOVA
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: seydaeyvazova97@gmail.com

Tamerlan ƏHMƏDLİ
doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: tamerlanahmadli@yahoo.com

Ülvi ƏHMƏDLİ
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: ulviehmedli@gmail.com

Vilayət İSMAYILOV
iqtisad elmləri doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ismaylov1953@mail.ru

Yusif MİKAYIL
doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: mikayil.yusif1@gmail.com

D Ü Z Ə L İ Ş L Ə R

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriftlə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:
Aşağı – 2
Yuxarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1
3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

Başlıq:
Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

4. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriftlə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: *Türk ədəbiyyatı, vücudnamə, yaşnamə, əlifnamə*

5. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş
1. Türk ədəbiyyatında vücudnamələr
2. Öyüdnamə məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri
Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriftlə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.
7. Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcıllığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.
Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)
Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.
Ədəbiyyat sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn**,**

Ədəbiyyat:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın

sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyarlı S. Milli hərəkatımızın ilkin dönəmləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

1. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic Personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

2. Mətndə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətndən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətaları olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.
- Bütün məqalələr bir rəy və şöbə müzakirəsinin protokolundan çıxarış ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2
Наверху – 2
Справа – 3
Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посредине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: *тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме*

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы ***курсивом,*** со звездочкой (*) перед фамилией, например:

доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключе- ние.** Параграфы должны быть названы, например,

Вступление
1. **Вюджутнаме в тюркской литературе**
2. **Особенности архитектоники месневи «Оюдname» и содержания**

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия.

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с. 15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую дела- ется ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Литература» должно быть написано курсивом и жирным шриф- том, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Литература:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список лите- ратуры располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом.Например,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's Hagiographic Personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.
- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.
- Ко всем статьям должны быть представлены один отзыв и выписка из протокола обсуждения в напечатанном и электронном варианте.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.
2. Settings should be as following:
Down – 2
Up – 2
Right – 3
Left – 1
3. Paragraph should be 1 cm.
4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right.

All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction
3. Vujudnames in Turkish literature
4. The architectonics and content aspects of Oyudname masnavi
Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

Sources must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

9. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №910, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.

- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.

- All articles should be submitted as paper and electronic version with one reference and an extract from the department.

YAZI KURALLARI:

1. Makaleler Times New Roman, 1.5 aralık ve 14 punto ile yazılmalıdır.
2. Ayarlar aşağıdaki gibi olmalıdır:
Aşağı – 2
Yukarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1
3. Paragraflar 1 cm girintiyle başlamalıdır.
4. Başlık:
İlk olarak makalenin başlığı 1 satır boşluktan sonra siyah ve koyu renkte olmalıdır. Makalenin başlığı ortada, yazarın ismi sağa dayalı ve siyah olmalıdır. Soyadı tamamı büyük harflerle ve siyah yazılmalıdır, örneğin:

AHLAKİ VÜCUTNAMELER

Elmira MAMMEDOVA

5. Makalenin anahtar kelimeleri aşağıdaki gibi 1 satır boşluktan sonra italik yazılmalıdır:

***Anahtar kelimeler**: Türk edebiyatı, vücut, ihtiyar olma, alfabe*

6. Yazarın akademik unvanı, çalışma yeri ve e-posta adresi, soyadından sonra bir yıldız işareti (*) koyulmakla ilk sayfanın sonunda italik olarak yazılmalıdır, örneğin,

Dr. Doç., Bakü Avrasya Üniversitesi
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Makaleler ana metnin bölümleriyle verilmelidir: Giriş, I, II Paragraflar... ve Sonuç, örneğin;

Giriş
1. Türk edebiyatında vücutname
2. Öğütname mesnevisinin strüktürü ve içerik özellikleri
Sonuç

Bu başlıklar siyah fontla, metinden önce tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır.
8. Edebiyat kod sistemiyle verilmelidir: kullanım sırası veya alfabetik sıraya göre. Diğer kurallar kabullenmeyecektir.
Metindeki referanslar bu biçimde olmalıdır: (3, s. 15)
İlk rakam, başvurulan literatürün kod numarası olmalıdır. Virgül veya noktadan sonra ara verilmelidir.

Kaynakça kelimesi siyah, ortada, tamamı büyük harflerle ve önceden tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır, örneğin,

Kaynakça:

Literatür listesi manuel olarak değil, otomatik olarak numaralandırılmalıdır. Edebiyat sırası 1 cm. sağa doğru çekilmeli ve çıkıntısız olmalıdır, örneğin,
Kitap başlığı:
1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: hayat ve yaratıcılığı. Bakü: Azerneşr, 1972, 200 s.

Makale Başlığı:

1. Aliyarlı S. Ulusal Hareketin erken dönemleri // Azerbaycan, 1992, №9-10, s. 138-148.

Sempozyum metinleri için:

1. Gender: Demokrasi, Barış Kültürü, Eğitim / II Cumhuriyet Bilimsel-Pratik Konferansından Materyaller. Bakü: Sada, 2005, s. 23-25.

9. Özetler üç dilde yazılmalıdır: Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce. Önce yazarın ismi, sonra makalenin başlığı siyah renkte verilmelidir. Yazarın adı siyah renkte ve sağda, makalenin başlığı ortada siyah ve italik olmalıdır. Örneğin,

Özet

Saadat Shikhiyeva

Nasimi'nin Menkıbevi Kişiliği

Yazar adı önceden bir satır aralıklı verilmelidir.

10. Metinde şiirler kullanılıyorsa, şiirler metinden önce ve sonra bir satır aralıkla yazılmalıdır. Şiirler italik, siyah, 2 cm. sağa doğru çekilmekle yazılmalıdır. Örneğin,

Mende sığar iki cahan, men bu cahane sığmazam,
Gövheri lamekan menem, kövnü mekane sığmazam.

ÖNEMLİ NOTLAR:

- Bu kurallara uygun olarak yazılmayan, yazım ya da üslup hataları olan makaleler kabul edilmeyecektir.
- Akademik unvanı olmayanların makalelerinin danışmanları tarafından okunup imzalanması gerekmektedir.
- Tüm yazılar, bir hakem önerisi ve bölüm toplantısının protokolünden alıntıyla birlikte basılı ve elektronik versiyonlarda sunulmalıdır.

Texniki redaktor: Təranə İbadova
Web-redaktor: Əmiraslan Vəlizadə
Korrektor: Lamiyə Kərimova

Ünvan: Bakı şəh., Akad. H.Əliyev küç., 135 AE-mail:
sivilizasiyabaau@mail.ruWhatsApp: +9940506328388

Müəllim nəşriyyatı

Kağız formatı: 60 84 1/8. 25 ç.v.
Sayı: 100
Çapa imzalandı: 30 sentyabr 2022